
THE KASHMIR SERIES

OF

TEXTS AND STUDIES.

Kashmir Series of Texts and Studies.

No. XVII.

THE
TANTRASĀRA
OF

ABHINAVA GUPTA.

Edited with notes by

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA

PANĎIT MUKUND RĀM SHĀSTRĪ,

Officer-in-Charge Research Department,

JAMMU AND KASHMIR STATE,

SRINAGAR.

Published under the Authority of the Government of

His Highness Lieut.-General Mahārāja

Sir PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,

G. C. S. I., G. C. I. E.,

MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

BOMBAY:

PRINTED AT THE 'NIRNAYA SAGAR' PRESS,

1918.

(All rights reserved)

Printed by Ramechantra Desu Shedge at the Nirmaya Nagar Press,
23 Lalbhai Lane Bombay

Published by Mahamshopadhyaya Pandit
Mukund Ram Shastri for the Research Department
Jammu and Kashmir State SRINAGAR

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १७

श्रीतन्त्रसारः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदमिनवगुप्ताचार्यविरचितः ।

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-श्रीप्रतापसिंहवरप्रतिष्ठापिते

प्रलविद्याप्रदास-(रिसर्च)कार्यालये

तदभ्यक्ष-महामहोपाध्याय-पण्डित मुकुन्दराम-शास्त्रिणा

वद्विष्टकार्यालयस्वेतरपण्डितसहायेन

संरूप, संशोधन-पर्यायाङ्कन-विवरणादिसंस्करणोत्तरं

पाश्चात्यविद्वत्परिपत्संमताधुनिकमुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

मुम्बय्यां

निर्जयसागराख्यमुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्राकाश्यमुपनीतः ।

संस्कार १९७४

लेखान्दः १९१८

काश्मीर-श्रीनगर ।

(अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणावधिकाराः श्रीमहाराजवर्यैः
स्वायत्तीकृताः सन्ति)

श्रीमच्छ्रीकण्ठनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो

लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।

कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रञ्जयन्तर्विदेभ्यः

देष्टेऽप्यसिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्तान्मुदे सज्जनानाम् ॥१॥

तरत तरसा संसारान्धि विधत्त परे पदे

पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।

विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं

प्रसभविलसत्सद्युत्थान्तःसमुत्प्लवदायिनम् ॥ २ ॥

PREFATORY.

Before introducing the reader to the most abstruse and technical contents of this philosophical work I take this opportunity to express my heartfelt thanks to the owners of the manuscripts which have been made the main bases of this edition of the Tantrasara, appearing for the first time as volume XXII of the Kashmir Series of Texts and Studies

In all there were three manuscript copies used in preparation of this work for the Press. The first of these belonging to Rāyanaka Sodarshana of Srinagar consisted of 71 leaves of Kashmiri paper written in Sharada characters and of this a copy was made in this office. It is a transcript of another older manuscript and bears 1903 anno Vikrami (1846 A D) as the date of its transcription. As regards omissions and mistakes it is, however not free from blemishes

The second manuscript copy with which the above was collated belongs to the collection of books bearing on the Sharva philosophy in general which one Raviṭi Raman of Southern India got copied during his visit to Kashmir for acquisition of rare manuscripts. On his death here in Kashmir these books fell into the hands of his servants, and from one of them I bought this manuscript copy of the Tantrasara for my personal use. It is in Devanagiri characters and consists of 48 leaves of old Kashmiri paper. Three more leaves which this manuscript seems to have contained are lost. It is generally incorrect and full of omissions

The third and the most useful manuscript copy of the Tantrasara was the one presented to me at Agra in 1912 A D. A brief history of its acquisition would not be out of place. It is as old as 1527 A D, corresponding to the Lauṭika era 4603, and consists of 79 leaves

of very old Kashmiri paper. It belongs to the collection of books which one Manmōhan Chandra of Sinagar received as a heritage from his ancestors. During the tenor of the Emperor Shah Jahan the great Moghul's reign the aforesaid Manmōhan Chandra left Kashmir for Dehli and, finding favour at the Emperor's Court, settled down there. Of the precious books of Manmōhan Chandra's only about one fifth were available when in 1895 A. D. on my visit to Agra I saw them in a state of preservation with the widowed wife of Kidar Nath, the source of all this information, being through her husband's side, one of the relatives of Narayan Chandra, a descendent of Manmōhan Chandra. When I revisited this city in 1912, the widowed wife of Kidar Nath who had no male issue by her deceased husband, found the further preservation of the few remaining books a burden and willingly presented them to me in the sanguine hope of their utility in some way or the other. Of these the *Tantrasara* written on very old Kashmiri paper in Sharada characters is bound in one cover with ten more books¹. All of them appear to have been copied by one and the same scribe, Krishna Swami, as stated by himself at the end of *Maharaja Prakash*, one of the books of this collection, in two Shlokas which run thus —

‘महानयप्रवातोऽयं विहितः शृण्वन्नादिनः ।
स्वामार्थं साधरार्थं च महार्थेण प्रकाश्यः ॥
दुमे भाद्रपदे मासि तिथ्या पर्यणि चोगमे ।
यस्य सूर्यमिते जीये समाप्तिमयमव्ययम् ॥’

इति ।

---

1 — (a) *Jaama Marana Vichara*, (b) *Amarangula Shasan*, (c) *Maharaja Prakash*, (d) *Kamukala Vais*, (e) *Vatula Natha Sutra Vritti*, (f) *Manamata Vartakam*, (g) *Phrayopahara stotram Savitaranam*, (h) *Spanda Vritti* by Ram Kantli, (i) *Ajita Pramatra Sudhita*, (j) *Spanda Vritti* by Kantli.

It is generally correct and abounds in marginal notes. It has been made the principle basis in preparation of this edition.

At the same time it is a great pleasure to me to say that among the Pandits of this Department Rājanaka Maheshwari who assisted me in going through the proofs, has my thanks.

Last though not least I gratefully acknowledge the promptitude and efficacy with which the Proprietor, Nirmal Sagar Press, Bombay, carried this work through the Press.

But it is the Kashmir Durbar to whose liberal policy in matters of research into ancient Sanskrit Literature every credit is due in bringing out the literary books of this Department.

SRINAGAR,	}	MUNIMANORSONIYA,
<i>Dated 20th Dec. 1918</i>	}	PANDIT MUKUND RAM SHASTRI
		Officer I C Research Department, Jammu and Kashmir State.

ABSTRACT

The individual self is the Supreme Self or God Himself but with the only difference of being enwrapped with the veil of ignorance resulting from Mala or impurity (classified under three heads viz Anava or littleness or limitation as regards self knowledge Mayiya or that caused by illusion and Karma being the outcome of our deeds good or ill)

That the individual self should realise himself as the Supreme Self the All powerful Lord (Parama Shiva) who is beyond time and space dwelling in all beings but unaffected withal like a crystal reflecting various hues sets forth in Āgama Shastras or revelations of divine authorship what is called Jnana or knowledge of oneself as the Supreme Self. With the obtainment of Jnana the trammels of Mala as alluded to above are cut asunder by dawning of the divine light on the individual self

Sharvagama coming under the category of Āgama Shastras forms a short cut towards the approach of Advaita Jnana or knowledge of the Supreme Self (Parama Shiva) as identical with that of the individual self

Just as the renaissance of the Vedānta system of Philosophy was brought about by the great expounder of the system Shankara generally known as Shankarāchārya in exactly the same manner the exposition of the Advaita Sharvagama owes all its credit to the great preceptor Abhinava Gupta who following in every minute detail the principles as laid down in the Malinivijaya Tantra a leading work of Sharvagama composed the voluminous work of Tantraloka which as the name implies is a cyclopaedia of Sharvagama. Considering the

volume of the *Tantraloka* as onerous to less assiduous people of later generations the aforesaid Abhinava Gupta epitomised the contents thereof in what is called the *Tantrasara*, the subject of our discourse. In a prelude to the *Tantrasara* the author points out the necessity of the work in a verse which runs thus —

‘विततमालोको निग्राहितु नैव क्षम्यते सर्वे ।
कलुषघनविरचितमिदं तु तत्प्रसारं वत शृणुत ॥’

इति । ¹

In stating the aims of the book the author adds —

‘भजान विरलं बन्धहेतुलदितं शास्त्रे मलं तत्स्थितं
पूर्णज्ञानकलोदये तद्विरलं निर्मूलकं गच्छति ।
अपह्नाशेषमलारमसविदुषये मोक्षश्च तेनामुता
शास्त्रेण प्रकटीकरोमि निरिख्य यज्ज्ञेयतश्च भवेत् ॥’

इति । ²

It will be interesting for the reader to know that the present work lays down two ways by which the individual self can realise how he is identical with the Supreme Self. One way leads to this end irrespective

1 ‘My *Tantraloka* is much voluminous and as such its thorough study will be trying to people of less assiduous habits. The *Tantrasara* which is an epitome of the *Tantraloka* will on a small scale be as useful to the reader as the latter work.

2 Ignorance is said to be verily the cause of all worldly trammels. It has been termed as *Mala* or impurity in the *Shastras*. With the knowledge of oneself as the Supreme Self such *Mala* is reduced to nothing and the stage thus arrived at is called *Moksha* or freedom from miseries caused by *Mala*. I expose the means for obtaining such *Moksha* in this *Shastra*. Herein the reader will find a brief explanation of the *Tattvas* or principles, the knowledge whereof is indispensable for Self-realisation.

of the performance of religious rites and ceremonies, while the other constitutes the three Upāyas or means (Shāmbhava, Shākta and Ānava) based respectively on Ichchha, Jñāna and Kriya Shaktis of the Supreme Lord. In this connection the author adds:—

‘मात्मप्रकाशवपुरेष शिवः स्वतन्त्रः

स्वातन्त्र्यमर्भरभसेन निजं स्वरूपम् ।

संछाद्य यत्पुनरपि प्रययेत् पूर्णं

तच्च कदाकमनशादप्य वा निभेदात् ॥’

इति ।^१

This book is divided into 22 ahnikas (ahnika, signifying literally the work done in a day) and for the reader's facility the author finishes each ahnika or chapter by one shloka, giving therein a gist of his detailed discourse. For the reader's information a very brief summary of the 22 ahnikas is given below. —

The first treats of the various kinds of Vijnāna or the highest knowledge.

The second shows how by stability of meditation on the significance of the all-important word, Aham, the individual self can realise his oneness with the Supreme Self.

The third emphasises the Shāmbhavupāya as the means for attainment of the highest Bliss.

The fourth dwells upon the Shākhtupāya as the way leading to the same goal.

1 “The All knowing Lord, Who is All complete, suffers Himself, as it were, to be enveloped by Māya (illusory power) and appear in the form of the Jiva or individual self and to enable this Jiva to recognise his identity with the Supreme Self by means to light the path of Jñāna in the three ways named above.”

In the fifth the author deals with the *Ānavapāya* giving a detailed account of the functions of the *Prāṇa* and the *Apāṇa*, the two vital spirits of the body, in the form of recitation of prayers, postures of the body and contemplation of mind.

The sixth contains an elaborate description of the *Kāladhva* or the significance of *Kala* or time, beginning from the second, the minute, the hour, the night, the day, the *tithi* (time from one moon-rise to another moon-rise), the month, the year, in short up to the *Mahā Pralaya* (dissolution of the whole universe) as based on the working of the *Prāṇa*, and shows thereby the way of recognition.

The seventh shows how by stability of meditation on the significance of the *Tattvas*, (viz. from *Prithvī Tattva* to *Shakti Tattva*), enwrapped as they are with the five-fold aspects of *Parama Shiva's* power and glory—*Nivṛtti*, *Pratishtha*, *Vidyā*, *Shāntā* and *Shāntyatitā*—and on the relation existing between them and the *Kālagni-Rudra* and other representatives of the Lord's supremacy as also on the extent etc., of all the *Bhuvanas*, the individual self can realise oneself as the Supreme Self. This is known as *kāladhva*.

The eighth deals with the way of contemplation on the above-mentioned *Tattvas* and shows how by attaining-perfection of knowledge therein, the vision of the Highest Reality dawns on the mind of the individual self.

In the ninth the forms of all the *Tattvas*, taken one by one, are described and it is distinctly stated that stability of meditation thereon is the way to recognition of oneself as *Parama Shiva*.

The tenth describes the three ways—*Padādhvā*, *Mantrādhvā* and *Varanādhvā*—as penetrable in *Kāladhva* referred to above, and laying special stress on their relation with the Lord's five-fold power and glory, points out the means for Self-knowledge.

In the eleventh it has been decidedly shown that the benevolence of Parama Shiva is necessary for one to become worthy of initiation which is another way for attainment of Mōksha by means of knowledge of the Highest Reality.

The twelfth deals with the ordinances of bathing, so to speak, in divine waters, as preliminary requisites of initiation.

The thirteenth ascertains means as to test of efficiency of a certain disciple, termed "Samaya", for initiation as also of "Diksha Yajña" or rites connected therewith.

The fourteenth likewise subjects to examination another disciple by name "Putrak" and prescribes the various courses of initiation which he must go through as a preliminary measure.

The fifteenth contains the "Samut Kramana Diksha", or initiation, by his descendants, for one about to die but desirous of being initiated by grace of the Lord.

The sixteenth shows the way of initiation for him who is dead or missing in another country. Such initiation can alone be made by the special grace of his guru or preceptor.

The seventeenth enjoins how a man of another religious denomination can, if he so desire, be initiated in Shaivism after being freed from his former belief.

The eighteenth formulates the way in which an initiate can obtain the position of a guru.

The nineteenth ordains re-initiation for one already initiated but having apostatised under circumstances beyond his control, as also initiation, on his death, for the other who may be desirous of obtaining this end but may die before accomplishment of his heartfelt desire.

The twentieth lays down the various religious ordinances for an initiate, such as recitation of the Mantras, study of the Scriptures, redemptions for regulation of his conduct, adoration of his guru etc, etc

The twenty first proves how among the Shastras the Shanagama is to be looked upon as an authority

The twenty second enunciates the internal and external forms of "Kula Yajna" or the special modes of worship towards the Highest Reality

Mahamaheshwari Abhinava Gupta, the author of this work, is silent as to the date of its composition. But as, in his great work *Tantraloka* he often quotes from *Ishvara Pratyabhijña Vimarsana*, which, he himself says, was written by him in the year 4115 of the Kali age, corresponding to 1014 A D, it follows that the former was composed after the year 1014 A D. Now the date of composition of the *Tantrasara* which is an epitome of the *Tantraloka* must necessarily be some time later than 1014 A D.

As to the lineage of Abhinava Gupta and a brief history of his age as well as of his literary activity, as recorded by himself in his *Tantraloka* and other books, the reader's attention is invited to my introduction on *Pari-Tanishika*, forming volume XVIII of this Series

SRINAGAR,	}	Mahamahopādhyāya,
KASHMIR		PANDIT MUKUND Rām SHĀSTRĪ
<i>The 20th Nov 1918</i>		Officer I/O Research Department
		Jammu and Kashmir State

ओं तत्सत्संविद्वपुषे परप्रकाशशंकराय नमः ।

अथेयं

श्रीतन्त्रसारग्रन्थस्य

भूमिका

(१) आनन्देच्छाचिज्ज्ञानक्रियात्मपञ्चशक्तिसंपन्नो वस्तुत इच्छाज्ञानक्रियात्मसमस्तकृत्यकारिमुख्यत्रिशक्तियुक्तोऽनवच्छिन्न-प्रकाशस्वरूपो निजानन्दविश्रान्तः परमशिवः स्वात्मावरणार्थक-मायाशक्तिपर्यायस्वस्वातन्त्र्यात्स्वात्मानं संकुचितमवमासयन् स्वरू-पापहस्तनोत्तरं मलावृत्त्या नटवल्लीलया भिन्नः 'अणुः' इत्युच्य-मानः संपद्यते ।

(२) स एव स्वतन्त्रचिन्मूर्तिर्नित्यो व्यापकः सर्वाकारनि-राकारस्वभावः शुद्धप्रकाशात्मा शिवः स्वात्मन एव स्वरूपाद्विज-तयेवावभासितस्य तस्याणोरज्ञानहेतुकजन्ममरणादिसांसारिकदुर्द-शाबन्धादुन्मुमोचयिषया स्वातन्त्र्यात् ज्ञानमार्गप्रदर्शनेन स्वात्म-स्वरूपप्रकाशनोत्तरमनवच्छिन्नप्रकाशशिवरूपतां प्रकाशयति ।

(३) स ज्ञानमार्गश्च तस्याणोरनुजिघृक्षया परमशिवेनैवाग-मरूपः प्रकटीकृतोऽस्ति ।

(४) आगमेषु च मुख्यतया सुगमाद्वैतज्ञानावाप्तिफलकः वर्तत्कालानुकूलः शैवागमो वरीवर्ति, तत्र प्रधानमूतस्य मालिनी-विजयतन्त्रस्य सरणिमनुसृत्य स्वस्वरूपज्ञानसाधनसमस्तपद्धतिसं-हात्मानन्यापेक्षः सुस्पष्टः सारसंग्रहमूतस्तन्त्रालोकामिह्यग्रन्थः 'वेदान्तदर्शनस्यैव श्रीशंकराचार्यमूर्त्यावतीर्णशंकरेण' शैवागमो-दिधीर्पेया पुनरवतीर्णसाक्षाच्छंकरमूर्तिनैव श्रीमन्महामाहेश्वराचा-

यदर्थ-श्रीमदभिनवगुप्ताचार्येण यो निर्माय प्रकाशितः, तस्य विस्तीर्णतामुपलक्ष्य पुरोगाविना प्रायेण सर्वेषां मन्दोद्योगमन्दसमाधानादिसत्तया सर्वैर्विगाहितुमशक्यतासमीक्षणात् उक्ततन्त्रालोकवर्तिसमस्तविषयसारभूतोऽयमेकतमः तन्त्रमाराभिरूयो ग्रन्थः प्रशंसिताचार्यवर्यैरेव विरचितोऽस्ति, यदस्य प्रारम्भ एव तेषामित्थं प्रतिज्ञानम्—

‘विततस्तन्त्रालोको विगाहितुं नैव शक्यते सर्वैः ।

ऋजुवचनविरचितमिदं तु तन्त्रसारं तवः शृणुत ॥’

इति ।

(५) तदत्र सवन्धाधिकारिप्रयोजनात्मकानुबन्धाभिधानोत्तरं विवक्षितविषयार्थापनमुपोद्धाताप्राक् ।

‘अज्ञानं किल धन्यहेतुरुदितः..... ।’

इत्यनेन प्रारम्भिकपद्येन प्रतिपादितमस्ति ।

(६) तदस्मिन् शास्त्रे अणोः स्वस्वरूपावाप्तिफला ज्ञेयतत्त्वज्ञानावाप्तिः निरूपय्या सोपय्या च निर्दिष्टास्ति, तत्र सोपायत्वे इच्छा-ज्ञान-क्रियामाधान्येन शोभवशाक्ताणवभेदेन समावेशाभ्युपायः

‘आत्मा प्रकाशवपुः..... ।’

इति पद्येन त्रिविधः समाप्नातोऽस्ति । इत्थं ग्रथमाह्निके विज्ञानभेदो निर्णीतः । पुरस्ताच्च सर्वेष्व्वाह्निकेषु स्वस्वसवादितविषयोऽन्ततः समग्रदृष्ट्यैकैरुपदिष्टो वर्तते ।

(७) अथ द्वितीयसिन्नाह्निके अनुपायप्रक्रियया विश्वमया-हंपरामर्शानुपरिज्ञानविवेकदाढ्यात् स्वस्वरूपसमावेशमागो निर्रूपितः ।

(८) तृतीयसिन्धोपायप्रक्रियया उक्तसमावेशफलकशांभ-
वोपायमार्गप्रकाशनम् ।

(९) चतुर्थे स्वस्वरूपसमावेशावाप्त्यै एव साकोपायपद्धति-
प्रदर्शनम् ।

(१०) पञ्चमे प्रोक्तसिद्ध्यर्थमेव सूर्यसोमात्मकप्राणापान-
संयोगुच्चारकरणध्वानादिनिष्पत्तिप्रदर्शनोत्तरम् आणवोपायपद्धत्य-
नुशासनम् ।

(११) षष्ठे पट्टिधाध्वनां प्रक्रियानिर्णयारिरिप्तस्य प्राण-
चाराधारेणोद्यत्तुटि-क्षण-धरी-मुहूर्त-रात्रिन्दिब-तिथि-मास-वर्षादि-
महाप्रलयान्तकालसंचारतत्प्रयोजनादिनिरूपणपद्धत्या स्वरूपसमा-
वेशफलकतद्विमर्शस्य भुवनाध्वपर्यायकालाध्वनो निरूपणम् ।

(१२) सप्तमे क्षितितत्त्वादारभ्य यावच्छक्तितत्त्वं निवृत्ति-
प्रतिष्ठा-विद्या-ज्ञान्ता-शान्त्यतीताख्यपारमेश्वरकलापञ्चकव्याप्तियो-
गिनां क्रमेणोर्ध्वोर्ध्ववर्तितकालाग्निरुद्रादीनां तदधिष्ठितसमस्तभुव-
नानां तत्परिमाणादीनां च संविद्योगिताविमर्शदाढ्यां प्रोक्तस्व-
रूपसमावेशासिफलकमनोत्तरं देहाध्वनिरूपणम् ।

(१३) अष्टमे पूर्वोक्ततत्त्वानां यथायथं स्थितिनिरूपणो-
त्तरं तद्विमर्शपद्धति-तत्स्वरूपनिर्देशनया उक्तसिद्धिफलकविम-
र्शस्य तत्त्वाध्वनो व्याख्यानम् ।

(१४) नवमे उक्तस्वरूपासिफलकविमर्शपूर्णानुभवस्य सुस-
ष्टपद्धतिप्रदर्शनोत्तरमुक्ततत्त्वाध्ववर्तितत्त्वानां भेदस्य निरूपणम् ।

(१५) दशमे कलाध्वान्तर्वर्तिपदाध्व-मन्त्राध्व-वर्णाध्वनां
विमर्शपद्धतिनिर्णयोत्तरं पूर्वोक्तनिवृत्त्यादिपारमेशपञ्चशक्तीनां
स्थित्यादिनिरूपणम् ।

(१६) एकादशे स्वस्वरूपपरिज्ञानान्मुक्तिसाधनविशेषस्य विवक्षितदीक्षाकर्मणः प्रथमतः प्रधानाहभूतसाधिकारिविषयस-
त्त्रपारमेश्वरशक्तिपातस्यानन्यापेक्षतया प्रतिपादनम् ।

(१७) द्वादशे उक्तदीक्षाकर्मणः स्वरूपनिर्णयपूर्वकं प्रार-
म्भिकसाधनालौकिकज्ञानादिविधिनिरूपणम् ।

(१८) त्रयोदशे समयिनः (नित्यमासक्त्या पालनीयतदनु-
सारिसमस्तसदाचारस्य शिष्यविशेषस्य) अधिकारित्वनिदेशनो-
त्तरं यागविशेषविधिनिरूपणम् ।

(२९) चतुर्दशे पुत्रकं (शिष्यविशेषम्) अधिकृत्य विधे-
यदीक्षायाः तदनुष्ठेयपूजादिविधेः सक्षिप्य निरूपणम् ।

(२०) पञ्चदशे अदीक्षितस्यासन्नमरणस्य आयातशक्तिपा-
तस्य स्वयं धनुमुखेन वा समुत्क्रमणदीक्षास्यसप्रत्ययदीक्षावि-
धाननिरूपणम् ।

(२१) षोडशे परोक्षस्य (दीक्षासंस्काराभीप्सया विहित-
सद्गुरुसेवस्य तत्प्राप्तृतस्य, अथ वा दूरदेशान्तरं गत्वा अज्ञात-
जीवद्वार्तस्य) अनुजिपृक्षुणा गुरुणा विधेयदीक्षाविधिनिरूपणम् ।

(२२) सप्तदशे संप्रदायान्तरे दीक्षास्या प्रारब्धतदनु-
सारिमन्त्रलिङ्गाद्याचारस्य, अन्तरा पारमेश्वरशक्तिपातादुत्पन्नशैव-
दीक्षासंस्काराभीप्सस्य पूर्वसंस्कारहापनोपरं विधेयदीक्षाविधिनि-
रूपणम् ।

(२३) अष्टादशे संपन्नदीक्षस्य साधकत्वे गुरुत्वे वाधिका-
रितां सम्यग्भिज्ञाय तदङ्गभूताभिपेक्षविधिनिरूपणम् ।

(२४) एकोनविंशे संपन्नदीक्षस्य समयाचारलोपे प्रायश्चि-
त्तासंपत्तौ, तथा नित्यं तदभीप्सोः प्रत्यूहसमापातेनासंपन्न-

दीक्षासंस्कारस्य च मृत्तिसमये अन्त्यसमयविधेयदीक्षाविधिनि-
रूपणम् ।

(२५) विंशे दीक्षासेरुत्तरं परिपाल्याचारस्य साधनीयकर्म-
णश्च, तथा अवस्थानुष्ठेयार्चनादिविशेषाणां पर्वदिवसानां, तथा
पवित्रकविधि-व्याख्याविधि-आचारप्रायश्चित्तविधि-गुरुपूजाविधीनां
च संग्रहेक्षणम् ।

(२६) एकविंशे अल्प शास्त्रस्य मुख्यतया ग्रामाण्यमतिपा-
दनम् ।

(२७) द्वाविंशे बाह्याभ्यन्तरादिविशेषविशेषितकुलयागवि-
धिनिरूपणम् । इति ॥

अथास्य ग्रन्थस्य विरचनकालः साक्षात्तयात्र न निर्दिष्टः, स
तु गम्यते इदं-प्रक्रियया संकलनेन — यदेतद्ग्रन्थकृदाचार्यधरैरी-
श्वरप्रत्यभिज्ञाविधृतिविमर्शिनीग्रन्थविशेषः विरचितोऽस्ति, तत्र
अनन्तः

‘अन्त्ये युगांशे तिथिदशज्जलधिस्ये मार्गशीर्षवसाने’
इति पद्यांशेन कलियुगातीतपञ्चदशाधिकैकचत्वारिंशत्तमितः
संयत्सरकालस्तद्विरचनसंयन्धी स्वयमेव निर्दिष्टोऽस्ति

(यः ईस्वी संवत् १०१४ समायाति)

तदनु परात्रिंशिकामन्यविवरणं च काश्मीरमहाराजयशस्कर-
मन्त्रिणः श्रीवत्समामिह्यस्य पौत्रकृष्णामिह्यस्यशिष्यस्य कृते
प्रशंसिताचार्यधरैरेव विरचितं,

यशस्करराज्यकालश्च कलियुगमताद्धे ४०४१ आरभ्य यावत्
४०५० सममूत् ।

तत्कालानन्तरं च तन्त्रालोकग्रन्थः प्रोक्ताचार्यवरैर्विरचितः
समस्ति, यतस्तदग्रन्थे पूर्वविरचितेश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीवाक्यानि
परात्रिंशिकावाक्यानि च अन्तरान्तरा यथोपयोगमुपन्यस्तानि
दरीदृश्यन्ते,

अयं तन्त्रसारग्रन्थश्च विरचितपूर्वतन्त्रालोकस्यैव विषयार्थ-
संक्षेपरूपः प्रसिद्धः, तस्मात्सम्भवति कलियुगद्वाचत्वारिंशदाल्य-
पूर्वभागवतीं अस्य ग्रन्थस्य विरचनकालः प्रसिद्धः ।

अन्यत्स्वीयवृत्तं विततप्रायं तन्त्रालोकादिग्रन्थेषु प्रशंसिताचा-
र्यवरैः स्वयमेवामिरुत्थातमस्ति, अस्माभिश्चेपत्तया परात्रिंशिकाग्र-
न्थभूमिकायां प्रकाशितमिति ।

अथास्य विशिष्टदार्शनिकरहस्यग्रन्थस्य गुप्तपूर्वस्य प्रकाशनाय
संगृहीतपुस्तकानामिति वृत्तम् ।

तत्र प्रथममेकमादर्शपुस्तकं श्रीराजानरुमुदर्शनवराणां यत्
विक्रमसंवत्सरे १९०३ मिते लिखितं शारदाक्षराङ्कितं नाति-
शुद्धं कुत्रकुत्रचिन्मध्यतस्तुट्युपेतं च ७२ पत्रमितमस्ति, प्रथमतस्त-
दाधारेण कार्यालयेऽवतारितम् ।

द्वितीयं दक्षिणात्यप्रसिद्धश्रीरेवतीरमणनामकब्रह्मचारिणा प्रा-
फर्दमीरेप्वामत्य न्युष्टेनावतार्य समुचितगुप्तशैवागम-तन्त्रशास्त्राणां
पुस्तकसंग्रहसबन्धि देवनागराक्षराङ्कितं १९३२ मिते वैक्रमाब्दे
लिखितं ४८ मितपत्रात्मकमन्यपत्रयन्यूनतयासपूर्णेमशुद्ध-
प्रायं च ।

तृतीयं स्वतिप्राचीनमनुमितिसिद्धे १६०३ मिते लौकिकस-
वत्सरे (यः ईस्वी सवत् १५२७ समायाति) लिखितं शारदा-
क्षराङ्कितं चास्ति, यदाधारेणैवान्ततः सशुद्धि-पूर्ति-पर्यायोपन्या-

सादिसंस्कारं विधायास्माभिर्मुद्राप्य प्रकाशितमिदं पुस्तकम् ।
 यदि च क्षत्यसंख्याभूते एव संवत् ३ इति लिपिकालोऽत्र
 दृश्यते तत्र ४६ पट्चत्वारिंशत्शतानुमानमित्थं संभाव्यते—
 यत् शाहिजहानस्य भारतसाम्राज्यकाले मोहननन्द्राभिष्यः
 फाश्मीरिकः पण्डितविशेषः कश्मीरिभ्यो निर्गत्य दिल्लीप्रदेशे
 राजतः प्रकृतिभ्यश्च समाप्तसंमानयोगक्षेमादिवृत्तिरुत्तत्रैव स्थिर-
 वास्तव्यतानधिगत्य पश्चात्सीयकुटुम्बं पूर्वपुरुषसंगृहीतपुस्तकादि-
 द्रव्यजातं च काश्मीरनिवेशात् नीतवान्, तानि च पुस्तकानि
 तद्गृहे सुरक्षितानि कालपर्ययाचद्वंस्यपण्डितनारायणचन्द्रगेहात्-
 न्मृतिमनु तदधिकारिणोऽप्यस्यासंभवात् सत्संधन्वी केदारना-
 थाभिष्यो विद्वानामरादेशवास्तव्यः स्वीकृतवान्,

कालान्तरे स केदारनाथोऽपि निर्वक्ष एव मृतः । अथ
 प्रसङ्गतः १९५२ मिते वैक्रमाब्दे आगराप्रदेशं गतेन मया
 जनम्यसततेष्टृद्वायाः केदारनाथपत्न्या मुस्तात्सश्रुतसकलेतिवृत्तानि
 श्रुतपञ्चमाश्रमापदेशाणि तानि पुस्तकानि समवलोकितान्यासन् ।

ततश्च १९६८ मिते वैक्रमाब्दे पुनर्यया आगराप्रदेशं गतेन
 दृष्टपूर्वेभ्योप्यल्पावशेषाणि तानि पुस्तकानि दृष्टानि परीक्षक-
 निरीक्षकतज्ज्ञाभावाद्यावच्छिष्यक्षरमात्रज्ञान्यभावात्तद्वगवत्सापत्ति-
 खेदाविष्कारप्रसङ्गोत्थानोत्तरं तावन्मात्राणां रक्षासपत्न्यत्वमीप्सया
 केदारनाथसमर्पिण्या सप्रसादं भक्षं समर्पितानि, तेषु यद्यदुप-
 योग्यसाम्यदृष्टबहुभागं वागूचदपहाम गुप्तरहस्यशैवाममप्राप्य-
 न्यत्रामुलभानि कतिचित् पुस्तकानि मया पुनरपि कश्मीराना-
 नीतानि ।

तैष्वेवेदमेकतमं पुस्तकमन्यग्रन्थैर्युगपत्संबद्धं वर्तते, तान्य-

न्याय्येनमगवद्वपुस्तकानि कृष्णम्यामिनाः कादमीरिक्कपण्डि-
तेन भाग्यशक्तिनानि निगिनानि गन्ति, एतर्धत्तुस्तकसम-
लेनगवद्व 'महानयप्रदान' मन्थान्तुमहिमितपद्येन

‘महानयप्रदायोऽयं चित्रितः कृष्णम्यामिना ।

म्यान्मार्थ माधकार्यं च महार्थस्य प्रकाशकः ॥

शुभे भाद्रपदे मामि निर्था पर्यणि चोत्तमे ।

यपे कुर्यामिने जीवे समाप्तिमगमन्दुमः ॥’

इत्यनेन गंशायते । लिपिन्वामाधयकाऽमीरकाऽकजपराणानतिजी-
णतया, प्रायश्चतुःशतवर्षपूर्वकाले लिपी तथादीतिकम्बरमात्रानि-
होफ्यागवद्वशेन चोपरिनिर्दिष्टो लिपिकारः संप्रतीयते इति ।

तदेतस्य लघुप्रायस्यापि प्रतिपदमरितवहुन्दरहस्यज्ञानमार्ग-
प्रकाशकविनिष्टदार्शनिकग्रन्थस्योद्दिष्टदर्शनपुस्तकाधारेण कार्याल-
यनियुक्त पं० हेरगृहशाम्बिनः, पं० गोवर्धनशर्म पं० महेश्वर-
राजानराभिषपण्डितयोश्च कृत्यावतारणादिकर्मणा विदोषतस्तृती-
यस्यानुद्यमाण (मू०) प्रशोधनादिसहायकर्मणा साक्षमवलम्ब्य
समाप्तप्रकाशनस्य संप्रदणोत्तरं तत्त्वजिज्ञासारसिकसंस्कृतसद्वि-
द्वांसः समाधानेन तत्त्वार्थनिवेदनादार्श्यापत्या दुःखद्वानिपूर्वक-
परमसुरायासिफन्तरसात्वादचमत्कृतिमनुभवन्तु ।

१-(१) जन्ममरणचक्रः (२) अमरापराधसम् (३) महानयप्र-
दानः (४) वामकलाविलासः (५) वाचुदनायसूत्ररुतिः (६) मुनि-
भक्तवार्तनम् (७) मावोपहारस्तोत्रं सचिवरणम् (८) तन्त्रगारः (९)
स्पन्दकारिकाविश्रुतिः रामकण्ठाचार्यवृत्ता (१०) अजटप्रमातृविद्विः (११)
स्पन्दरुतिः श्रीकण्ठाचार्यवृत्ता ।

१. बहुवाच्यदुव्ययवद्वायाससाधितपुस्तकानामवतारणोत्तरसंप्रदह्येनरवलि-
ष्टमाद्यजन्मद्वारा प्रकाशनचिकीर्षया सर्वथोदगीनविद्वद्वर्मरुतेः ।

सफल्यन्तु चैतादृष्टोद्धारसत्कर्मणे प्रसक्तकश्मीराधीश्वरप्र-
शंसनोत्तरं मामकीनं परिश्रमम् ।

निर्णयसागरमुद्रणालयाध्यक्षेभ्य आसाकीनैतादृशग्रन्थजातप्रका-
शने शुद्धसष्टमनोहरमुद्रणकर्मणा या साद्वसंप्रचिरयाता
तदर्थं ते धन्यवादपुरःसरं प्रशंस्यन्ते इति ।

इत्यहमभ्यर्थये सहृदयसज्जनेषु

म० म० पं० मुकुन्दरामशास्त्री

ओं तत्सत्त्वात्मसंविद्वपुः शंभवे नमः ।

अथ

तन्त्रसारः ।

श्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्य-श्रीमदभिनवगुप्तविरचितः ।

प्रथममाह्निकम् ।

विमलकलाश्रयाभिनवसृष्टिमहा जननी
मरिततनुश्च पञ्चमुत्तमगुप्तरुचिर्जनकः ।
तदुभययामलस्फुरितभावविसर्गमयं
हृदयमनुत्तरासृतकुलं मम संस्फुरताम् ॥ १ ॥

१ विमलेति, मम आत्मनो हृदयं जगदानन्दारित्यद्वैतवाच्यं तत्त्वं
पञ्च संस्फुरताम् कालप्रमाणच्छेदशून्यत्वेन विकसताम्, तथा वीर-
गित्याह-तनुमयेति, तस्यामरस्यात्मनः संघट्टात् स्फुरितभावः परान-
पेक्षत्वेन स्वत एव बहुसितवत्ताकः यो बहिरक्षितसिंहास्त्रमाधो विसर्गः
॥ प्रकृतिर्मम तत् तादृशम्, अनुत्तरासृतकुलमिति-अनुत्तरमुत्कृष्टं च
तत् अविद्यमानं गूढं यच्च तत् कुलं शरीरं यस्या तत् भगवत्कलास्वरूप-
मित्यर्थः । तदुभयमाह जननी जनकश्चेति-विगता मला भवच्छेदका
यस्याः तादृशी या कला परविमर्शकस्वभावकर्तृकालक्षणा सा आत्मय
आलम्बनं स्वरूपं यस्याः सा शुद्धस्वातन्त्र्यशक्तिरूप इत्यर्थः, अत एव
अभिनवायामाद्यायां शुद्धात्ममार्गे महच्छ्रीं पारिपूर्णलक्षणं तेजो
यस्याः सा । जनकश्च वीरश्च मरिततनुः सर्वोकाहुषिरहात् पूर्णस्वभावः
अनन्योऽमुल्लसता स्वतन्त्र इति यावत्, अत एव पञ्चमिद्विद्वद्विरचित-
वाच्यः ।

विततस्तत्रालोको विरोहितुं नैव शक्यते सर्वैः ।

अनुवचनविरचितमिदं तु तन्त्रसारं ततः शृणुत ॥ २ ॥

श्रीशंभुनाथैभास्करचरणनिपातप्रभापगतसंकोचम् ।

अमिनवगुप्तहृदम्बुजमेतद्विचिनुत महेशपूजनहेतोः ॥३॥

**इह ज्ञानं मोक्षकारणं बन्धनिमित्तस्य
अज्ञानस्य विरोधकत्वात्; द्विविधं च अज्ञानं**

। एकैर्मुखः शक्तिमिगुता प्रबन्धेनानुवर्तमाना रविः पञ्चदशविषयोऽभि-
लापो यस्यासीत् । अथ च प्रबन्धकर्तुरभिनवगुप्तस्य निमग्नभिधाना जननी
नरसिंहगुप्ताप्यथ जनक, इति-तयोरपि शिवशक्तिसमावेशमपत्त्याद्वि-
मर्दानम् ॥ १ ॥

२ विरोहितुं विप्रेकुमिति यावत्, सर्वैरिति भक्तवीक्षणतर्कशास्त्रपरि-
श्रमैः, अनुवचनेन ननुता चात्र वीक्षणतर्कभावात् ।

३ श्रीशंभुनाथो हि प्रबन्धकर्तुमिच्छन्नाद्योपदेशा गुरुः ॥ एव भास्करः
परमात्मा सूर्यश्च, तस्य चरणे ज्ञानविद्ये स्त्रियाः पादाश्च तेषां निपातेन
प्रभास्करतया अवगतसंकोचं स्वस्वरूपविकृततया विघोतमानं अभिनव-
गुप्तस्य हृदयजं, यथा हि सूर्यकिरणनिपातेन अम्युजं विरसति तथा
श्रीशंभुनाथचरणप्रभया विक्रमेतं हृदयं लक्षणया तत्किमेतं दास्यं च ।
अनेनास्य प्रकाशस्य स्वरूपविमर्शमवरवमेव स्वरूपमिति भङ्गप्राप्तिरु-
चितम्, तदेतत् विधिनृत महेशस्य पूजनं स्नाततया प्रत्यभिज्ञानं
तद्देवोः, एतद्विवेचनं महेशप्रत्यभिज्ञानफलमित्यर्थः । महेश्वरज्ञाने
हि किमन्येन फलेन इत्यभिप्रायः ।

४ ज्ञानं-पूर्णप्रधारणम् ।

५ अज्ञानविरोधनरूपेण ज्ञानं मोक्षकारणम् नहि एतयोर्वस्तुतः कार्य-
कारणभावः संभवति, पूर्णप्रत्येव सर्वथा मुक्तिरिति हि शेषसिद्धान्तः, न
तु नैयायिकवत् ज्ञानादिशक्तयोऽस्य भिन्नतयाभ्युपगम्यन्ते । यदुक्तं ।

पं० १ ख० पु० प्रभापगतसंकोचम् इति पाठः ।

बुद्धिगतं पौरुषं च; तत्र बुद्धिगतम् अनिश्चय-
स्वभावं, विपरीतनिश्चयात्मकं च । पौरुषं तु
विकल्पस्वभावं संकुचितप्रयात्मकं, तदेव च
मूलकारणं संसारस्य इति वक्ष्यामो मलनि-
र्णये । तत्र पौरुषम् अज्ञानं दीक्षादिना निव-
र्तेतापि, किं तु दीक्षापि बुद्धिगते अनध्यवसा-
यात्मके अज्ञाने सति न संभवति—हेयोपादेय-
निश्चयपूर्वकत्वात् तत्त्वशुद्धिशिवयोजनारूपाया
दीक्षाया इति । तत्र अध्यवसायात्मकं बुद्धिनि-
ष्ठमेव ज्ञानं प्रधानम्, तदेव च अभ्यस्यमानं
पौरुषमपि अज्ञानं निहन्ति, विकल्पसंविद-
भ्यासस्य अविकल्पान्ततापर्यवसानात् । विक-
ल्पासंकुचितसंविद्व्यकाशरूपो हि आत्मा शिव-

‘मोक्षो हि नाम नैवायः स्वरूपप्रपन्नं हि सः ।

स्वरूपं धाम्नः संविद् ..... ॥’

इति ।

६ तात्पर्यस्वभावज्ञानमभिप्रेतः ।

७ अनात्मनि आत्माभिमानो विपरीतनिश्चयः ।

८ ‘दीपते ज्ञानसद्भावाः दीपते पशुवामना ।’

इत्येवं-रुद्रणा दीक्षा, आदिना दीपतया वर्तमानं संन्योपासनादि ।

पं० ७ रा० पु० ‘हेयोपादेयमिच्छेति’ ग० पु० विद्वत्पेति च पाठः ।

पं० १३ रा० पु० अपिद्वयसंकुचितेति पाठः ।

स्वभाव इति सर्वथा समस्तवस्तुनिष्ठं सम्यक्-
निश्चयात्मकं ज्ञानमुपादेयम् । तच्च शास्त्रपूर्व-
कम् । शास्त्रं च परमेश्वरभाषितमेव प्रमाणम् ।
अपरंशास्त्रोक्तानामर्थानां तत्र वैविक्येन अभ्यु-
पगमात् तदर्थ्यातिरिक्तयुक्तिसिद्धनिरूपणाच्च,
तेन अपरागमोक्तं ज्ञानं तावत् एव बन्धात्
विमोचकम्, न सर्वस्मात्, सर्वस्मात् तु विमो-
चकं परमेश्वरशास्त्रं, पञ्चस्रोतो [मैयं] दशाष्टा-
दशवस्त्रष्टभेदभिन्नम् । ततोऽपि सर्वस्मात् सारं
षडर्धशास्त्राणि । तेभ्योऽपि मालिनीविजयम् ।
तदन्तर्गतार्थः संकलय्याशक्यो निरूपयि-
तुम् । न च अनिरूपितवस्तुतत्त्वस्य मुक्तत्वं
मोचकत्वं वा, शुद्धस्य ज्ञानस्यैव तथारूपत्वात्

९ न तु अनुमानगम्यमिति शेषः ।

१० बौद्धवैष्णवादिभिः स्वस्वाप्तायेष्वनुशिष्टानाम् ।

११ ते च ते अर्था अपरशास्त्रोक्ता बौद्धवैष्णवादिसाध्याभिहितः तेभ्यो-
ऽतिरिक्ता विलक्षणः वा युधि. समस्तनीलमुखादिरूपयाद्याभ्यन्तरवस्तु-
निष्ठप्रमान्वेषणद्वारकप्रमानुलाभरूपा वसिष्ठायां यद्वास्तु विकल्पासंकुचित-
पूर्णप्रभारूपं शिवतावाक्यं तस्य निरूपणम् ।

१२ विद्वान्देशाज्ञानक्रियामय-ईशतत्पुरुषमयो जातवामदेवाधोरू-
पाणि पञ्च स्रोतोसि तन्मयं शास्त्रं, भेदाभिधायका दस शिवभेदाः,
भेदाभेदाभिधायका अष्टादश रूढभेदाः, अभेदाभिधायकाः वसुभिरष्टमि-
गुणिता अष्टौ चतुःषष्टिः भैरवभेदाः ।

इति । स्वभ्यस्तज्ञानमूलत्वात् परपुरुषार्थस्य
तत्सिद्धये इदम् आरभ्यते

अज्ञानं किलं बन्धहेतुरुदितः आसौ मलं तत्स्मृतं
पूर्णज्ञानकलोदये तदखिलं निर्मूलतां गच्छति ।
ध्वस्ताशेषमलात्मसंविद्बुदये मोक्षश्च तेनाप्नुता
शास्त्रेण प्रकटीकरोमि निखिलं यज्ज्ञेयतत्त्वं भवेत् ॥

उपोद्घातः ।

तत्र ईह स्वभाव एव परमोपादेयः, स
च सर्वभार्यानां प्रकाशरूप एव अप्रकाशस्य
स्वभावतानुपपत्तेः, स च नानेकः प्रकाशस्य
तदितरस्वभावानुप्रवेशोयोगे स्वभावभेदाभा-

१३ किलेति सर्वमादिविप्रतिपत्तौ, अज्ञानं स्वस्वरूपप्रयुक्तिः, शास्त्रे
शिष्यसूत्रादौ, तदेष अज्ञानं मलं स्मृतम् आणव माषीप-कर्मभेदमि-
हम्, तदिति अज्ञानम्, अखिलमिति त्रिविधम् निर्मूलतां सत्कारस्यापि
विरहम्, तेनेति हेतुमा ।

१४ उप इति आत्मनः समीपे दृश्यदीधराभिज्ञानं हन्यते विप्रमन्यते
येन उपोद्घातः ।

१५ इह दर्शने ।

१६ भाषानां प्रकाश एव कथं न तु नीलतादि इति भावः ।

१७ यदप्रकाशरूपं तच्च प्रपद्यते अस्तु तु स्वभावता कुत्र एव स्यात् ।

१८ प्रकाशस्य यदि तदितरस्वरूपोऽनुप्रविशेत् तदा सत्य भेदः स्यात्
यदा यदाकारानुप्रवेशेन सदाकारत्वेति भावः ।

पं० १ ख० पु० मूलत्वात्मन इति पाठः ।

वात्; देशकालावपि च अस्य न भेदकौ,
तयोरपि तत्प्रकाशस्वभावत्वात्, इति एक
एव प्रकाशः, स एव च संवित्, अर्थ-
प्रकाशरूपा हि संवित् इति सर्वेषामत्र अवि-
वाद एव । स च प्रकाशो न परतन्त्रः, प्रका-
श्यतेव हि पारतन्त्र्यम्, प्रकाश्यता च प्रका-
शान्तरापेक्षितैव, न च प्रकाशान्तरं किञ्चित्
अस्ति इति स्वतन्त्र एकः प्रकाशः, स्वातन्त्र्यादेव
च देशकालाकारावच्छेदविरहात् व्यापको
नित्यः सर्वाकारनिराकारस्वभावः, तस्य च
स्वातन्त्र्यम् आनन्दशक्तिः, तच्चमत्कार इच्छा-
शक्तिः, प्रकाशरूपता चिच्छक्तिः, आमर्शात्म-
कता ज्ञानशक्तिः, सर्वाकारयोगित्वं क्रियाशक्तिः
इत्येवं मुख्याभिः शक्तिभिः युक्तोऽपि वस्तुत
इच्छाज्ञानक्रियाशक्तियुक्तः अनवच्छिन्नः प्रका-
शो निजानन्दविश्रान्तः शिवरूपः, स एव
स्वातन्त्र्यात् आत्मानं संकुचितम् अवभासयन्
अणुरिति उच्यते । पुनरपि च स्वात्मानं
स्वतन्त्रतया प्रकाशयति, येन अनवच्छिन्नप्रका-
शशिवरूपतयैव प्रकाशते । तत्रापि स्वातन्त्र्य-

वशात् अनुपायमेव स्वात्मानं प्रकाशयति
सोपायं वा, सोपायत्वेऽपि इच्छा वा ज्ञानं वा
क्रिया वा अभ्युपाय इति त्रैविध्यं शाम्भव-
शाक्ताणवभेदेन समावेशस्य, तत्र चतुर्विधमपि
एतद्रूपं क्रमेण अत्र उपदिश्यते ।

आत्मा प्रकाशवपुरेप शिवः स्वतन्त्रः
स्वातन्त्र्यनर्मरमसेन निजं स्वरूपम् ।
संछाद्य यत्पुनरपि प्रथयेत पूर्णं
तद्य क्रमाक्रमवशादथवा त्रिमेदात् ॥ ५ ॥

* एह पञ्चासकृत अत्ताणत
सच्छन्दत ढकह णिअऊत ।
पूण पअदइ हति अह कमवस्य
एहत परमर्थिण शिवरसु ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे विज्ञानभेद-
प्रकाशनं नाम प्रथममाहिकम् ॥ १ ॥

* छाया

‘एष प्रकाशस्य आत्मा स्वच्छन्दो क्षीयति निव्रत्यम् ।

पुनः प्रकटयति क्षतिति अथ क्रमवशाद् एष परमार्थेन शिवरसम् ।’

पं० १० क० पु० पञ्चासकृत इति पाठः

पं० १२ क० पु० पअशुद इति पाठः ।

अथ द्वितीयमाह्निकम् ।

अथ अनुपायमेव तावत् व्याख्यास्यामः ।

यदा खलु दृढशक्तिपाताविद्धः स्वयमेव
इत्थं विवेचयति सकृदेव गुरुवचनम् अवधार्य,
तदा पुनरुपायविरहितो नित्योदितः अस्य
समावेशः । अत्र च तर्क एव योगाङ्गम् इति
कथं विवेचयति इति चेत्, १ उच्यते - योऽयं
परमेश्वरः स्वप्रकाशरूपः स्वात्मा तत्र किम्
उपायेन क्रियते, न स्वरूपलाभो नित्यत्वात्,
न ज्ञप्तिः स्वयंप्रकाशमानत्वात्, न आवरण-
विगमः आवरणस्य कस्यचिदपि असंभवात्,
न तदनुप्रवेशः अनुप्रवेष्टुः व्यतिरिक्तस्य अभा-
वात् । कश्चात्र उपायः तस्यापि व्यतिरिक्तस्य
अनुपपत्तेः, तस्मात् समस्तमिदमेकं चिन्मात्र-
तत्त्वं कालेन अकलितं, देशेन अपरिच्छिन्नम्,

१ अत्र अनुदरा कन्वा इतिवत् नभोऽल्पार्धत्वम् ।

२ वक्ष्यमाणोपायिरहित स्वयमेवेत्यर्थः ।

पं ४ ख० पु० तत्रानुपायमिति पाठः ।

पं ८ ख० पु० स्वभावलाभ इति पाठः ।

पं ९ ख० पु० स्वयंप्रकाशत्वादिति पाठः ।

पं ११ ख० पु० अभावादिति पाठः ।

उपाधिभिरम्लानम्, आकृतिभिरनियन्त्रितं,
शब्दैरसंदिष्टं, प्रमाणैरप्रपञ्चितं, कालादेः
प्रमाणपर्यन्तस्य स्वेच्छयैव स्वरूपलाभनिमित्तं
च, स्वतन्त्रं आनन्दघनं तत्त्वं, तदेव च अहम्
तत्रैव अन्तर्मयि विश्वं प्रतिविम्बितम् एवं
वृद्धं विविञ्चानस्य शश्वदेव पारमेश्वरः समा-
वेशो नित्यपायक एव, तस्य च न मन्त्र-पूजा-
ध्यान-चर्यादिनियन्त्रणा काचित् ।

उपायजालं न शिवं प्रकाशयेद्

घटेन किं माति सहस्रदीधितिः ।

यिवेचयन्नित्यमुदारदर्शनः -

स्वयंप्रकाशं शिवमाविशेत्क्षणात् ॥ ६ ॥

*जहि जहि फुरण फुरइ सो सकलउ

परमेसरो भासइ मइ अमलउ ।

अत्ता नत्त सो श्रिव परमत्थिण

इअ जानअ कअ परमत्थि ण ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे अनुपाय-

प्रकाशनं नाम द्वितीयमादिकम् ॥ २ ॥

३ इदं कार्यमिदं न कार्यमिति नियमो नियन्त्रणा ।

* छाया

‘यत्र यत्र स्फुरणं स्फुरति स सकलः परमेश्वरो भासते मयि अमलः ।

कारमा ॥ एव परमार्थेन इति ज्ञात्वा कार्यं परमसि ॥ ३

पं० २ क० पु० असदृशमिति पाठ ।

अथ तृतीयमाह्निकम् ।

अथ शाम्भवोपायः ।

यदेतत् प्रकाशरूपं शिवतत्त्वम् उक्तम्, तत्र
अखण्डमण्डले यदा प्रवेष्टुं न शक्नोति, तदा
स्वातन्त्र्यशक्तिमेव अधिकां पश्यन् निर्विकल्प-
मेव भैरवसमावेशम् अनुभवति, अयं च
अस्य उपदेशः,—सर्वमिदं भावजातं बोधगगने
प्रतिविम्बमात्रं प्रतिविम्बलक्षणोपेतत्वात्, इदं
हि प्रतिविम्बस्य लक्षणं—यत् भेदेन भासितम्
अशक्तम् अन्यव्यामिश्रत्वेनैव भाति तत् प्रति-
विम्बम्, मुखरूपमिव दर्पणे, रस इव दन्तो-

१ अधिकामिति कल्पनामात्रेण, न हि वस्तुतो वस्तुनः स्वभावोऽति-
रिच्यत इति भावः ।

२ यथोक्तम् ।

‘दन्तं मुखं प्रतिविम्बति प्रतिविम्बयतु तथा तदपि दर्पणः ।

दर्पणः पुनर्यस्मिन् प्रतिविम्बति सोऽपि शतव्यः ॥’

इति महार्थमज्जयाम् । तथा

‘सदृशं भाति मयनदर्पणाम्बरवारिषु ।

तथाहि निर्मले रूपे रूपमेवावसासते ॥

प्रच्छन्नरागिणी कान्तप्रतिबिम्बितमुन्दरम् ।

दर्पणं कुचकुम्भाभ्यां स्पृशन्त्यपि न तृष्यति ॥’

दके, गन्ध इव घ्राणे, मिथुनस्पर्श इव आन-
न्देन्द्रिये, शूलकुन्तादिस्पर्शो वा अन्तःस्पर्श-
नेन्द्रिये, प्रतिश्रुत्केव व्योम्नि । न हि स रसो
मुख्यः तत्कार्यव्याधिशमनाद्यदृष्टेः । नापि
गन्धस्पर्शौ मुख्यौ गुणिनः तत्र अभावे तयो-
रयोगात् कार्यपरम्परानारम्भात् च । न च
तौ न स्तः देहोद्धूलनविसर्गादिदर्शनात् ।
शब्दोऽपि न मुख्यः कोऽपि वक्ति इति आग-
च्छन्त्या इव प्रतिश्रुत्कायाः श्रवणात् । एवं
यथा एतत् प्रतिबिम्बितं भाति तथैव विश्वं
परमेश्वरप्रकाशे । ननु अत्र बिम्बं किं स्यात्?,
नाभूत् किञ्चित् । ननु किम् अकारणकं तत्?
हन्त तर्हि हेतुप्रश्नः — तत् किं बिम्बवाचोयु-
क्त्या, हेतुश्च परमेश्वरशक्तिरेव स्वातन्त्र्यापर-
पर्याया भविष्यति, विश्वप्रतिबिम्बधारित्वाच्च
विश्वात्मकत्वं भगवतः, संविन्मयं हि विश्वं

३ बिम्बलक्षणं यथा

'अव्यामिध स्रजश्च सदासमानं मुखं यथा ।'

प० २ ख० पु० स्थूलान्वादिस्पर्शो वा इति पाठः ।

प० १० क० पु० निम्बप्रतिबिम्बेति पाठः ।

प० ११ ख० पु० परमेश्वरसदृशं यथा सदासमं इति पाठः ।

तदेतद्वर्णचतुष्टयं उभयैर्च्छायाधारित्वात् नपुं-
सकम्-ऋ-ऋ-लृ-लृ इति । अनुत्तरानन्दयोः
इच्छादिषु यदा प्रसरः तदा वर्णद्वयम् ए-ओ
इति । तत्रापि पुनरनुत्तरानन्दसंघट्टात् वर्णद्व-
यम् ऐ-औ इति । सा इयं क्रियाशक्तिः, तदेव
च वर्णचतुष्टयम् ए-ऐ ओ-औ इति । ततः पुनः
क्रियाशक्त्यन्ते सर्वं कार्यभूतं यावत् अनुत्तरे
प्रवेक्ष्यति, तावदेव पूर्वं संवेदनसारतया प्रका-

११ धीश्रयोनिरूपणादुभयावम् । अत एव नरासिंहवज्राद्यन्तरमिति
महाभाष्यकारः.

१२ तथा च भास्विनीवार्तिवे

अनुत्तरासमारभ्य ज्ञानसंख्यन्तमीदृशम् ।
इच्छंश्च तु क्रियाशक्तिमीशनेन समाश्रिता ॥
प्रज्ञासंस्थितिरिदं गृह्यतां गण्यतां यता ।
इच्छादि यच्च तत्पूर्वानुत्तरानन्दसंगते ॥
तदादिष्ठेययोगेन सम्बन्धश्चतुष्टयम् ।
ततः स्वरूपसन्निधित्वाभाद्भिन्नादिका स्थितिः ।
ततः समग्रसद्वर्धभरिताकाररूपिणि ।
विसर्गः किल शाक्तोऽस्ती विक्षेप इति यः स्मृतः ॥
विसर्गस्यैव विक्षेप इति सप्तदशी कला ।
अविद्वदादशी सैव पुनः प्रक्षोभयोगतः ॥
अनुत्तरसाकारस्य परमैरवस्थाभिः ।
अद्वैतस्य परा येव वीटिनी शक्तिरुत्तमा ॥
त एवायं विसर्गस्तु तस्मात्प्राप्तमिदं जगत् ।
तस्य प्रक्षोभयोगात्वं प्रक्षोभचञ्चलनोदयः ॥

शमात्रत्वेन विन्दुतया आस्ते - अमिति । तत-
स्तत्रैव अनुत्तरस्य विसर्गो जायते - अः इति ।
एवं षोडशकं परामर्शानां बीजस्वरूपम् उच्यते ।
तदुत्थं व्यञ्जनात्मकं योनिरूपम् । तत्रै अनुत्त-

प्रक्षोभपूर्णताभावात्तत्कलकमोनता ।
इति पङ्क्त्यस्वरूपात्मविमर्शान्दोलनोदितम् ॥
अनुत्तरस्वभावावादाद्यस्यैव विशृम्भितम् ।
स एव भगवानन्तर्गतं प्रस्फुरदामकः ॥
सन्तःस्यसर्पसाधौघपूर्णमध्यमशक्तिः ।
स्वेच्छाज्ञोभस्वभावोद्यमगदानन्दमुन्दरः ॥
मितं स्फुरति संपूर्णविसर्गसमुन्दरः ।
शिवराशयोः स संघट्टः जेह इत्यभिधीयते ॥
अत्रैव पूर्णवैसर्गपदे लब्धुं प्रवेशनम् ।
हेहभागान्यनेत्यादि संप्रदायमुपासते ॥
तथाहि मध्यमां नाडीमधिष्ठायासितं ययुः ।
प्रमथ्यपरमं तेजः प्रभुर्धामुत्तमाम्बतः ॥
मिसृष्टिरूपतां मण्डेच्छात्मानन्दचमकियाम् ।
अपूर्णौ केवलं सा तु पूर्णौ तु भगवन्मयी ॥
तेन वैसर्गिणी शक्तिरेकैवेयं विशृम्भते ।
विसर्गं यच्च प्रभुर्धमः प्रयसद्दिगुणत्वतः ॥
इकारो नाम विघ्नेषां व्यञ्जनानां प्रसूतिकृत् ।
॥ यच्च यच्च पुनर्विन्दुयोगात् स्वाभेव भूमिकाम् ।
अनुत्तरामाश्रयते सोहंभाव इहेष्यते ॥'

इति ।

१३ तथाहि

रात् कवर्गः, श्रद्धायाः इच्छायाः चवर्गः, सक-
र्मिकाया इच्छाया द्वौ टवर्गस्तवर्गश्च, उन्मे-
पात् पवर्गः—शक्तिपञ्चकयोगात् पञ्चकत्वम् ।
इच्छाया एव त्रिविधाया य-र-लाः, उन्मेपात्
वकारः, इच्छाया एव त्रिविधायाः श-प-साः,
विसर्गात् हकारः, योनिसंयोगजः क्षकारः ।
इत्येवम् एष भगवान् अनुत्तर एव कुलेश्वर-
रूपः । तस्य च एकैव कोलिकी विसर्गशक्तिः,
यथा आनन्दरूपात् प्रभृति इयता बहिःसृष्टि-
पर्यन्तेन प्रस्पन्दतः वर्गादिपरामर्शा एव बहि-
स्तत्त्वरूपतां प्राप्ताः । स च एष विसर्गत्रिधा,

‘भक्तुलापदशतयात्मा प्रथमो वर्ग उच्यते ।

भनारूपितरूपाया इच्छायाश्च ततः परम् ॥

षड्विंशमानुषस्य त तत्र च द्वयं ततः ।

पादिरुन्मेपतो जात इति स्वर्गाः प्रकीर्तिताः ॥

इच्छाशक्तिर्द्विधा या च क्षुभिताक्षुभितत्त्वतः ।

सा विजातीयशब्दवशं प्रोम्मुक्ते याति यत्र ताम् ॥

सैव क्षीप्रतरोपात्तयेया कालुष्यरूपिता ।

विजातीयोम्मुक्तयेन रत्नं हत्वा च गच्छति ॥

तद्गुन्मेपशक्तिर्द्विरूपा वैजात्यशक्तिया ।

पकारत्वं सृष्टिसारप्रवर्तकम् ॥’

इति मालिनीवार्तिके एव ।

१४ अकारादि विसर्गान्त शिवतत्त्वम्, वादि रुन्मे धरादि नभोन्त

प० १० क० पु० श्रुताः, वकारादि इति, कवर्गादि इति च पाठः ।

आर्णवः चित्तविश्रान्तिरूपः, शाक्तः चित्तसं-
 धलक्षणः, शांभवः चित्तप्रलयरूपः इति ।
 एवं विसर्ग एव विश्वजनने भगवतः शक्तिः ।
 इत्येवम् इयतो यदा निर्विभागतया एव परा-
 मर्शः तदा एक एव भगवान्, बीजयोनितया
 भागशः परामर्शे शक्तिमान् शक्तिश्च । पृथक्
 अष्टकपरामर्शे चक्रेश्वरसौहित्येन नववर्गः,
 एकैकपरामर्शप्राधान्ये पञ्चाशदारमकता ।
 तत्रापि संभवद्भागभेदपरामर्शने एकाशीति-
 रूपत्वम् । वस्तुतस्तु यद् एव परामर्शः, प्रस-

भूतपञ्चकम्, चादि नान्त गन्धादि शब्दान्त तन्मात्रपञ्चकम्, चादि नान्त
 पादादि वागन्तकर्मैन्द्रियपञ्चकम्, चादि नान्त ब्रह्मादि भोवन्त बुद्धिकर-
 णपञ्चकम्, पादि-मान्त मनोऽहकार बुद्धि प्रकृति पुरपात्य पञ्चकम्, वा
 प्राविशब्दवाच्या यकारादयो यकारान्ता राग विषा कला मायाएवानि
 त्तत्त्वानि धारणाख्यान्तराणि धारयति पृथग्भूततयाभिमाबयन्तीति धार-
 णानि इति ।

१५ यदुक्तम्

‘पूर्वं विद्वज् सकलं कर्तव्यं धूम्रतानसे ।

चित्तविश्रान्तिसंज्ञोऽयमात्मनः सप्रकीर्तितः ॥’

॥ शकारसाहित्येन इत्यर्थः ।

१६ माता गर्भमाधारूपा ।

प० ४ ख० पु० इयति इति पाठान्तरं च ।

रणप्रतिसंचरणयोगेन द्वादश भवन्तः परमेश्वरस्य विश्वशक्तिपूर्णत्वं पुष्पान्ति । ता एव एताः परामर्शरूपत्वात् शक्तयो भगवत्यः श्रीकालिका इति निरुक्ताः । एते च शक्तिरूपा एव शुद्धाः परामर्शाः शुद्धविद्यायां परापररूपत्वेन मायोन्मेषमात्रसंकोचात् विद्याविद्येश्वररूपतां भजन्ते । मायायां पुनः स्फुटीभूतभेदविभागा मायीयवर्णतां भजन्ते, ये पश्यन्तीमध्यमावैखरीषु व्यावहारिकत्वम् आसाद्य बहीरूपतत्त्वस्वभावतापत्तिपर्यन्ताः ते च मायीया अपि शरीरैकरूपत्वेन यदा दृश्यन्ते, यदा च तेषाम्

१८ यदा अनुत्तर आनन्देष्टादिरूपेण प्रसृतस्तदा पद, पुनर्यदासौ दृष्टादिषु प्रतिसंचरन्तदा एकारादयः पद, अतः पण्डस्वरवर्जं द्वादश इति ।

१९ कल्पयन्ति ब्रह्मन्ते इति कालिका । यदुक्तम्

‘परामर्शां मन्त्रेण विसर्गाक्षययोगतः ।

इयत्ताकलमाज्ञानात् ता प्रोक्ता कालिका ब्रह्मि ॥’

इति ।

२० मायीया वर्णा जीवरहित शरीरमिव, तेषां तु परामर्शो जीव इवास्ति अन्यथा तेषां किंचिन्नर इति माय ।

प० ६ क० पु० विद्येश्वरतारूपा मन्त्ररूपतामिति पाठ । स० पु० विद्या विद्येश्वरपीजरूपा मन्त्ररूपतामिति पाठान्तरे च ।

प० ९ ख० पु० व्यवहारकारित्वमिति पाठ ।

उक्तनयैरेतैः जीवितस्थानीयैः शुद्धैः परामर्शैः
 प्रत्युजीवनं क्रियते तदा ते सवीर्या भवन्ति,
 ते च तादृशा भोगमोक्षप्रदाः, इत्येवं सकल-
 परामर्शविश्रान्तिमात्ररूपं प्रतिविम्बितसमस्त-
 तत्त्वभूतभुवनभेदम् आत्मानं पश्यतो निर्वि-
 कल्पतया शांभवेन समावेशेन जीवन्मुक्ता ।
 अत्रापि पूर्ववत् न मन्त्रादियत्रणा काचिदिति ।

अन्तर्धिभाति सकलं जगदात्मनीह
 यद्वद्विचित्ररचना मुकुरान्तराले ।
 बोधः परं निजविमर्शरसानुवृत्त्या
 विश्वं परामृशति नो मुकुरस्तथा तु ॥

*संवेक्षण निम्मल दप्पणसि
 सजलं फुरत्त निअसारं ।
 आमरिसण रस सरहस
 विमट्ठरुअं सइं भाइ ॥

* क्षत्रेयं छाया

'संवेदननिर्गलदर्पणेऽयिन् सकलं स्फुरन्निजसारम् ।

आमर्शनरससरहस्यविष्टरूपं सत्यं भाति ॥

पं० १० टा० पु० निजविमर्शनसारमूर्त्तौ इति पाठः, ग० पु० विमर्शन-
 सारयुक्तया इति, सारयोगादिति च पाठान्तरम् ।

*इअ सुणअ विमलमेणं
 निअ अप्पाणं समत्थवत्थमअम् ।
 जो जोअय सो परमैरह
 बोव्व परणिव्वइं लहइ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे शास्त्रोपाय-
 प्रकाशन नाम तृतीयमाहिकम् ॥ ३ ॥

* इति श्रुत्वा विमलमेवं निजार्त्तानं समस्तवस्तुमयम् ।
 यो योजयति स परमेश्वरो गृत्वा परमिदं लभते ॥'

पं० ५ ख० ग० पु० परोपायप्रकाशनमिति पाठ ।

चतुर्थमाह्निकम् ।

अथ शाक्तोपायः ।

तत्र यदा विकल्पं क्रमेण संस्कुरुते समन-
न्तरोक्तस्वरूपप्रवेशाय, तदा भावनाक्रमस्य
सत्तर्कसदागमसद्गुरूपदेशपूर्वकस्य अस्ति उप-
योगः । तथाहि-विकल्पबलात् एव जन्तवो
बद्धम् आत्मानम् अभिमन्यन्ते, स अभिमानः
संसारप्रतिबन्धहेतुः, अतः प्रतिद्वन्द्विरूपो वि-
कल्प उदितः संसारहेतुं विकल्पं दलयति
इति अभ्युदयहेतुः । स च एवं-रूपः सम-
स्तेभ्यः परिच्छिन्नस्वभावेभ्यः शिवान्तेभ्यः
तत्त्वेभ्यो यत् उत्तीर्णम् अपरिच्छिन्नसंघिन्मा-
त्ररूपं तदेव च परमार्थः, तत् वस्तुव्यवस्था-
स्यानं, तत् विश्वस्य ओजः, तेन प्राणिति
विश्वम्, तदेव च अहम्, अतो विश्वोत्तीर्णो
विश्वात्मा च अहम् इति । स च अयं

---

१ गुणान्तरोपपादनं संस्कारः, स चाम्बासातिशयसारसम्बन्धं भवति ।

पं० ६ ख० पु० संसारप्रबन्धेति 'प्रपन्थः संवत्ति' इति पर्यायोपेतः
पाठः ।

मायान्धानां न उत्पद्यते सत्तर्कादीनाम् अभा-
वात् । वैष्णवाद्या हि तावन्मात्र एव आगमे
रागतत्वेन नियमिता इति न ऊर्ध्वदर्शनेऽपि
तदुन्मुखतां भजन्ते, ततः सत्तर्कसदागमस-
द्गुरूपदेशद्वेषिण एव । यथोक्तं पारमेश्वरे

‘वैष्णवाद्याः समस्तास्ते विद्यारागेण रञ्जिताः ।

न विन्दन्ति परं तत्त्वं सर्वज्ञानवर्जिताः ॥’

इति । तस्मात् शांभवदृढशक्तिपैताविद्धा एव
सदागमादिक्रमेण विकल्पं संस्कृत्य परं स्वरूपं
प्रविशन्ति । ननु इत्थं परं तत्त्वं विकल्प-
रूपं स्यात्?, मैवम्-विकल्पस्य द्वैताधिवास-

१ यदुक्तम्,

‘शक्तिः स्वरूपं संदृश्यं यस्मात् सा कृन्तते जगद् ।

एतद्वर्माणुसारेण शक्तिः शक्तिस्तु लौकिकी ॥’

इति तन्त्रकोशे । लौकिकी शक्तिरायुपविशेषः तस्या अप्येतद्
मिथ्यात्वं ।

३ विकल्पसंस्कारो यथा

‘विकल्पः संस्कृतः सूते विकल्पं स्वात्मसंस्कृतम् ।

सत्तत्त्वं सोऽपि सोऽप्यन्यं सोऽप्यन्यं सदज्ञातमकम् ॥

अस्कृतः स्फुटताभावी अस्कृतः स्फुटतात्मकः ।’

इत्यादि ।

पं० ४ क० पु० अणुन्मुखतामिति पाठः ।

पं० ५ स० पु० सर्वज्ञं सर्वशक्तिकम् इति पाठः ।

भङ्गमात्रे चरितार्थत्वात्, परं तत्त्वं तु सर्वत्र
 सर्वरूपतया स्वप्रकाशमेव इति न तत्र विकल्पः
 कस्यैचित् उपक्रियायै खण्डनायै वा । तत्र
 अतिदृढशक्तिपाताविद्धस्य स्वयमेव सांसिद्धिक-
 तथा सत्तर्क उदेत्ति, योऽसौ देवीभिः दीक्षित
 इति उच्यते । अन्यस्य आगमक्रमेण इत्यादि
 सविस्तरं शक्तिपातप्रकाशने वक्ष्यामः । किं तु
 गुरोरागमनिरूपणे व्यापारः, आगमस्य च
 निःशङ्कसजातीयतत्प्रबन्धप्रसवनिबन्धनसमु-
 चित्तविकल्पोदये व्यापारः, तथाविधविकल्पप्र-
 बन्ध एव सत्तर्क इति उक्तः, स एव च
 भावना भण्यते अस्फुटत्वात् भूतमपि अर्थम्
 अभूतमिव स्फुटत्वापादनेन भाव्यते यथा
 इति । न च अत्र सत्तर्कात् शुद्धविद्याप्रकाश-
 रूपात् श्रुते अन्यत् योगाङ्गं साक्षात् उपायः,—
 तपःप्रभृतेः नियमवर्गस्य, अहिंसादेश्च यमप्रे-

४ योगाङ्गाणि च

‘प्राणायामस्तथा ध्यातं प्रत्याहारोऽयं धारणा ।

तर्कश्चैव समाधिश्च षट्पदो योगो ऽप्युच्यते ॥’

इति तदागमप्रसिद्धानि ।

५ ‘अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।’

इति यमाः ।

कारस्य, पूरकादेः प्राणायामवर्गस्य वेद्यमात्र-
 निष्ठत्वेन क इव संविदि व्यापारः । प्रत्याहा-
 रोऽपि करणभूमिमेव सातिशयां कुर्यात्,
 ध्यानधारणासमाधयोऽपि यथोत्तरम् अभ्यास-
 क्रमेण निर्वर्त्यमाना ध्येयवस्तुतादात्म्यं ध्यातुः
 वित्तरेयुः । अभ्यासश्च परे तत्त्वे शिवात्मनि
 स्वस्वभावे न संभवत्येव । संविद्रूपस्य प्राणबु-
 द्विदेहनिष्ठीकरणरूपो हि अभ्यासः—भारोद्वह-
 नशास्त्रार्थबोधनृत्ताभ्यासवत्, संविद्रूपे तु न
 किञ्चित् आदातव्यं न अपसरणीयम् इति
 कथम् अभ्यासः । किं तर्केणापि इति चेत्,
 उक्तमत्र द्वैताधिवासनिरासप्रकार एव अयं
 न तु अन्यत् किञ्चिदिति । लौकिकेऽपि वा
 अभ्यासे चिदात्मत्वेन सर्वरूपस्य तस्य तस्य
 देहादेः अभिमतरूपताप्रकटीकरणं तदितररू-
 पन्यग्भावनं च इति एष एव अभ्यासार्थः ।
 परतत्त्वे तु न किञ्चित् अपास्यम् इति उक्तम् ।
 द्वैताधिवासोऽपि नाम न कश्चन पृथक् वस्तु-
 भूतः अपि तु स्वरूपाख्यातिमात्रं तत्, अतो

द्वैतापासनं विकल्पेन क्रियत इत्युक्तेः । अयं परमार्थः—स्वरूपं प्रकाशमानम् अख्यातिरूपत्वं स्वयं स्वातन्त्र्यात् गृहीतं क्रमेण प्रोज्झय विकासोन्मुखम्, अथ विकसतु, अथ विकसितम् इत्यनेन क्रमेण प्रकाशते, तथा प्रकाशनमपि परमेश्वरस्य स्वरूपमेव, तस्मात् न अत्र योगाङ्गानि साक्षात् उपायः । तर्कं तु अनुगृहीयुरपि, सत्तर्क एव साक्षात् तत्र उपायः, स एव च शुद्धविद्या, स च बहुप्रकारतया संस्कृतो भवति, तद्यथा—यागो होमो जपो व्रतं योग इति, तत्र भावानां सर्वेषां परमेश्वर एव स्थितिः, नान्यत् व्यतिरिक्तम् अस्ति इति विकल्परूढिसिद्धये परमेश्वर एव सर्वभावार्पणं यागः, स च हृद्यत्वात्

॥ यदाहुः

‘किं स्येत्तद्गद्गद्देशि निषमेन विधीयते ।

तथैवेतः स्थितीकार्पणम्—... .. ॥’

इत्याद्युक्तयुक्त्या तर्कानुमादकत्वम् । तथा

‘सत्तर्कसंसाधनस्य यमादेरप्युपायता ।’

इति ।

ये संविदनुप्रवेशं स्वयमेव भजन्ते तेषां सुशक्तं
 परमेश्वरे अर्पणम् इत्यभिप्रायेण हृद्यानां कुसु-
 मतर्पणगन्धादीनां वहिरुपयोग उक्तः । सर्वे
 भावाः परमेश्वरतेजोमया इति रूढविकल्प-
 प्राप्त्यै परमेशसंविदनलतेजसि समस्तभावग्रा-
 तरसिकताभिमतं तत्तेजोमात्रावशेषत्वसहस-
 मस्तभावविलापनं होमः । तथा उभयात्मक-
 परामर्शोदयार्थं बाह्याभ्यन्तरादिप्रमेयरूपभि-
 न्नभावानपेक्षयैव एवंविधं तत् परं तत्त्वं स्वस्व-
 भावभूतम् इति अन्तः परामर्शनं जैपः ।

८ यदुक्तम्

‘यत्किञ्चिन्मनसाद्वादि यत्र प्राप्तिर्द्वयस्थितौ ।

योजिते मग्नसद्वाग्निं धूवोपवरणं हि तत् ॥

इति ।

९ यदुक्तम्

‘तस्मैन्द्रिषदिपात्रात्तज्जटिले जातवेदसि ।

सोधादये भाववर्गस्य भस्मीयावोऽग्नितर्पणम् ॥’

इति । भस्मीयादि

‘यन्नेग्न्यनं द्वैतवत् सृष्ट्युरेव महापशु ।

भस्मीयैरेव यज्ञैव तेन नित्यं यजामहे ॥’

इति ।

१० यदुक्तम्

‘अट्टश्रिर्गतमृदपाहवो यत्किञ्चिदाचरेत् ।

प्राप्नोति विभृशं वापि स सर्वोभ्य अपो मत्तः ॥’

इति ।

सर्वत्र सर्वदा निरुपायपरमेश्वराभिमानलाभाय
परमेश्वरसमताभिमानेन देहस्यापि घटादेरपि
अवलोकनं व्रतम् । यथोक्तं श्रीनन्दिशिखायाम्

‘.....सर्वसाम्यं परं व्रतम् ।’

इति । इत्थं विचित्रैः शुद्धविद्यांशरूपैः विकल्पैः
यत् अनपेक्षितविकल्पं स्वाभाविकं परमार्थ-
तत्त्वं प्रकाशते तस्यैव सनातनतथाविधप्रका-
शमात्रतारूढये तत्स्वरूपानुसंधानात्मा विक-
ल्पविशेषो योगः । तत्र परमेश्वरः पूर्णसंवि-
त्त्वभावः, पूर्णतैव अस्य शक्तिः,—कुलं सामर्थ्यं
ऊर्मिः हृदयं सारं स्पन्दः विभूतिः त्रीशैका
काली कर्पणी चण्डी वाणी भोगो दृक् नित्या

११ यदुक्तम्

‘किंपिच्छन्नमेतावदनम्यस्तुत्वं हि यत् ।

ऊर्मिरपि विबोधाब्धेर्देवं संविद्वनया विना ॥’

इति ।

१२ यदुक्तम्

‘परामर्शस्वभावात्त्वादेव सारं यः स्वयं पश्यति ।

सदोदितः स एवोक्तो हृदयं परमं महत् ॥’

इति ।

१३ तिसृष्वंशं शक्तीनामिष्टा-ज्ञान-क्रियाणामीशिका ईशरीति श्रीशिका,
महेश्वरर्पणसाम्याच्च त्रिशिकेत्यपि गुरवः पठन्ति ।

पं० १ ख० पु० निरुपायेति पाठः ।

इत्यादिभिः आगमभाषाभिः तत्तदन्वर्थप्रवृ-
त्ताभिः अभिधीयते, तेन तेन रूपेण ध्यायिनां
हृदि आस्ताम् इति । सा च समग्रशक्तिता-
दर्शनेन पूर्णतासंवित् प्रकाशते । शक्तयश्च
अस्य असंख्येयाः । किं बहुना, यत् विश्वं ता
अस्यै शक्तयः, ताः कथम् उपदेष्टुं शक्याः
इति । तिसृषु तावत् विश्वं समाप्यते, यया
इदं शिवादिधरण्यन्तम् अविकल्प्यसंविन्मात्र-
रूपतया विभर्ति च पश्यति च भासयति च
परमेश्वरः सा अस्य श्रीपराशक्तिः । यया च
दर्पणहस्त्यादिवत् भेदाभेदान्यां सा अस्य
श्रीपरापराशक्तिः । यया परस्परविविक्तात्मना
भेदेनैव सा अस्य श्रीमदपराशक्तिः । एतत्
त्रिविधं यया धारणम् आत्मन्येव क्रोडीकारेण
अनुसन्धानात्मना ग्रसते, सा अस्य भगवती
श्रीपरैव श्रीमन्मातृसद्भावकालकर्षिण्यादिश-
ब्दान्तरनिरुक्ता । ता एताः चतस्रः शक्तयः
स्वातध्यात् प्रत्येकं त्रिधैव वर्तन्ते । सृष्टौ

स्थितौ संहारे च इति द्वादश भवन्ति ।
 तथाहि—१ संवित् पूर्वम् अन्तरेव भावं कल-
 यति, २ ततो बहिरपि स्फुटतया कलयति,
 ३ तत्रैव रक्तिमयतां गृहीत्वा ततः तमेव
 भावम् अन्तरूपसंजिहीर्षया कलयति, ४ ततश्च
 तदुपसंहारविघ्नभूतां शङ्कां निर्मिणोति च
 प्रसते च, ५ अस्तशङ्कांशं भावभागम् आत्मनि
 उपसंहारेण कलयति, ६ तत उपसंहर्तृत्वं
 ममेदं रूपमित्यपि स्वभावमेव कलयति,
 ७ तत उपसंहर्तृस्वभावकलने कस्यचिद्भावस्य
 वासनात्मना अवस्थितिं कस्यचित् तु संवि-

१५ शङ्का हि शास्त्रानन्त्यात् कार्पाकारविभागास्य विषयवदशनात्
 किञ्चित्प्यतामूढतारुण्या ।

१६ यदुक्तम्

‘विलापनात्मिकां तां च भावसंहतिमात्मनि ।

आश्रयास्येय येनैषा मया प्रसमिति स्फुरेत् ॥’

इति ।

१७ यदुक्तम्

‘विलापितेऽपि भाषीये कञ्चिद्भावं सदैव सा ।

आश्रयानयेद्य ध्याप्ते शङ्कासंस्काररूपकः ॥’

इति ।

पं० ४ रा० पु० भावमरगिति पाठान्तरं च ।

पं० ११ स० पु० प्रसगात्मना इति पाठान्तरं च ।

न्मात्रावशेषतां कलयति, ८ ततः स्वरूपकल-
नानान्तरीयकत्वेनैव करणचक्रं कलयति,
९ ततः करणेश्वरमपि कलयति, १० ततः
कल्पितं मायीयं प्रमातृरूपमपि कलयति,
११ सङ्कोचत्यागोन्मुखविकासग्रहणरसिकमपि
प्रमातारं कलयति, १२ ततो विकसितमपि रूपं
कलयति इति एता द्वादश भगवत्यः संविदः
प्रमातृन् एकं वापि उद्दिश्य युगपत् क्रमेण
द्विशः त्रिश इत्यादिस्थित्यापि उदयभागिन्यः
चक्रवदावर्तमाना बहिरपि मासकलाराद्यादि-
क्रमेण अन्ततो वा घटपटादिक्रमेणापि भास-
मानाः चक्रेश्वरस्य स्वातन्त्र्यं पुष्पत्यः श्रीका-
लीशब्दवाच्याः । कैलनं च-गतिः क्षेपो ज्ञानं
गणनं भोगीकरणं शब्दनं स्वात्मलयीकरणं च ।
यदाहुः श्रीभूतिराजगुरवः

‘क्षेपाज्ज्ञानाद्य काली कलनपञ्चतयाध’” ।

इति । एष च अर्थः तत्र तत्र मद्विरचिते विव-

१८ पदुष्य

‘इत्य भोग्येऽपि संगुणे सति तत्करणान्यपि ।

संहरन्ती कल्पयति द्वादशैवाहमात्मनि ॥’

इति ।

रणे प्रकरणस्तोत्रादौ वितत्य वीक्ष्यः । न अति-
 रहस्यम् एकत्र ख्याप्यं, न च सर्वथा गोप्यम्
 इति हि अस्मद्गुरवः । तदेवम् यदुक्तं यागहो-
 मादि तत् एवं-विधे महेश्वर एव मन्तव्यम् ।
 सर्वे हि हेयमेव उपादेयभूमिरूपं विष्णुतः
 प्रभृति शिवान्तं परमशिवतया पश्यन्ति, तच्च
 मिथ्यादर्शनम् अवश्यत्याज्यम् अनुत्तरयोगि-
 भिरिति, तदर्थमेव विद्याधिपतेः अनुभवस्तोत्रे
 महान् संरम्भः, एवं-विधे यागादौ योगान्ते
 च पञ्चके प्रत्येकं बहुप्रकारं निरूढिः यथा
 यथा भवति तथैव आचरेत्, न तु भक्ष्याभ-
 क्ष्यशुद्ध्यशुद्ध्यादिविवेचनया वस्तुधर्मोज्झितया
 कल्पनामात्रसारया स्वात्मा खेदनीय इति
 उक्तं श्रीपूर्वादौ, न हि शुद्धिः वस्तुनो रूपं
 नीलत्ववत्, अन्यत्र तस्यैव अशुद्धिचोदनात्,
 दानस्येव दीक्षितत्वे, चोदनातः तस्य तत् तत्र

१९ न तु मायागर्भाधिकारिणि अन्यसिद्धिर्न मावः ।

२० भाषार्थविशेषः ।

२१ वैदिकक्रियामात्रपरत्वे । आदिना कार्याकार्थौ शृङ्खले ।

पं० ४ स० पु० एष विधमिति पाठः ।

प० ५ स० पु० पाठभूमिरूपमिति पाठान्तरे च ।

अशुद्धम् इति चेत् चोदनान्तरेऽपि तुल्यं,
चोदनान्तरम् असत् — तद्वाधितत्वात् इति चेत्
न, शिवचोदनाया एव बाधकत्वं युक्ति-
सिद्धं सर्वज्ञानोत्तराद्यनन्तागमसिद्धं च इति
वक्ष्यामः । तस्मात् वैदिकात् प्रभृति पारमेश्व-
रसिद्धान्ततन्त्रकुलोच्छुब्भादिशास्त्रोक्तोऽपि यो
नियमो विधिः वा निषेधो वा सोऽत्र यावद-
किञ्चित्कर एव इति सिद्धम् । तथैव च उक्तं
श्रीपूर्वादौ, वितत्य तन्त्रालोकात् अन्वेष्यम् ।

यो निश्चयः पशुजनस्य जडोऽसि कर्म-
संपाशितोऽसि मलिनोऽसि परेरितोऽसि ।
इत्येतदन्यदृढनिश्चयलामसिद्ध्या
सद्यः पतिर्भवति विश्ववपुभिदात्मा ॥

यथा यथा निश्चय ईदृगाप्यते
तथावधेयं परयोगिना सदा ।
न वस्तुयाथात्म्यपिहीनया दृष्ट्या
विशङ्कितव्यं शिशुदेशनागर्णेः ॥'

२२ शिवोदिते । श्रियायां प्रपदेकं यच्चन चोदनेति ।

२३ 'वेदबाह्यस्तु यः कश्चिदागमो यश्चनैव सा ।'

इत्यनेन पाधितत्वम् ।

२४ अपरमार्थज्ञोपदेशैर्मूर्खोपदेशैस्तत्परम् ।

अहं जह जस्तु जहि ---
 चिव पफुरइ अजवसाउ ।
 तह तह तस्तु तहि ---
 ॥ चिव तारिसु होइ पहाउ ॥ १ ॥

हतं मलिणठ हतं पसु
 हतं आ अहं सअलमावपडलवत्तिरिचउ ।
 इअ दढनिच्छअ णिअ लिअ हिअअह
 फुरइ णाम कह जिस्स परतच्चउ ॥ २ ॥

परसिवतरणिकिरण-
 दढपातविकासिअ हिअअ कमलए ।
 सरहस्स फुरिअ णिअ
 अइसुन्दरपरिमलबोहकरमए ॥ ३ ॥

॥ इयमत्र छाया

यथा यथा यस्य यदा एव प्रस्फुरति भव्यवसायः ।
 तथा तथा तस्य तदा एव चादृशो भवति प्रभावः ॥ १ ॥

अहं मडिअ अहं पसु
 अहं पाथ सअलमावपडलवत्तिरिचः ।
 इति इदमिअपनिजलिसहदये
 स्फुरति नाम कथं यस्य परतत्त्वम् ॥ २ ॥

परशिषातरणिकिरण-
 दढपातविकासितहृदयकमले ।
 सरहस्सस्फुरितमिअ-
 अतिसुन्दरपरिमलबोधकमे ॥ ३ ॥

हतं सिवणाहु निहिल जअ-
 तत्त सुनिब्भरओत्ति विरुरी ।
 फुरइ विमरिसभमरि
 पपलाअ णिअ लच्छि विभइरी ॥ ४ ॥

(छाया) अह शिषनाथो निखिलजन-
 तत्त्वसुनिर्भर इति विराव कुर्वन् ।
 स्फुरति विमर्शभ्रमर
 प्रकाशनिजलक्ष्य विभर्ति ॥ ४ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे शाक्तोपाय-
 प्रकाशन नाम चतुर्थमाहिकम् ॥ ४ ॥

अथ पञ्चममाह्निकम् ।

अथाणवोपायः ।

तत्र यदा विकल्पः स्वयमेव संस्कारम्
आत्मनि उपायान्तरनिरपेक्षतयैव कर्तुं प्रभ-
वति, तदा असौ पाशवव्यापारात् प्रच्युतः
शुद्धविद्यानुग्रहेण परमेशशक्तिरूपताम् आपन्न
उपायतया अवलम्ब्यमानः शाक्तं ज्ञानम्
आविर्भावयति । तदेतच्च निर्णीतम् अनन्तर
एव आह्निके । यदा तु उपायान्तरम् असौ
स्वसंस्कारार्थं विकल्पोऽपेक्षते, तदा बुद्धिप्राण-
देहघटादिकान् परिमितरूपान् उपायत्वेन
गृह्णन् अणुत्वं प्राप्त आणवं ज्ञानम् आविर्भा-
वयति, तत्र बुद्धिः ध्यानात्मिका, प्राणः स्थूलः
सूक्ष्मश्च, आद्य उच्चारणात्मा, उच्चारणं च
नाम पञ्च प्राणाद्या वृत्तयः, सूक्ष्मस्तु वर्णश-
ब्दवाच्यो वक्ष्यते, देहः संनिवेशविशेषात्मा

---

१ आणवोपायज्ञानम् ।

---

५० १ ५० पु० व्यापारत्वात् इति पाठः ।

करणशब्दवाच्यः, घटादयो वाह्याः कुम्भ-
 स्थण्डिललिङ्गपूजाद्युपायतया — कीर्तयिष्यमा-
 णाः । तत्र ध्यानं तावत् इह उचितम् उपदे-
 क्ष्यामः, यत् एतत् स्वप्रकाशं सर्वतत्त्वान्त-
 र्भूतं परं तत्त्वम् उक्तं, तदेव निजहृदयबोधे
 ध्यात्वा, तत्र प्रमातृप्रमाणप्रमेयरूपस्य बह्व्य-
 र्कसोमन्त्रितयस्य संघट्टं ध्यायेत् यावत् असौ
 संहारभैरवाग्निः ध्यानवातसमिद्धाकारः संपद्यते,
 तस्य प्राक्तनशक्तिज्वालाद्वादशकपरिघृतस्य
 चक्रात्मनः चक्षुरादीनाम् अन्यतमसुपिरद्वारेण
 निःसृतस्य बाह्ये प्राह्यात्मनि विश्रान्तं चिन्तं-
 येत्, तेन च विश्रान्तेन प्रथमं तद्बाह्यं सोम-
 रूपतया छष्टिक्रमेण प्रपूरितं, ततः अर्करूप-
 तया स्थित्या अवभासितं, ततोऽपि संहारबहि-
 रूपतया विलापितं, ततः अनुत्तरात्मताम्
 आपादितं ध्यायेत् । एवं तच्चक्रं समस्तबाह्य-
 वस्त्वभेदपरिपूर्णं संपद्यते । ततो वासनाशेषा-

२ यदुक्तम्

“तद्व्यापारमिसंज्ञोभान्यहर्भैरवहस्यमुह ।

उदयास्ये महाकुण्डे जाव्वलन् स्थीततां मजेत् ॥”

इति ।

नपि भावान् तेन चक्रेण इत्थं कृतान् ध्यायेत् ।
 एवम् अस्य अनवरतं ध्यायिनः स्वसंविन्मा-
 त्रपरमार्थान् सृष्टिस्थितिसंहारप्रवन्धान् सृष्ट्या-
 दिस्वातन्त्र्यपरमार्थत्वं च स्वसंविदो निश्चिन्वतः
 सद्य एव भैरवीभावः । अभ्यासात् तु सर्वे-
 ष्वसितसिद्ध्यादयोऽपि ।

स्वप्रकाशं समस्तात्मतत्त्वं मात्रादिकं त्रयम् ।

अन्तःकृत्य स्थितं ध्यायेद्दयानन्दधामनि ॥

तद्ब्रह्मादशमहाशक्तिरग्निचक्रेश्वरं विशुम् ।

व्योमभिर्निःसरद्वाह्ये ध्यायेत्सृष्ट्यादिभावकम् ॥

तद्ग्रस्तसर्वबाह्यान्तर्भावमण्डलमात्मनि ।

विश्राम्यन्भावयेद्योगी स्यादेवं स्वात्मनः प्रथा ॥

इति संग्रहश्लोकाः । इति ध्यानम् ।

३ अनुत्तरात्मरूपाभिसर्गः । यत्किं यस्मिन्निष्ठावस्य वासना शिष्यते
 तर्हि सावि नश्यतीति तात्पर्यम् ।

४ प्रमाता हि प्रथममवयवमात्ममानस्यार्थं सृजति, ततः कविद्
 फालमनुरज्यन् स्थापयति, पश्चात् ज्ञातोऽप्यमर्थ इति विमृशानुपसहरति
 अनन्तरमलं प्राप्तयुक्त्या पूर्णतापादनेन चिदप्रिसाक्षावभावादयति ।

५ व्योमभिश्चक्षुरादिसुषिरैः ।

प० १ क० पु० इत्य तत्त्वमिति पाठः ।

पं० २ क० पु० ध्यानवाचप्रबोधिते इति पाठान्तरं च ।

अथ उच्चारः ।

तत्र प्राणम् उच्चिचारयिषुः पूर्वं हृदय एव
शून्ये विश्राम्यति, ततो चाह्वे प्राणोदयात्,
ततोऽपि चाह्वं प्रति अपानचन्द्रापूर्रणेन सर्वा-
त्मतां पश्यति, ततः अन्यनिराकाङ्क्षो भवति,
ततः समानोदयात् संपद्विभ्रान्तिम् अनुभ-
वति, तत उदानवह्युदये मातृमेयादिकलना
प्रसते । तद्भासकबहिःप्रशमे व्यानोदये सर्वा-
वच्छेदबन्धैः स्फुरति । एवं शून्यात् प्रभृति
व्यानान्तं या यता विश्रान्तयः ता एव
निजानन्दो, निरानन्दः, परानन्दो, ब्रह्मानन्दो,
महानन्दः, चिदानन्द इति पद आनन्दभू-
मय उपदिष्टाः, यासाम् एकः अनुसंधाता

६ अशून्यं शून्यमित्युक्तनीत्या निरूपिते शून्ये ।

७ 'प्राक् संवित्प्राणे परिणता' इत्युक्तलक्षणात् ।

८ अपानं पृष्ठाप्यापनकास्तिवाच्यन्द्रः तेन कृतं पूर्णं मैराकाङ्क्षम्,
तत्प्राणा हि प्रमादगताः प्रमेयांशाः श्लेष्मीमूष तिष्ठन्ति ।

९ सर्वाधानामन्योन्यमेलनरूपा ।

१० प्राणापानादीनां कलना 'षट्शतानि दिवारात्रौ सहस्राण्येकविं-
शतिः' इत्युक्त्या निरूपितस्वरूपा ।

११ व्यापकतया सर्वावच्छेदबन्धवत्त्वम् ।

१२ निजानन्दो मातृभूमिगः, निरानन्दः प्रमातृपदाधिष्ठातः, परा-
नन्दो बहिर्मुखरवात् परेण प्रमेयेण कृतः, ब्रह्मानन्दो नीलसुरादिसर्वा-

उदयास्तमयविहीनः अन्तर्विश्रान्तिपरमार्थ-
रूपो जगदानन्दः । तत् एतासु उच्चारभूमिषु
प्रत्येकं द्वादिशः सर्वशो वा विश्राम्य अन्यत्
तदेहप्राणादिव्यतिरिक्तं विश्रान्तितत्त्वम् आसा-
दयति । तदेव सृष्टिसंहारबीजोच्चारणरहस्यम्
अनुसंदधत् विकल्पं संस्क्रयात्, आसु च
विश्रान्तिषु प्रत्येकं पञ्च अवस्था भवन्ति प्रवे-

र्षस्वीकारादृंहकत्वेव महारूपः, महानन्दः प्राणादिहोमपरिहारेण गहरव-
षिशिष्टः, चिदानन्दः सर्वमयत्वेऽपि तदुत्तीर्णत्वाच्चिदूयः । तथाहि
भीतब्रालोके

‘निजानन्दः प्रमात्रं प्रमात्रनिष्ठानिबन्धनः ।
शून्यतामात्रविश्रान्तेर्निरानन्दः। त्रिका स्थितिः ॥
प्रमेयपदविश्रान्तेः परानन्दोऽप्युदेत्यसह ।
भवन्तमेवसंपदपूर्णे मेवे तु सर्वतः ॥
प्रमाणाद्यवर्णनायोगान्महानन्द इति स्थितिः ।
समस्तमेयोपकलाकलनाप्रासङ्गोविदः ॥
यदा निभामितमग्रेति निरपाधिसुनिर्भराम् ।
तदा सत्तु चिदानन्दो यो जहानुपवृद्धितः ॥
न च यत्र स्थितिः कापि निभवा नदरुषिणी ।
यत्र कोऽपि ज्वलच्छेदो नास्ति वद्विद्यतः स्फुरत् ॥
यदनादृतसंविधिपरमावृत्तवृद्धितम् ।
तदेव जगदानन्दधामासाकं गुरुर्जगी ॥’

इति ।

१३ अगता निजानन्दादिरूपेण इति कृतीवाकर्मधारयेण योज्यम् ।

शतारतम्यात् । तत्र प्रीतिगानन्दः पूर्णतांशस्पर्शात्, तत उद्भवः क्षणं निःशरीरतायां रुढेः, ततः कम्पः स्ववलाक्रान्तौ देहतादात्म्यशैथिल्यात्, ततो निद्रा बहिर्मुखत्वं विलयात् । इत्थम् अनात्मनि आत्मभावे लीने स्वात्मनः सर्वमयत्वात् आत्मनि अनात्मभावो विलीयते इति, अतो घूर्णिः महाव्याधुदयात् । ता एता जाग्रदादिभूमयः तुर्यातीतान्ताः । एताश्च भूमयः त्रिकोणकन्दहृत्तालध्वकुण्डलिनीचक्रप्रवेशे भवन्ति । एवम् उच्चारविश्रान्तौ यत् परं स्पन्दनं गलिताशेषवेद्यं,

१४ प्रागानन्दः, चकारकारविशेषः, तथा च

‘अग्न भावनया देहगतोपायैः परे पयि ।

निविष्टोः पूर्णतास्पर्शात् प्रागानन्दः प्रजायते ॥’

इति । उद्भवः अधस्तनदृष्टाविशेषात् परधामाधिशोदाय्या, निःशरीरतायां रुढेः देहाहंभावाभावे दावर्गोत्, कम्पः तदाद्यैत्यागः, स्ववलाक्रान्तौ हन्तापीर्यसेति ।

१५ बाह्यवृथुपरमात् ।

१६ दनाधराण्युदायो घूर्णिः । तथा च

‘ततः स्वल्पदे रुढो मिथामल्पेन संपिदिम् ।

संपिदि घूर्णते घूर्णिर्महाव्याधिर्यतः स्मृता ॥’

इति ।

पं० १० क० पु० उच्चारविश्रान्तापिठि पाठः ।

यच्च उन्मिषद्देयं, यच्च उन्मिषितवेद्यं, तदेव
लिङ्गत्रयम् इति वक्ष्यामः स्वावसरे । परं चात्र
लिङ्गं योगिनीहृदयम् । तत्र मुख्या स्पन्दन-
रूपता संकोचविकासात्मतया यामलरूपतो-
दयेन विसर्गकलाविश्रान्तिलाभात् इत्यलम् ।
अप्रकाशः अत्र अनुप्रवेशः ।

पूर्वं स्वोर्ध्वं तदनु प्रमेये
विश्रम्य मेयं परिपूरयेत् ।
पूर्णेऽत्र विश्राम्यति मातृमेघ-
विभागमाश्लेष स संहरेत् ॥

व्याप्याथ विश्राम्यति ता इमाः स्युः
शून्येन सार्कं षडुपायभूमयः ।
प्राणादयो व्याननपश्चिमास्त-
छीनश्च जाग्रत्प्रमृति प्रपञ्चः ॥

अभ्यासनिष्ठोऽत्र तु सृष्टिसंहृद्-
विमर्शधामन्यचिरेण रोहेत् ।

इति आन्तरश्लोकाः । इति उच्चारणम् ।

पं० ५ क० पु० विसर्गविधानतीति 'वज्र' पदहीन पाठः ।

पं० १६ क० पु० विसर्गधामेति पाठः ।

अथ सूक्ष्मप्राणात्मा वर्णः ।

अस्मिन् एव उच्चारे स्फुरन् अव्यक्तानुष्ठ-
तिप्रायो ध्वनिः वर्णः, तस्य स्मृतिसंहारबीजे
मुख्यं रूपं, तदभ्यासात् परसंवित्तिलाभः,
तथाहि — कादौ मान्ते साच्चे अनच्चे वा अन्त-
रुच्चारिते स्मृते वा समविशिष्टः संवित्स्पन्द-
स्पर्शः समयानपेक्षित्वात् परिपूर्णः, समयोपे-
क्षिणोऽपि शब्दाः तदर्थभावका मनोराज्या-
दिषु, अनुत्तरसंवित्स्पर्शात् एकीकृतहृत्क-
ण्ठोष्ठो द्वादशान्तद्वयं हृदयं च एकीकुर्यात्
इति वर्णरहस्यम् । अन्तःस्फुरद्विमर्शानन्तरत-

१० यदुक्तम्

‘उक्तो ए एव उच्चारमत्र योऽर्थो स्फुरन् स्थितः ।

अव्यक्तानुष्ठतिप्रायो ध्वनिर्वर्णः स वक्ष्यते ॥’

इति । सर्ववर्णापि भागस्वभावाद्वाच्यः, प्रत्येको यं बोधयन्ति
इत्यादिह्यस्य तत्वेति ।

१० उच्चारिते प्राणोपरोहेण, स्मृते बुद्ध्युपरोहेण ।

११ उत्तमवृद्धादिना कल्पित इदमस्याभिप्रेयमिति समयः, तद्वन्तो
प्रदादयः शब्दाः, तत्र संविद्यं साक्षात्कुर्वन्ति यथा मनोरथादिषु वाक्ता-
दिभ्यः । वाक्तादीनां निविष्टतर भाव्यमाना असंनिहितमपि क्वादि-
भावं साक्षात् कुर्वन्ति ।

मुद्भूतं सितपीताद्यान्तरं वर्णम् उद्भाष्यमानं
संविदम् अनुभावयति इति केचित् ।

वाञ्छ्यपिरहेण संवित्-

स्पन्दादिन्द्रकगतिनिरोधाभ्योम् ।

यस्य तु समसंप्रवेशात्

पूर्णं चिद्वीजपिण्डवर्णविधौ ॥

इति आन्तरश्लोकः । इति वर्णविधिः । करणं
तु मुद्राप्रकाशने वक्ष्यामः ।

विकल्पः कस्यापि स्वयमनुपयन्पूर्णमयतै-

मुपायात्संस्कारं व्रजति स उपायोऽयं बहुधा ।

धियि प्राणे देहे तदनु वहिरित्याणवतया

स निर्णीतो नैषां परफलविधौ कापि हि भिदौ ॥

२० वाञ्छ्यपिरहेणेति व्यतिरिक्त्वाध्याभावात् ।

२१ वहिः शब्दस्यन्तर्मुमुक्षुभिर्भ्रान्तिभ्याम् ।

२२ पूर्णं इति अनन्योन्मुपायादित्याह्वयम् ।

२३ कस्यापि शक्तिपातपत, पूर्णमयतामित्यत्र करोतीति शेष, उपा-
यात् शास्त्रात् ।

२४ तथा चोक्तं मारिनीप्रिये

१० १ ग० पु० सद्भाष्यमानमिति पाठः ।

१० ५ ग० पु० निरूपामधेयवेद्य इति पाठः ।

सुष्णत रविससि दहन
 सत उत्सत एहु सवीर ।
 उहि अच्छन्तत परमपउ
 पावइ अचिरे वीर ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तत्रसारे आणव-
 प्रकाशनं नाम पञ्चमभाहिकम् ॥

‘उच्चारणकरणध्यानवर्णस्थानविक्रमवे. ।

यो भवेत्स समावेश सम्प्रमाणम् उच्यते ॥’

इति । ननु चोपायवैचिन्यादुपेयवैचिन्यमपि स्यादेव कारणवैचिन्ये कार्य-
 वैचिन्यमिति न परतरफलान् पूव सर्वेषां साध्य इत्याह ‘नेषा परतल-
 विधौ’ इति, यदि च एवं कथं तर्हि उपायवैचिन्यम् ? शक्तिपातवैचि-
 न्यात् इति ब्रूम. यथा शक्तिपातवैचिन्यात् शांभवशास्त्रज्ञानां वैचिन्यं
 तथा इहापि इत्यर्थः ।

अथ पष्ठमाह्निकम् ।

अथ बाह्यविधिः ।

स एव स्थानप्रकल्पनशब्देन उक्तः, तत्र त्रिधा स्थानं—प्राणवायुः शरीरं बाह्यं च, तत्र प्राणे तावत् विधिः, सर्वः असौ वक्ष्यमाणः अध्वा प्राणस्यः कल्पते, तस्य क्रमाक्रमकलनेनैव कालः, स च परमेश्वर एव अन्तर्भाति,

१ वधारकरणेत्यत्र ।

२ प्राण इति सामान्यस्पर्शान्तरात् विक्षिप्ते पुनर्वापकरूपस्त्रिविध एव, यदुक्तम् ।

‘पट्विधाश्चान्नः प्राण्यं वदेत्प्रित्तवं पुनः ।

एष एष स बाह्याश्च प्राणे स्पष्टं प्रतिष्ठितः ॥’

इति ।

३ सर्वैः—वद्विधः ।

४ प्राणे—सामान्यस्पर्शान्तरात् ।

५ क्रमेणाक्रमेण च कलनाभावानां परिच्छिन्तितः सैव कालः, तत्र क्रमेण कार्यकारणादौ अक्रमेण चित्रज्ञानादौ । तथा चोक्तम्

‘संचितैव पुनः स्वस्तममर्शकृतक्रमाक्रमी ।

स्फुटयन्ती श्रोत्रेण प्राणवृत्तिः प्रतिष्ठिता ॥’

इति ।

६ ननु भावाः संवित्तुता एवावभासन्ते तत् कथं तदनुपपत्त्य भावपर्याय कालयोगः स्यादित्याह ‘स च’ इत्यादि, यत्तैव तर्हि परमेश्वरेऽपि कालयोगो मयेदित्याद्यद्वयाह ‘तन्नासनम्’ इत्यादि ।

पं० ३ क० पु० कल्पते इति शब्दः ।

तद्भासनं च देवस्य काली नाम शक्तिः, भेदेन
तु तदाभासनं क्रमाक्रमयोः प्राणवृत्तिः ।
संविदेव हि प्रमेयेभ्यो विभक्तं रूपं गृह्णाति,
अत एव च अवच्छेदयोगात् वेद्यतां यान्ती
नभः, ततः स्वातन्त्र्यात् मेये स्वीकारौत्सुक्येन
निपतन्ती क्रियाशक्तिप्रधाना प्राणनारूपा
जीवस्वभावा पञ्चमी रूपैः देहं यतः प्रैरयति,

७ स्वेच्छावभासितस्य प्रमातृप्रमेयाचारमनो जगत्सद्वृत्तया कलने
सामर्थ्यं, न पुन स्वात्मनि कश्चित् भङ्गम क्रमो वेति, नहि भेदेदो-
शक्तिपोमे स्फोटोपात्तिर्भाविलदाह 'काली नाम शक्ति' इति ।

८ भेदेन नहि प्रकृततत्त्वैत्यर्थः ।

९ स्वातन्त्र्यादिति शेषः ।

१० यदुक्तम् ।

'सक्तिमात्रं हि पञ्चदश प्रकाशपरमायैकम् ।

तन्मेयमात्मन मोक्षाय विविक्तं भासते नमः ॥'

इति । न च 'प्राक् प्राणे सविद् परिणता' इदुक्तिर्विरुद्धेत्, शून्यता
वभासनेऽपि न कश्चिद्रूपान्तरोपग्रह इति प्राग्विस्तुष्टम् ।

११ बहिर्मुखीभावेन ।

१२ यदुक्तम्

'स एव ता मा मेयेऽसिन् भेदिते स्वीक्रियोत्सुकः ।

पतन् समुच्चरत्वेन प्राणस्पन्दोमिसञ्चितः ॥'

इति विशोत्तीर्णत्वेन विश्वमयत्वस्वावच्छेदः, विचरहितत्वेन सविद् शून्य
रूपा, पुनस्तादृशी सती विश्वस्वीकारेण प्राणरूपत्वमाप्नोति ।

१३ यदुक्तम्

प० १ ख० पु० उद्भासनमिति पाठः ।

प० ७ ख० पु० प्रैरयति इति पाठान्तरोपेतः पाठः ।

ततोऽसौ चेतन इव भाति । तत्र क्रिया-
शक्तौ कालाध्वा प्राच्यभागे, उत्तरे तु मूर्ति-
वैचित्र्यरूपो देशाध्वा, तत्र वर्ण-मन्त्र-पदाध्वनः
कालाध्वनि स्थितिः पर-सूक्ष्म-स्थूलरूपत्वात् ।
देशाध्वस्थितिस्तु तत्त्व-पुर-कलात्मना इति
भविष्यति स्वावसरे । तत्र यद्यपि देहे तत्वा-
ह्याभ्यन्तरम् ओतप्रोतरूपः प्राणः, तथापि
प्रस्फुटसंवेद्यप्रयत्नः असौ हृदयैवात्मभृति इति,
तत एव अयं निरूपणीयः । तत्र प्रभु-

‘सा प्राणवृत्तिः प्राणाद्यै रूपैः पञ्चभिरात्मसात् ।

देह यत् पुरते संविःपूर्णश्लेनेष भासते ॥’

इति ।

१४ प्रयत्नः प्राणव्यन्दः, स च द्वेधा संवेद्योऽसंवेद्यश्च, तयोरेपि
स्फुटास्फुटतया द्वैविध्यम् ।

१५ इदमत्र तात्पर्यम्

‘हृदये तु समाख्यातः साधकानो हितावहाः ।

प्राणो ये चरते वासु अहोरात्रविभागाः ।

तथा ते कथयिष्यामि प्रविमज्य यथा स्फुटम् ।’

इति संवेद्यप्रयत्नोऽसौ, अतो यद्यपि सर्वत्र देहे वर्तते नासंवेद्यश्च,
न हि स्वासंवेद्यमत्र किंचिच्छलं, स्वेच्छया हि चरितः प्राणस्तत्तत्सिद्धि-
निमित्तम् इति हृदयात्मश्लेषे विभागकल्पना ।

१६ न च अत्रैतच्छब्दं ?—सर्वव्यापकः प्राणमेवेति अत्र कथं कचिन्
स्फुटता कचिदस्फुटता इति, उग्रह मधुशक्तिरिति । यदुक्तम्

पं० ३ ख० मु० पदाभ्यां वाजान्वस्थितिरिति पाठः ।

शक्तिः आत्मशक्तिः यत्न इति त्रितयं प्राणे-
रणे हेतुः - गुणमुख्यभावात् । तत्र हृद-
यात् द्वादशान्तान्तं स्वाङ्गुलैः सर्वस्य षट्त्रिंश-
दङ्गुलः प्राणचारः निर्गमे प्रवेशे च, सोचि-
तवलयत्नदेहत्वात् सर्वस्य । तत्र घटिका तिथिः
मासो वर्षं च वर्षसमूहात्मा, इति समस्तः
कालः परिसमाप्यते । तत्र सप्तत्रिंशो अङ्गुले
चपक इति स्थित्या घटिकोदयः, घटिका हि
पट्टया चपकैः तस्मात् द्वासप्तत्यङ्गुला भवति ।

अथ तिथ्युदयः । सप्तादमङ्गुलद्वयं तुटिः
उच्यते, तासु चतसृषु ग्रहरः, तुल्यार्धं तुल्यार्धं
तत्र संध्या, एवं निर्गमे दिनं, प्रवेशे रात्रिः,
इति तिथ्युदयः ।

‘प्रभुशक्तिः हविस्सुरया यथाह्नमरदीरणे ।
आत्मशक्तिः हविर्दन्दसंनोपस्पन्दने यथा ॥
प्राणशक्तिः हविर्द्वार्दप्राणचारे यथा स्फुटम् ।
इयं त्रयं वा मुर्यं स्याद्योगिनामवधानिनाम् ॥
अवधानादृष्टांशाह्वलवत्त्वाद्येरेणाम् ।
विपर्ययोऽपि प्राजात्मशक्तीनां मुर्यत्वं त्रयि ॥’

इति ।

१७ मितप्रमाणशक्तिः ।

१८ सर्वस्य महादेः कीटान्तस्य ।

१९ यदुक्तम्

अथ मासोदयः । तत्र दिनं कृष्णपक्षः,
रात्रिः शुक्लः, तत्र पूर्वं तुल्यार्धं अन्त्यं च
तुल्यार्धं विश्रान्तिः अकालकलिताः, मध्यास्तु
पञ्चदश तुल्य एव तिथयः, तत्रैव प्रकाशो
विश्रान्तिश्च इति एते एव दिननिर्देशे । तत्र
वेद्यमयताप्रकाशो दिनं, वेद्यस्य विचारयितरि
लयो रात्रिः, ते च प्रकाशविश्रान्ती चिराचि-
रवैचित्र्यात् अनन्तभेदे, तत्साम्ये तु विधुवर्त्त ।

‘संवेद्यरूपज्ञाधरभागः संवेदफाकंकरनिकरः ।

पाद्याभ्यापति पूर्णः सा हि तिथिर्भग्नः स्फुटीभयति ॥’

इति ।

२० दिनेऽध्यावचन्द्रसा क्षणात् कृष्णपक्षत्वम् ।

२१ हादद्वादसान्तयोस्तुल्यार्धयोर्विश्रान्तिरुपत्त्यात्कालकलया सामीति ।

२२ तत्र मवितुटी तिथिरूपायाम् ।

२३ यदुक्तम्

‘संविद्यतिक्षणं यस्याल्लकाज्ञानन्द्वयोपिनी ।

सौ क्षिप्तौ याचति तथा तावत्येव दिनक्षये ॥’

इति ।

२४ यदुक्तम्

‘कदाचिद्वस्तुविश्रान्तिसाम्येनाहमति चर्वणम् ।

वेद्यवेदकसाम्यं तस्मा रात्रिर्दिनतुल्यता ॥’

इति । प्रमादुर्णा वेद्यग्रहपक्षत्वादेस्तारतम्यात् संविदुदयः-कल्पविभागः

पं० ६ रा० पु० वेद्यसमयेति पाठः ।

तत्र कृष्णपक्षे प्राणार्के अपानचन्द्र आप्या-
यिकाम् एकामेकां कलाम् अर्पयति, यावत्
पञ्चदश्यां तुटौ द्वादशान्तसमीपे क्षीणपृथग्भू-
तकलाप्रसरः चन्द्रमाः प्राणार्क एव लीयते ।
तदनन्तरं यत् तुद्यर्थं स पक्षसंधिः । तस्य च
तुद्यर्थस्य प्राच्यम् अर्धम्^{२१} आमावस्यं, द्वितीयं
प्रातिपदं । तत्र प्रातिपदे तस्मिन् भागे स
आमावस्यो भागो यदा कात्प्रवृत्तावधानादि-
कृतात् तिथिच्छेदात् विशति तदा तत्र ग्रह-

कल्पचित्त्वपः कल्पचित्रमेवम् स्यात् इति प्रकाशे चिराधिरवेक्षिष्यम् ।
तथैव विश्वान्तो च

‘येते विश्वान्तिरधिका दिनदैर्घ्याव कल्पते ।

तथैव सप्तमविश्वान्तिवृत्तिः स्याद्वाग्निविस्तरः ॥’

इति ।

२५ प्राणीयमर्धम् ।

२६ अपाणीयम् ।

२७ तस्यासिमेः कात्प्रवृत्ताद् द्वादशान्ते उच्छेदः, ततः

‘क्षत्तिगर्भादधः सृष्टिस्तस्माद्गृष्टिः प्रजायते ।’

इति नीत्या निःस्वाप्तवशादपानवाहस्य चिरेण प्रसरणातिथेरधिर्षीभावेन
पूर्णतया पूर्णमास्युदयः वृद्धिवशात् पूर्णिमाभावात् प्रातिपदे भागे यदा
विशति तदा ‘ग्रहग्रहणं,’ ‘वेतुः सूर्ये विधौ राहुः’ इति नीत्या सोम-
सहितो राहुः । यदुक्तम्

‘प्राणार्कमानहटप्रवृत्तिमेवग्रह-

विद्रावितामृततरसोत्सुकितः खमाणा ।

णम्, तत्र च वेद्यरूपसोमसहभूतो मायाप्र-
मातृराहुः स्वभावतया विलापनाशक्तः केवलम्
आच्छादयमात्रसमर्थः सूर्यगतं चान्द्रं अमृतं
पिबति इति । प्रमातृप्रमाणप्रमेयत्रितयावि-
भागकारित्वात् स पुण्यः कालः पारलौकिक-
फलप्रदः । ततः प्रविशति प्राणे चिदर्क एकै-
कया कलया अपानचन्द्रम् आपूरयति, यावत्
पञ्चदशी तुटिः पूर्णिमा, तदनन्तरं पक्षसंधिः

स्वर्मांशुरावृणुत एव रविं रसं तु

पुण्ये महिम्न रसवेपथयमवशा ॥'

इति । तथा

'भादित्यग्रहणं धैव लोके तदुपदिश्यते ।

शक्तिर्देविशक्ति प्राणे वा तुटिस्तु विधीयते ॥

अभावस्या तु सा ज्ञेया कृष्णपक्षे वराबधे ।

शक्तेर्मध्योर्ध्वभागे तु सुव्यर्थं यद्यवेति तम् ॥

पक्षसंधिस्यसौ ज्ञेयोऽभावस्यार्थं प्रतिपदा ।

तिथिच्छेदेन वै तत्र सूर्यस्य ग्रहणं भवेत् ॥

रविधिम्वान्तरे देवि चन्द्रविम्बं तदा भवेत् ।

रादन्तरे भवेद्गह्वरमृतार्थं वरानने ॥

अमृतं सपते चन्द्रो राहुश्च ग्रसते तु तत् ।

पीया सञ्जति तद्विम्बं तदा शुक्रः स उच्यते ॥'

इति ।

२८ 'मतिपत्त्या तु विज्ञेया चन्द्रग्रहकलो भवेत् ।'

इत्यादिक्रमेण चन्द्रपूरणम् ।

ग्रहणं च इति प्राग्वत्, एतत् तु ऐहिकैफल-
प्रदम्, इति मासोदयः ।

अथ वर्षोदयः । तत्र कृष्णपक्ष एव उत्तरा-
यणं पदसु पदसु अङ्गुलेषु संक्रान्तिः मकरात्
मिथुनान्तं । तत्र प्रत्यङ्गुलं पञ्च तिथयः, तत्रापि
दिनरात्रिविभागः, एवं प्रवेशे दक्षिणायनं,
गर्भत्वम्, उद्भवेच्छा, उद्भूयता, उद्भविष्य-
त्वम्, उद्भवारम्भः, उद्भवता, जन्मादिविकार-
यत्कं च इति क्रमात् मकरादियु ईति ।
तथैव उपासा अत्र फलं समुचितं करोति ।
अत्र च दक्षाद्याः पितामहान्ता रुद्राः शक्तयश्च
द्वादशाधिपतय, इति वर्षोदयः ।

२९ ऐहिकवृष्टिप्राप्त्याख्यात् ।

३० मागार्कस्य ।

३१ यदुक्तम्

‘आधानमिच्छा सयोग आनन्दो धनता स्थिति ।

जन्म सत्ता परिणतिर्बुद्धिर्होस क्षय क्रमात् ॥

आधानासासमारम्भ स्थितयः परिकीर्तिता ।

साधनानां सिद्धिविधौ भावानां चापि सभवे ॥’

इति । वज्रवनामकेष्ण्वीरसयुक्तमिच्छामाग्नमुद्भवेच्छा, स्वामन्युच्छलारेण
अवस्थानमुद्भवत्वम् ।

३२ अत्र मासेषु ।

३३ यदुक्तम्

प० ६ क० पु० प्रवेशो दक्षिणायनमिति पाठः ।

प्रत्यङ्गुलं षष्टिः तिथय इति क्रमेण संक्रान्तौ
वर्षम् इत्यनेन क्रमेण प्रवेशनिर्गमयोः द्वादशा-
ब्दोदयः, प्रत्यङ्गुलं तिथीनां शतत्रयं, सप्त^{३४}धां-
शेऽङ्गुले वर्षं, यत्र प्राक् चपकम् उक्तम् इति
गणनया संक्रान्तौ पञ्च वर्षाणि, इति अनया
परिपाठ्या एकस्मिन् प्राणनिर्गमप्रवेशकाले
षष्ठ्यब्दोदयः, अत्र एकविंशतिसहस्राणि षट्
शतानि इति तिथीनां संख्या । तावती एव
अहोरात्रे प्राणसंख्या, इति न षष्ठ्यब्दो-
दयात् अधिकं परीक्ष्यते आनन्त्यात् । तत्र
मानुषं वर्षं देवानां तिथिः, अनेन क्रमेण दि-
व्यानि द्वादशवर्षसहस्राणि चतुर्युगम् । चत्वारि
त्रीणि द्वे एकम् इति कृतात् प्रभृति तावन्निः

‘दक्षश्चण्डो हरश्चण्डी प्रमथो भीम-सन्मथौ ।

राहुनिः सुमतिर्नन्द-भोपालक पितामहाः ॥’

इति संक्रान्तिक्रमात् पठयः ।

३४ प्रत्यङ्गुलं तिथिभूतत्रये परिकल्पिते सति अङ्गुलपञ्चमभागे
तिथयः षष्टिर्भवन्ति, अनया परिपाठ्या सप्तधांशे अङ्गुले वर्षम् ।

३५ भन्तर्या षष्ठ्यब्दोदये तिथिसंख्या तद्वदिर्दिष्टात्रं प्राणचार-
कल्पनम् ।

३६ ब्राह्मसमयकल्पनायां ।

३७ पक्ष-साक्षात्पन-वर्षादिकलनाक्रमेण ।

शतैः अष्टौ संध्याः । चतुर्युगानाम् एकसप्तत्या
 मन्वन्तरम्, मन्वन्तरैः चतुर्दशभिः ब्राह्मं
 दिनं, ब्रह्मादिनान्ते कालाग्निदग्धे लोकैत्रये
 अन्यत्र च लोकैत्रये धूमप्रस्थापिते सर्वे जना
 वेगवदग्निप्रेरिता जनलोके प्रलयाकलीभूय
 तिष्ठन्ति । प्रबुद्धास्तु कूष्माण्डहाटकेशाद्या
 महोलोके क्रीडन्ति । ततो निशासमाप्तौ
 ब्राह्मी सृष्टिः । अनेन मानेन वर्षशतं ब्रह्मायुः ।
 तत् विष्णोः दिनं तावती च रात्रिः, तस्यापि
 शतम् आयुः । तत् दिनं तदूर्ध्वे रुद्रलोकप्र-
 भो रुद्रस्य, तावती रात्रिः, प्राग्बत् वर्षं, तच्छ-
 तमपि च अवधिः । तत्र रुद्रस्य तदवसितौ
 शिवस्वगतिः, रुद्रस्य उक्ताधिकारावधिः, ब्रह्मा-
 ण्डधारकाणां तत् दिनं शतरुद्राणां, निशा
 तावती, तेषामपि च शतमायुः । शतरुद्रक्षये
 ब्रह्माण्डविनाशः । एवं जलतत्त्वात् अव्यक्ता-
 न्तम् एतदेव क्रमेण रुद्राणाम् आयुः । पूर्व-

स्यायुःकृत्तरस्य दिनम् इति । ततश्च ब्रह्मा
 रुद्राश्च अवाच्यधिकारिणः अव्यक्ते तिष्ठन्ति
 इति । श्रीकण्ठेनाथश्च तदा संहर्ता । एषोऽ-
 वान्तरप्रलयः, तत्क्षये सृष्टिः । तत्र शास्त्रान्तर-
 मुक्ता अपि सृज्यन्ते । यत्तु श्रीकण्ठनाथस्य
 स्वम् आयुः तत् कञ्चुकबासिनां रुद्राणां दिनं,
 तावती रजनी, तेषां यदायुः तत् गहनेश-
 दिनं, तावती एव क्षपा, तस्यां च समस्त-
 मेव मायायां विलीयते । पुनः गहनेशः
 सृजति । एवं यः अव्यक्तकालः तं दशभिः
 परार्धैः गुणयित्वा मायादिनं कथयेत्, तावती
 रात्रिः । त एव प्रलयः । मायाकालः परार्धश-
 तेन गुणित ऐश्वर्यतत्त्वे दिनम् । अत्र प्राणो
 जगत् सृजति, तावती रात्रिः, यत्र प्राणप्र-

३९ बलतश्चवासिनां यदायुःसंक्षितस्त्वस्यानो दिनम् इति क्रम एके-
 कवर्षसप्तवृद्धा ।

४० बुद्धितत्त्वस्य ।

४१ पुंनरवस्था ।

४२ अवान्तरप्रलयस्य उत्तरवात्

४३ सांख्य-वेदान्तादिशास्त्रमापितमुक्तः ।

४४ गहनेशस्य मायागर्भाधिकारिणः ।

४५ प्राणोदये कारणक्रमस्य चक्षुःश्रवणत्वात् ईश्वरतत्त्वमेव तर्भाकृत-
 विद्यातत्त्वमुक्तम् । यः क्रियाशक्तिप्रधानः प्राणनामक इति पूर्वमुक्तः ।

रामः, प्राणे च ब्रह्मचिलधाम्नि शान्तेऽपि या संवित्, तत्राप्यस्ति क्रमः । ऐश्वरे काले परार्धशतगुणिते या संख्या, तत् सादाशिवं दिनं, तावती निशा, स एव महाप्रलयः । सदाशिवः स्वकालपरिक्षये विन्द्वर्धचन्द्रनिरोधिका आक्रम्य नादे लीयते, नादः शक्तितत्त्वे, तत् व्यापिन्यां, सा च अनाश्रिते । शक्तिकालेन परार्धकोटिगुणितेन अनाश्रितदिनं । अनाश्रितः सामनसे पदे, यत् तत् सामनस्यं सौम्यं तत् ब्रह्म । अस्मात् सामनस्यात् अकर्त्तव्यात् कालात् निमेषोन्मेषमात्रतया प्रोक्ताशेषकालप्रसरप्रविलयचक्रभ्रमोदयः । एकं दशशतं सहस्रम् अयुतं लक्षं नियुतं कोटिः अर्बुदं वृन्दं खर्वं निखर्वं पद्मं शङ्कुः समुद्रं अन्त्यं मध्यम् परार्धम् इति क्रमेण दशगुणि-

४६ शुद्धाध्वनोऽपि सहासात् ।

४७ विद्यसंहारे वृत्ते सर्वोऽणुधर्मः समवायामेव समूय भासे, धनाश्रितान्तस्य विद्यसामेदेन अवस्थानात् साम्यम् ।

४८ बलपितृमशब्दादित्यर्थः ।

४९ प्रोक्ताशेषकालस्य तुल्यादे ।

पं० १० क० पु० अकालवत्त्वादिति पाठान्तरं च ।

पं० १४ क० पु० वृन्दमिन्द्र अज्जमिन्ने पाठान्तरं च ।

तानि अष्टादश, इति गणितविधिः । एवम्
असंख्याः सृष्टिप्रलयाः एकस्मिन् महासृष्टि-
रूपे प्राणे, सोऽपि संविदि, सा उपाधौ, स
चिन्मात्रे, चिन्मात्रस्यैव अयं स्पन्दो—यदयं
कालोदयो नाम । तत एव स्वप्नसंकल्पादौ
वैचित्र्यम् अस्य न विरोधावहम् । एवं यथा
प्राणे कालोदयः, तथा अपानेऽपि हृदयात्
मूलपीठपर्यन्तम् । यथा च हृत्कण्ठ-तालु-ल-
लाट-रन्ध्र-द्वादशान्तेषु ब्रह्म-विष्णु-रुद्रेश-सदा-
शिवानाश्रिताख्यं कारणपङ्कम्, तथैव अपा-
नेऽपि हृत्कन्दानन्द-संकोच-विकास-द्वादशा-
न्तेषु, बाल्य-यौवन-वार्धक-निधन-पुनर्भव-सु-
क्षयधिपतय एते ।

अथ समाने कालोदयः । समानो हार्दीषु
दैशसु नाडीषु संचरन् समस्ते वेहे तान्येन
रसादीन् वाहयति । तत्र दिगष्टके संचरन्

५० 'प्राण संविद् प्राणे परिणता' इति प्राणो महासृष्टिरूपः ।

५१ अधोवक्ररूपायाः शरीरद्वयविश्रामस्थानं द्वादशान्तं हृत्पर्यं ।

५२ इहा पित्रला-सुपुत्रा पान्धारी-हृदिबिह्व-गूणा यस्मा असंख्यता-
कुहू-शक्तिनी इत्येवं-रूपानि ।

५० ६ क० पु० वैविध्यस्य च इति पाठान्तरं च ।

तद्विपत्तिचेष्टाम् इव प्रमातुः अनुकारयति ।
 ऊर्ध्वाधस्तु संचरन् तिष्ठेषु नाडीषु गतागतं
 करोति । तत्र विपुर्वेदिने बाह्ये प्रभातकाले
 संपादां घटिकां मध्यमार्गे वहति । ततो
 नवशतानि प्राणविक्षेपाणाम्, इति गणनया
 बहिः सार्धघटिकाद्वयं वामे दक्षिणे वामे
 दक्षिणे वामे इति पञ्च संक्रान्तयः । ततः
 संक्रान्तिपञ्चके वृत्ते पादोनासु चतुर्वशसु घटि-
 कासु अतिक्रान्तासु दक्षिणं शारदं विपुवन्म-
 ध्याहे नव प्राणशतानि । ततोऽपि दक्षिणे
 वामे दक्षिणे वामे दक्षिणे इति संक्रान्तिपञ्चकं,
 प्रत्येकं नवशतानि इत्येवं रात्रावपि, इति । एवं
 विपुवद्विवसे तद्रात्रौ च द्वादश द्वादश संक्रा-
 न्तयः । ततो दिनवृद्धिक्षयेषु संक्रान्तिवृद्धि-

५३ इहा पिङ्गलासुषुप्तासु ।

५४ मेपाकांक्ष्ये ।

५५ सार्धशतचतुष्टयप्राणचारात्मिकाश्च । पट्टिचपकपरिमाणा घटिका-
 चपकपटौ प्रतिचपकं पट्टप्राणवाक्कलनया पञ्चधिकशतत्रयं प्राणचाराः ।

५६ क्षुधादि-कन्यान्ताः ।

५७ वृश्चिकादिकम् ।

५८ प्रत्येकं सार्धघटिकाद्वयम् । तत्र सार्धसन्ध्यायो मेघसंज्ञाभितसं-
 ज्ञायो मध्यनाह्व्यं बाह्यो संपादो घटिका समानो वहति, द्वितीया
 संपादा घटिका रात्रिमध्ये प्रविष्टा ।

क्षयः । एवम् ऐकस्मिन् समानमरुति वर्षद्वयं
श्वासप्रश्वासयोगाभावात् । अत्रापि द्वादशा-
ब्दोदयादि पूर्ववत् । उदाने तु द्वादशान्ता-
वधिश्वारः स्पन्दमात्रात्मनः कालस्य । अत्रापि
पूर्ववत् विधिः । व्याने तु व्यापकत्वात् अक्र-
मेऽपि सूक्ष्मोच्छलत्तायोगेन कालोदयः ।

अथ वर्णोदयः । तत्र अर्धप्रहरे अर्धप्रहरे
वर्णोदयो विपुवति समः, वर्णस्य वर्णस्य द्वे शते
षोडशाधिके प्राणानाम्, यहिः षट्त्रिंशत् चप-
काणि इति उदयः, अयम् अर्धलज्जो वर्णो-
दयः । यलजस्तु मन्त्रोदयः अरघद्वघटीयन्न-
वाहनवत् एकानुसंधिवलात् चित्रं मन्त्रोदयं
दिवानिशम् अनुसंदधत् मन्त्रदेवतया सह ता-
दात्म्यम् एति । तत्र सदोदिते प्रार्णोचारः

५९ न तु प्राणापानवत् द्वयरूपे ।

६० एकचार एव ।

६१ इदगान्मूर्धन्यद्वादशान्तं तावत् ।

६२ सान्तरे प्रार्णोचे अर्धप्रहरे प्रतिवर्णं सार्धचतुरङ्गलोदयः । वाद्ये
तु सार्धशतप्रयोदशप्राणचारमा वर्णोदयः ।

६३ स्वारसिक्तः ।

६४ पटङ्गताधिकैकविंशतिसहस्ररूपया ।

पं० ४ क० पु० 'अत्रापि' इत्यादि वाक्यं नास्ति ।

संख्ययैव उदयसंख्या व्याख्याता, तद्विगुणिते तदर्धम् इत्यादिक्रमेण अष्टोत्तरशते चक्रे द्विशत उदयः, इति क्रमेण स्थूलसूक्ष्मे चारस्वरूपे विश्रान्तस्य, प्राणचारे क्षीणे, कालग्रासे वृत्ते संपूर्णम् एकमेवेदं संवेदनं चित्रशक्तिनिर्भरं भासते । कालभेद एव संवेदनभेदकः न वेद्यभेदः शिखरस्यज्ञानवत्, ज्ञानस्य यावान् अवस्थितिकालः स एव क्षणः, प्राणोदये च एकस्मिन् एकमेव ज्ञानम्, अवश्यं चैतत्, - अन्यथा विकल्पज्ञानम् एकं न किञ्चित् स्यात्-क्रमिकशब्दारूपितत्वात् मात्राया अपि क्रमिकत्वात् । यदाह

६५ मन्त्रस्येति शेषः ।

६६ ननु कालजनितो भेदो मा भूत् शेषजनितस्तु स्यात् इदं नील-ज्ञानम् इत्यादिक्रमेण, इत्यादिसंख्या वेद्यभेद इति । शिखरस्येति शिखरस्य हि सत्यपि गृहादिवेद्यभेदे एक एव मन्त्रावभासः स्यात् । ज्ञानस्येति तस्मात् वेद्यस्य काल एव भेदकः, स च अतिसूक्ष्मक्षणात्मा अभिमतः येन ज्ञानस्य तत्पादान्तरं निरोधो भवेत् । ननु सूक्ष्मस्य क्षणस्य किं लक्षणमुच्यते यावत् ज्ञानं तिष्ठति स क्षणः इति, न तु अवेद्यो निर्वाहः कालरूपक्षण इति तस्य हि निर्णयमशक्यत्वात् ।

६७ ननु ज्ञानं कियत्कालं तिष्ठति इत्याह प्राणोदये चेति, प्राणस्य पूर्वोक्तगीता तुल्यादिक्रमोऽस्ति इति कथमुक्तं प्राणोदये एकमेव ज्ञानमिति ? नैवम् इत्याह-अवश्यमिति ।

पं० १ ख० पु० तद्विगुणिते इति पाठः ।

‘तस्यादित उदात्तमर्धह्रस्वम्’ । (पा० व्या० १-२-३२)
 इति । तस्मात् स्पन्दान्तरं यावत् न उदितं
 तावत् एकमेव ज्ञानं । अत एव एकाशीति-
 पदस्मरणसमये विविधधर्मानुप्रवेशमुखेन एक
 एव असौ परमेश्वरविषयो विकल्पः कालग्रासे-
 न अविकल्पात्मा एव संपद्यते इति । एवम्
 अखिलं कालाध्वानं प्राणोदय एव पश्यन्,
 सृष्टिसंहारांश्च विचित्रान् निःसंख्यान् तत्रैव
 आकलयन्, आत्मन एव पारमेश्वर्यं प्रत्यभि-
 जानन् मुक्त एव भवति इति ।

संयिद्रूपस्यात्मनः प्राणशक्तिं
 पश्यन्तं तत्रगं चातिकालम् ।
 सार्कं सृष्टिस्थेमसंहारचक्रे-
 नित्योद्युक्तो भैरवीमायमेति ॥

६८ अत इति, अनेकधर्मपरामर्शत्वेऽपि एकत्वलक्षणात् । यदुक्तम्

‘तथा तथा परामर्शशक्तिप्रेषणो विमुः ।

स्पृष्टैकाशीतिपदप्रपरामर्शैर्विभाव्यते ॥

तत एव परामर्शो यावत्सर्वे समाप्यते ।

तावत्तत्पदमुक्तं नो सुसिद्धिममयप्रितव ॥’

इति ।

६९ विकल्पः—शुद्धविद्यारूपः ।

*सअल ग्रआस रूउ संवेअण,
 फन्दतरङ्गकलण तहु पाणुर ।
 पाणब्भन्तरम्मि यरिणिठ्ठउ,
 सअलउ कालपसरु परिआणु ॥

जह उल्लसइ जह विण्णिरुज्जइ,
 पवनसचि तह एहु महेसर ।
 सिट्ठिपलअं दसइ ज णिमज्जइ,
 मो अच्चा णउ चित्तहसाअरु ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तत्रसारे कालध्वप्रकाशनं
 नाम षष्ठमाहिकम् ॥ ६ ॥

*अत्रेयं छाया

सबलप्रकासरूपसंवेदन-
 रणन्दतरङ्गकलना तस्य प्राणाः ।
 प्राणान्मन्तरे परिनिष्ठितं
 सकलं कालप्रसरं परिशाय ॥

यथोल्लसति यथा विनिवर्तते
 पवनशक्तिसंयुत महेधरः ।
 सृष्टिशलयं वर्धयित्वा च निमज्जयति
 स आत्मा नित्यचित्तप्रसागरः ॥

अथ सप्तममाह्निकम् ।

अथ देशाध्वा ।

तत्र समस्त एव अयं मूर्तिवैचित्र्याभास-
नशक्तिजो देशाध्वा संविदि विश्रान्तः, तद्वौ-
रेण शून्ये बुद्धौ प्राणे नाडीचक्रानुचक्रेषु बहिः
शरीरे यावद्विहस्यण्डिलप्रतिमादौ समस्तोऽ-
ध्वा परिनिष्ठितः, तं समस्तम् अर्ध्वानं देहे
विलाप्य, देहं च प्राणे, तं धियि, तां शून्ये,
तत्संवेदने, निर्भरपरिपूर्णसंवित् संपद्यते पङ्क्ति-
शक्तत्वस्वरूपज्ञः, तदुत्तीर्णां संविदं परमशि-
वरूपां पश्यन् विश्वमयीमपि संवेदयेत्, अप-

१ भाग्यभागे कालाध्वा उत्तरे तु देशाध्वा, इति कालाध्वानमुक्त्वा
देशाध्वानं बहुमुपक्रमते तत्रेति ।

२ पदाधस्त एव रूपं मूर्ति ।

३ संविद्द्वारेण, तत्सुष्टे ध्वादावध्वा स्थितः । यदुक्तम्

‘भाध्वा समस्त एवायं चिन्मात्रे सत्यवस्थितः ।

यत्तत्र नदि विश्रान्तं तत्तत्र कुसुमायते ॥’

इति ।

४ यदुक्तम्

‘पृथिवी कठितयेन द्रव्यत्वेऽममः प्रवीतितम् ।’

इत्यादि नीत्वा समस्तोऽध्वा देहलीन इति ।

रथा वेद्यभागमेव कंचित् परत्वेन गृहीयात् मा-
यागर्भाधिकारिणं विष्णुब्रह्मादिकं वा, तस्मात्
अवश्यं प्रक्रियाज्ञानपरेण भवितव्यम् । तदुक्तं

‘न प्रक्रियापरं ज्ञानम् ..... ।’

इति । तत्र पृथिवीतत्त्वं शतकोटिप्रविस्तीर्णं
ब्रह्माण्डगोलरूपम् । तस्य अन्तः कालामि-
नरकाः पातालानि पृथिवी स्वर्गो यावद्ब्रह्मलोक
इति । ब्रह्माण्डबाह्ये रुद्राणां शतं । न च
ब्रह्माण्डानां संख्या विद्यते । ततो धरातत्त्वात्
दशगुणं जलतत्त्वं । तत् उत्तरोत्तरं दशगुणम्
अहंकारान्तं । तद्यथा जलं तेजो वायुर्नभः
तन्मात्रपञ्चकाक्षैकादशगर्भोऽहंकारश्चेति । अहं-
कारात् शतगुणं बुद्धितत्त्वं । ततः सहस्रधा

५ ब्रह्मणः संबन्धि अण्डं ‘यत्तुविण्डोऽण्डमुच्यते’ इति निरवस्थिता
यत्तुर्मा तन्पञ्चादीनां विण्डः समूहोऽण्ड तदेव गोलकं च ।

‘प्रथमं बाह्यं प्रोक्तं शेषं चैव द्वितीयकम् ।

ताम्रं च लोहं चैव क्रमादेव व्यवस्थितम् ॥’

इत्येवमादीन्युच्यन्ते ।

६ यदुक्तम्

‘आकाशावरणदूर्ध्वमहंकारादधः पुनः ।

तन्मात्रादिमनोमयानां पुराणि शिवसासने ॥’

इति ।

प्रकृतितत्त्वं, एतावत्प्रकृत्यण्डम् । तच्च ब्रह्माण्ड-
 घत् असंख्यम् । प्रकृतितत्त्वात् पुरुषतत्त्वं च
 दशसहस्रधा । पुरुषात् नियतिः लक्षधा ।
 नियतेरुत्तरोत्तरं दशलक्षधा कलातत्त्वान्तम् ।
 तद्यथा नियतिः रागः अशुद्धविद्या कालः
 कला चेति । कलातत्त्वात् कोटिधा माया,
 एतावत् मायाण्डम् । मायातत्त्वात् शुद्धविद्या
 दशकोटियुणिता । विद्यातत्त्वात् ईश्वरतत्त्वं
 शतकोटिधा । ईश्वरतत्त्वात् सादाख्यं सहस्र-
 कोटिधा । सादाख्यात् वृन्दयुणितं शक्तित-
 त्वम्, इति शक्त्यण्डम् । सा शक्तिर्व्याप्य यतो
 विश्वमध्वानम् अन्तर्बहिरास्ते तस्मात् व्यापि-
 नी । एवमेतानि उत्तरोत्तरम् आवरणतया वर्त-
 मानानि तत्त्वानि-उत्तरं व्यापकं पूर्वं व्याप्यम्
 इति स्थित्या वर्तन्ते । यावदशेषशक्तितत्त्वा-
 न्तोऽध्वा शिवतत्त्वेन व्याप्तः । शिवतत्त्वं पुन-
 रप्रमेयं सर्वाध्वोत्तीर्णं सर्वाध्वव्यापकं च । एत-
 त्तत्त्वान्तरालवर्तीनि यानि भुवनानि तत्पतय
 एव अत्र पृथिव्यां स्थिता इति । तेषु आय-

तनेषु ये म्रियन्ते तेषां तत्र तत्र गतिं ते वित-
रन्ति । क्रमाच्च ऊर्ध्वोर्ध्वं प्रेरयन्ति दीक्षाक्र-
मेण । तद्यथा—

कालाग्रिः कूष्माण्डो

नरकेशो हाटकोऽथ भूतलपः ।

प्रह्ला मुनिलोकेशो

रुद्रः पञ्चाण्डमध्यगतः ॥

अधरेऽनन्तः प्राच्याः

कपालिवह्न्यन्तर्निर्गतिवासाख्याः ।

लघुनिधिपतिविद्याधिप-

क्ष्मभूर्ध्वान्तं स धीरभद्रपतिः ॥

इति षोडशपुरमेतत्-

पार्थिवमण्डं निवृत्तिकला ।

लंकुलीशभारभूति-

दिग्देव्यापाढी च पुष्करनिर्भरी ॥

प्रभाससुरेशापिति

सलिले प्रत्यात्मकाष्टकं प्रोक्तम् ।

भैरवकेदारमहा-

काला मध्यास्रजत्पाख्याः ॥

श्रीशैलहरिश्चन्द्रा-

चिति गुणाष्टकमिदं महत्सि ।

भीमेन्द्राद्याः सविमल-

कनखलनाखलकुरुस्त्वितिगवाख्याः ॥

अतिगुह्याष्टकमेतन्-

मरुति सतन्मात्रके साक्षे ।

श्याणुगुणरियो किल

मद्रो गोकर्णको महालयकः ॥

अविमुक्तकूटकोटी-

षष्ठापद इत्यदः पवित्रं ये ।

स्थूलस्थूलेशशङ्कु-

श्रुतिकालायाध मण्डलभृन् ॥

माकोटाण्डाद्वितय-

चतुर्गलाण्डाष्टकं त्वद्द्वारे ।

अन्ये त्वद्द्वारान्ता-

सन्मात्राणीन्द्रियाणि चेत्याहुः ॥

पिपि देवयोनयोऽर्धा

प्रभृतौ योगाष्टकं किलाह्वयप्रभृति ।

इति सप्ताष्टकमुचना

प्रतिष्ठितिः गलितस्तु मूलान्ता ॥

नरि वामाया मद्रा

एकादश वित्कनानियतिषु स्यात् ।

प्रत्येकं भुवनद्वय-

मप फाने तत्रयं निशायां स्तुः ॥

अष्टाष्टाविंशति-

सुखना पिपा नराभिज्ञानमिषम् ।

विद्यायां पञ्च स्यु-
 विद्येशाष्टकमयैश्वरे तत्त्वे ॥
 सादाख्ये पञ्चकमिति
 अष्टादशभुवनिका शान्ता ।
 अध्यानमिमं सकलं
 देहे प्राणेश्वर धियि महानभसि ॥
 संविदि च परं पश्यन्-
 पूर्णत्वाद्भैरवीभवति ॥

* परमेश्वरसासनसुणिरुड्ड
 सुणिचिमलअद्वाणउ ।
 झटुज्झतिसरीरियवणि
 संवेअ णिअपेयउन्तउ पदुरइ परिउण्णु ॥

इति श्रीमदग्निवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे देसाध्वमकाशन
 नाम सप्तममाहिकम् ॥ ७ ॥

छाया *

परमेश्वरशामनसुनिरूपित
 सुविमलसक्ताध्यानम् ।
 धियि नभसि शरीरे प्राणे
 सविदि विरीक्ष्य पश्यति परमेशम् ॥

७ एव सर्वेषां भुवनानां सरया अष्टादशोत्तर शत, यदुक्तम् ।

‘एव तु सर्वतत्त्वेषु शतमष्टादशोत्तरम् ।

भुवनानां परित्येव सक्षेपान् तु विस्तारम् ॥’

इति ।

अथ अष्टममाह्निकम् ।

अथ तत्त्वाध्या निरूप्यते ।

यदिदं विभवात्मकं भुवनजातमुक्तं गर्भी-
कृतानन्तविचित्रभोक्तृभोग्यं, तत्र यदनुगतं—
मैहाप्रकाशरूपं तत् महासामान्यकल्पं परम-
शिवरूपम् । यत्तु कतिपयकतिपयभेदानुगतं
रूपं तत्तत्त्वं, यथा पृथिवी नाम धृतिकाठिन्य-
स्थौल्यादिरूपा कालाग्निप्रभृति-वीरभद्रान्तभु-
वनेशाधिष्ठितसमस्तब्रह्माण्डानुगता । तत्र एषां
तत्त्वानां कार्यकारणभावो दृश्यते, स च
द्विविधः—पारमार्थिकः सृष्टैश्च । तत्र पारमा-

१ स्वातन्त्र्यस्फारात्मकम् ।

२ 'नामकाशः प्रकाशते' इति न्यायेन स्वातन्त्र्यस्फारमयत्वात् विश्वस्य
प्रकाशान्वधानुपपत्त्या यत् अनुयायि रूपं भासते स एव शिव इति ।

३ यदुक्तम् ।

‘तथाहि कालसदनाद्दीर्घमदपुरान्तमम् ।

धृतिकाठिन्यगतिमाधवभासाद्वरासता ॥’

इति । तेन यथा सास्त्रादियोगात् दण्डमुपपादौ शोत्वव्यपदेशस्तथा धृत्या-
माधवभासात् फालाग्न्यादेः पृथिवीत्वव्यपदेशः ।

४ पारमार्थिक इत्यस्यार्थं भाषा—लौकिकदृष्ट्या सृष्टवाचाविभागेऽपि
स्वतन्त्रप्रकाशस्वरूपस्फारमयत्वादस्य विश्वस्य सृष्टावपि स्वरूपाभिन्नरूपा

र्थिक एतावान् कार्यकारणभावो—यदुक्त कर्तृत्व-
भावस्य स्वतन्त्रस्य भगवत् एवं-विधेन शिवादि-
धरान्तेन वपुषा स्वरूपभिन्नेन स्वरूपविश्रा-
न्तेन च प्रधानं । कल्पितस्तु कार्यकारणभावः
परमेशेच्छया नियतिप्राणया निर्मितः, स च
यावति यदा नियतपौर्वापर्यावभासनं सत्यपि
अधिके स्वरूपानुगतम् एतावत्सेव, तेन योगी-
च्छातोऽपि अङ्कुरो बीजादपि, स्वप्नादौ घटा-
देरपीति । तत्रापि च परमेश्वरस्य कर्तृत्वान-
पाय इति अकल्पितोऽपि असौ पारमार्थिकः
स्थित एव । पारमार्थिके हि भित्तिस्थानीये

स्थित्या स्वरूपविभान्त्वा च सहस्रया स्थितत्वात् न विशिष्ट स्वरूपाति-
रिक्तात्मस्य सत्तामिति न विशिष्टात् कारनिष्पत्तिमिति पारमार्थिकत्वम् ।

५ ननु यद्येव तर्हि विश्वप्रतिष्ठा इयं नियमेनावभासमात्रा बन्ध तिष्ठती-
त्यतः काल्पनिक कार्यकारणभावो विश्वप्रतिष्ठायै अवश्य करणीय
इत्याह मुद्ग इति, मुद्गो नियत्यवस्थापितः ।

६ अधिक इति तेन दण्डचक्रादेः सत्यपि भन्वये मुद्गेव कारण, शत्रु
सहकारी इति स्वरूपानुगम इति तेन कृत्तिमारोहिण्युदयादौ पार्थक्य-
रणस्य सत्यपि पौर्वापर्यावभासे निरासः, नहि तत्र रूपान्वयः ।

७ तेनेति रूपान्वयोपकृतपौर्वापर्यनियमात्मककार्यकारणताया यतोऽत्र
भासनं परमेशेच्छया न तु वास्तवतया ।

८ ननु स्वप्ने घटादङ्कुर इति आन्ति ? भव-स्वप्ने प्रयोधपर्यं ।
सत्यावभासः, अत एव चोक्तं स च तावत्सेवेति । यत्सेव स्वगृहसद-
पतनम्, इत्याह तत्रापीति ।

स्थिते रूपे सर्वम् ईदम् उल्लिख्यमानं^१ घटते
न अन्यथा, अत एव सामंश्या एव कारणत्वं
युक्तं । सा हि समस्तभावसंदर्भमयी स्वतन्त्र-
संवेदनमहिम्ना, तथा नियतनिजनिजदेशका-
लभावरशिखभावा प्रत्येकं वस्तुस्वरूपनिष्पत्ति-
समये तथाभूता, तथाभूताया हि अन्यथाभावो
यथा यथा अधिकीभवति तथा तथा कार्यस्या-
पि विजातीयत्वं तारतम्येन पुण्यति,—इत्येवं
संवेदनस्वातन्त्र्यस्वभावः परमेश्वरं एव विश्व-
भावशरीरो घटादेर्निर्माता—कुम्भकारसंविद-

१. वक्षितकार्यकारणभाषागतं मृच्छादि ।

१० समप्राणामेषप्रमानुविधान्तिसतत्त्वमेकं रूपं सामग्री, न पुन-
श्रृंगलाः सप्तमा दण्डादयः कारणम् । यदुक्तम्

‘आरम्भे भव सर्वत्र ब्रह्म वा कर्णादि वा ।

विश्वमस्तु स्वतन्त्रस्तु कर्ता तत्रैतको भवान् ॥

इति । तथाभ्यग्राहि

देसमूलपदार्थानां यद्यदस्तु यथा यथा ।

सत्तद्रूपेण या आति सो अये संविदं कलाम् ॥^२

इति ।

११ ‘एदं शरीरम्’ इति शिवसुखोक्तबीत्या विश्वभावशरीरः । ननु च
यद्यं प्रत्यक्षदृष्टमपि वैपरीत्येन प्रतीतिगोचरतामियात् यतः कुम्भकारस्य
घटकरणे कर्तृत्वं प्रत्यक्षतो दृश्यते चाप्रत्यक्षस्य शिवस्य, कुम्भकारस्य प्रत्य-
क्षतो व्याप्रियमाणस्य दृष्टत्वादित्यत आह कुम्भकारसंविद इति । उक्तं च
तन्नाशये ।

स्ततोऽनाधिकत्वात् कुम्भकारशरीरस्य च भाव-
राशिमध्ये निक्षेपात् कथं कुम्भकारशरीरस्य
कर्तृत्वाभिमानः? इति चेत् — परमेश्वरकृते एवा-
सौ घटादिवत् भविष्यति । तस्मात् सामग्रीवा-
दोऽपि विश्वशरीरस्य संवेदनस्यैव कर्तृतायाम्
उपोद्बलकः । मेरो हि तत्रस्थे न भवेत् तथा-

‘कुम्भकारस्य वा संविद्यमदृष्टादियोजने ।

दिव एव हि या यस्मात्संविद् वा विनिष्टता ॥’

इति । ननु च शरीरेणैव विधाकृतां कुम्भकारो दृश्यते इति तिर. पृष्टकटि-
पालनन्यायेन ‘कुम्भकारसंविद्’ इति भूतमशतम्, इति स्वात्मनि भवति,
मुच्यमानं प्रति पुनरुक्त्वाह कुम्भकारशरीरस्य इत्यादि, यथा भाष्यतां न
बर्त्सयितुं कर्तृत्वे निषादः तथा शरीरस्यैव जडावात् भावराशिमप्यम्
इति, नहि अनयोऽभिधेर् कौऽपि विशेषः — इभयोरेव वृत्तप्रकार-
इत्यलम् ।

१३ प्रतिमुख इव भावमण्योभिमानः ।

१३ कुम्भकारशरीरस्य कर्तृताभिमानो घटवदन्, अभिमानघटयोः
सादृश्यमित्यर्थः ।

१४ अनादिसंसारम् दूत एव भिन्नः, नहि व्यक्ता सृष्टवदृष्टादृष्ट-
वदादिद्वि घटनिर्माणव्यवर्थाः, सगत्याः पुनरेव यदाभूविभागेन विना न
समर्था इत्यत्रिषाः ।

१५ ‘मेरो हि’ इत्यत्र मेरुशब्देन देवदुर्लभत्वं वृद्धवशेषत्वं च ।
‘तथाविधो घटो न भवेत्’ इत्यत्र तथाविधशब्देन मानुषमन्यवय-
गुत्तमनेकत्वं च व्यस्यते ।

‘अनन्ताशानिशरीरशब्देनैव घटवाचकम् ।

जगता संसादनं क्षीणा हि भिवे कर्तृता ततः ॥’

इत्यनेन मेरुवृत्तमपि अविधिर्वासात्वात्वं विवक्ष्य, इत्यादि भव्यशेषम्

विधो घटः । एवं कल्पितेऽस्मिन् कार्यत्वे
शास्त्रेषु तत्त्वानां कार्यकारणभावं प्रति यत्
बहुप्रकारत्वं तदपि संगतं, गोमयात् कीटात्
योगीच्छातो मन्त्रादौषधात् वृश्चिकोदयवत् ।
तत्र निजतन्त्रदृशा तं कल्पितं दर्शयामः । तत्र
परमेश्वरः पञ्चभिः शक्तिभिः निर्भर इत्युक्तम्,
स स्वातन्त्र्यात् शक्तिं तां तां मुख्यतया प्रकट-

‘उगोलमभ्यचारी च सविता विश्वरूपधृत् ।
तस्य सप्तो स्नेह्यदेव कुर्येती कर्तृता शिवे ॥’

इत्यारि ।

१६ ‘अत एव तथाभासपरमार्थतया स्थिते’ ।
कार्यकारणभावोऽस्य लोके शास्त्रे च कथ्यते ॥
भाषातोऽप्यतन्त्रयोरेति रौरवसमूहे ।
भीषणे तु कलत्रावाद्यकमिति कथ्यते ॥’

इत्यादि बहुप्रकारत्वम् ।

१७ एष बहुप्रकारताया कस्य व्याख्यानम्, बहुप्रकारत्वे हि मुकटक-
क्षोभन्यायेन अल परवादनिराकरणेन इति महान् व्यामोहः संपन्न इति,
राशिराकर्तुमाह तत्रैत्यादिना । निजतन्त्रदृशा-पूर्वशास्त्रदृशा ।

१८ निर्भर-परिपूर्णः । बहुलम्

‘निपशक्षित्वाशिवतामीधरविद्यामयीं च तत्त्वदृशान् ।
शक्तीनां पञ्चानां विभक्तभावेन भासयति ॥’

इति ।

१९ सर्वत्र हि पञ्चशक्तिसम्भव इति मुख्यत्वमेकस्या, अपरासां गौणत्वं
न तु असम्भवं एव ।

प० १ क० पु० एव हि विस्तृत्ये इति पाठ ।

प० २ रा० पु० कारणभावेन प्रति इति पाठ । -

यन् पञ्चधा तिष्ठति । चित्प्राधान्ये शिवतत्त्वम्,
आनन्दप्राधान्ये शक्तितत्त्वम्, इच्छाप्राधान्ये
सदाशिवतत्त्वम्-इच्छाया हि ज्ञान-क्रिययोः
साम्यरूपाभ्युपगमात्मकत्वात्, ज्ञानशक्तिप्रा-
धान्ये ईश्वरतत्त्वम्, क्रियाशक्तिप्राधान्ये विद्यो-
तत्त्वम् इति । अत्र च तत्त्वेश्वराः शिव-शक्ति-सदा-
शिवेश्वरानन्ताः—ब्रह्मेव निर्गुणौ, एषां सामान्य-
रूपाणां विशेषा अनुगतिविषयाः पञ्च, तद्यथा—

२० इह सल्लु चिन्मात्रस्वभाव पर एव शिव, पूर्णत्वात् निराशतोऽपि
स्वत्वात्तद्व्यमाहात्म्यात् बहिरहितस्मिपया परागन्वृत्तकारतारतम्येन
प्रथममहमिति परामर्शरूपतया शक्तिवृत्तामधिष्ठयान प्रस्फुरेत्, भव-
न्तरमहमिदमिति च परागर्शद्वयप्रमतामवभासयेत् तत्र च शुद्धचिन्मात्र
धिकरण एव अहमित्यग्रे यदा परमेश्वर इदमशगुलासयति तदा तस्यो-
न्मीलितमात्रचित्रकरपभायराशिविषयत्वेन अस्फुटत्वाद्विच्छाप्रधान सदा
शिवतत्त्वम् अहमिदमिति, भावराशौ स्फुटीभूते तदधिकरण एव इद-
मग्रे यदाहमश निषिध्यति तदा ज्ञानशक्तिप्रधानमीश्वरतत्त्वम् इदमह-
मिति, प्रसङ्गभेदभावराशियतेदमशस्फुरणे तु चिन्मात्रवत्त्वेन अहमग्रे
यदा समुल्लसति भेदाद्वैतवादिनामिव ईश्वरस्य य समुल्लसतुलापुन्द्रा-
येन अहमिदमिति परामर्शं तत्क्रियाशक्तिप्रधान विद्यातत्त्वमिति पञ्चधा
विभागः ।

२१ इयत्पञ्चन्त शिवाद्यवस्थाभेदेऽपि स्वस्वरूपस्य अस्त्यनिराशस्य
भावत्वात् न कश्चिद्व्यवस्थाभेदः साधोपरि वतमानत्वात् तुर्यरूपत्वात् इति
स्वातन्त्र्यलक्षणमेव तत्त्वपञ्चनम् ।

२२ निर्गुणो-वक्ष्यमाणाया निरुक्तिकलायाम् । नन्वेकत्र पुरुषा
पुनर्मस्त्यमि युक्तम् तथा चात्र कवमित्याह पृथगिति ।

शाम्भवाः शाक्ताः मन्त्रमहेश्वराः मन्त्रेश्वराः
मन्त्रा, — इति शुद्धोच्चा । इयति साक्षात् शिवः
कर्ता, अशुद्धं पुनरध्वानमनन्तापरनामाघो-
रेशः सृजति, ईश्वरेच्छावशेन प्रक्षुब्धभोगैर्लो-
लिकानामणूनां भोगसिद्ध्यर्थम् । तत्रै लोलि-
कोऽपूर्णम्मन्यतारूपः परिस्पन्दः अकर्मकसभि-
लापमात्रमेव भविष्यदवच्छेदयोग्यतेति न मलः
पुंसस्तत्त्वान्तरम् । रागतत्वं तु कर्मावच्छि-
न्नोऽभिलापः । कर्म तु तत्र कर्ममात्रं, बुद्धि-
धर्मस्तु रागः कर्मभेदचित्र इति विभागो

१३ साधामृतिकम् ।

१४ 'क्षोभस्य लोलिकारवस्य सहकारितया स्फुटम् ।

तिहासा योग्यतामुत्पत्तीश्वरेच्छावशात् तत् ॥'

इति कर्ममलस्य सहकारितायामुत्पत्तये भोगलोलिका ।

१५ ननु

'तत्रादि कर्ममेवैक मुख्य संसारकारणम् ।'

इति सर्वत्र कर्ममेव संसारकारणमुक्तम् इह पुनः केयं लोलिका इत्यत
आह तत्रेत्यादि ।

१६ त्रिरूपत्वाभावात् अन्तर्भेदमिच्छामार्थं, प्रतिनियतविषयाभा-
वात् भविष्यदवच्छेदः, अत्र एव न मलस्तत्त्वान्तरम् । साक्षादवच्छेदाभा-
वरत्वाभावेन नहि यदा किंचिदस्तु अपि तु पूर्णस्वरूपात्पानिमात्र-
मित्यर्थः ।

१७ किंचिन्मे भूयादिति सामान्यरूपम् ।

१८ पुमुष्ण पिपासादिविशेषरूपेण धिज इति ।

यन् पञ्चधा तिष्ठति । चित्प्राधान्ये शिवतत्त्वम्,
आनन्दप्राधान्ये शक्तितत्त्वम्, इच्छाप्राधान्ये
सदाशिवतत्त्वम्—इच्छाया हि ज्ञान-क्रिययोः
साम्यरूपाभ्युपगमात्मकत्वात्, ज्ञानशक्तिप्रा-
धान्ये ईश्वरतत्त्वम्, क्रियाशक्तिप्राधान्ये विद्यो-
तत्त्वम् इति । अत्र च तत्त्वेश्वराः शिव-शक्ति-सदा-
शिवेश्वरानन्ताः—ब्रह्मेव निर्वृत्तौ, एषां सामान्य-
रूपाणां विशेषा अनुगतिविषयाः पञ्च, तद्यथा—

२० इह खलु चिन्मात्रस्वभावः पर एव शिवः, पूर्णत्वात् निराशंसोऽपि स्वत्वात् इयमाहारम्यात् बहिरहितलक्षितया परानन्दवचनकारतारतम्येन प्रथममहमिति परामर्शरूपतया शक्तिदशमविश्वयानः प्रस्फुरेत्, अग-
भ्रतरमहमिदमिति च परामर्शद्वयव्यवहृतमवभासयेत् तत्र च शुद्धचिन्मात्रा-
धिकरण एव अहमिदमिदं यदा परमेश्वर इदमशमुल्लासयति तदा तस्यो-
न्मीलितमात्रचित्प्रकल्पभावराशिचिपयत्येव अस्फुटत्वादिच्छाप्रधानं यदा-
शिवसत्त्वम् अहमिदमिति, भावराशौ स्फुटीभूते तदधिकरण एव इव-
मशे पदाहमंश निपिब्रूति तदा ज्ञानशक्तिप्रधानमीश्वरतात्वम् इदमह-
मिति, प्रकटभेदभावराशिगतेदमशस्फुरणे तु चिन्मात्रगतत्वेन अहमशो-
यदा समुल्लासति भेदद्वैतयादिनामिव ईशरास्य यः समश्चतुर्गुहादुद्भा-
येन अहमिदमिति परामर्शः सक्रियान्तविप्रधानं विद्यातत्त्वमिति पञ्चधा
विभागः ।

२१ इत्यपर्यन्तं शिवाद्यवस्थाभेदेऽपि स्वस्वरूपस्य अत्यन्तमिदं तत्त्व-
भावेत्वात् न कश्चिदवस्थाभेदः साधोपरी वर्तमानत्वात् गुणरूपत्वात् इति
स्यात्तद्व्यलक्षणमेव तद्व्यपञ्चनम् ।

३२ निवृत्ता-यद्यप्यमाणायां निवृत्तिकल्यायाम् । नन्वनेकत्र पदरूपा-
नुगमस्तत्त्वमित्युक्तम् तथा पात्रं न्ययमित्याह पदप्राप्तिरिति ।

शाम्भवाः शाक्ताः मन्त्रमहेश्वराः मन्त्रेश्वराः
मन्त्राः—इति शुद्धोच्चा । इयति साक्षात् शिवः
कर्ता, अशुद्धं पुनरध्वानमनन्तापरनामाधो-
रेशः सृजति, ईश्वरेच्छावशेन प्रभुब्धभोगैर्लो-
लिकानामणूनां भोगसिद्ध्यर्थम् । तत्रै लोलि-
कोऽपूर्णम्मन्यतारूपः परिस्पन्दः अकर्मकमभि-
लापमात्रमेव भविष्यदवच्छेदयोग्यतेति न मलः
पुंसस्तत्त्वान्तरम् । रागतत्वं तु कर्मावच्छि-
न्नोऽभिलापः । कैर्म तु तत्र कर्ममात्रं, बुद्धि-
धर्मस्तु रागः कर्मभेदचित्र इति विभागो

२३ साध्याप्रवृत्तिकम् ।

२४ 'क्षोमस्य लोलिकापत्यस्य सहकारितया स्फुटम् ।

तिष्ठासा योम्बतीन्मुख्यमीश्वरेच्छावशाच्च सत् ॥'

इति कर्ममलस्य सहकारितायामुन्मुख्यतैव भोगलोलिका ।

२५ ननु

'तत्रापि कर्ममेवैकं मुख्यं संसारकारणम् ।'

इति सर्वत्र कर्ममेव संसारकारणमुक्तम् इह पुनः कैर्म लोलिका इत्यत
आह तत्रेत्यादि ।

२६ त्रिराहण्यवामावात् अकर्मकमित्यलमात्रं, प्रतिमित्यतविषयभा-
वात् भविष्यदवच्छेदः, अत एव न मलस्यत्वान्तरम् । साक्षादवच्छेदाभा-
यप्रवामावेन अहि एतत् किंचिद्वस्तु अवि तु पूर्वस्वरूपस्यापिमात्र-
मित्यर्थः ।

२७ किंचिन्मो भूयादिति सामान्यरूपम् ।

२८ बुभुक्षया विपासादिविशेषरूपेण चित्र इति ।

वक्ष्यते । सोऽयं मलः परमेश्वरस्य स्वात्मप्र-
 च्छादनेच्छातः नान्यत् किञ्चित्, वस्त्वपि च
 तैत् - परमेश्वरेच्छात्मनैव धरादेरपि वस्तुत्वात् ।
 स च मलो विज्ञानकेवले विद्यमानो ध्वंसो-
 न्मुख इति न स्वकार्यं कर्म आप्याययति ।
 प्रलयकेवलस्य तु जृम्भमाण एव आस्त इति
 मलोपोद्भूतं कर्म संसारवैचित्र्यभोगे निमि-
 त्तम् - इति तद्भोगवासनानुविज्ञानामणूनां भो-
 गसिद्धये श्रीमान् अघोरेशः सृजति इति युक्त-
 मुक्तं, मलस्य च प्रक्षोभ ईश्वरेच्छायालादेव

२९ ननु स्वतन्त्रो मोघ एव परमार्थ इति सिद्धान्तः, तदतिरिक्त
 कुतो मलो नाम वस्तुतामिषादिद्वाराह सोऽयमिति ।

३० प्रच्छादनात्मरूपत्वात् ।

३१ परमवशाद्यतिरिक्तवेष्टि मया धरादिरूपत्वं तथा मलोऽपीत्यर्थः ।

३२ ननु

‘स पुन नामवेच्छत शिषामेद परावृत्तम् ।

क्रमान्मन्त्रेण तावेद्यस्यो वाति शिवा मताम् ॥’

इत्युक्तत्वात् कथं विज्ञानकेवलस्यापि मलोऽस्तीत्याशङ्काह स चेति ।

३३ तेन वस्तुतामभ्यर्पकस्मिरास । एतदेवोपोद्भूत्यसि जडेत्यादि ।

प० ३ स० पु० परमेश्वरेच्छात्मन एव धरादेरिति पाठः ।

प० ४ म० पु० मलस्येवा विद्यमान इति पाठः ।

प० ६ स० पु० इति तेषां मलोद्भूतमिति, म० पु० इति तेषां विज्ञा-
 नकेवरे इति च पाठः ।

प० ९ प० पु० युचम् उक्तमलस्येति पाठः ।

जडस्य स्वतः कुत्रचिदपि असामर्थ्यात् । अणु-
नामै^{३३} किल चिदचिद्रूपावभास एव, तस्य
चिद्रूपमैश्वर्यमेव, अचिद्रूपतैव मलः, तस्य च
सृजतः परमेश्वरेच्छामयं तत् एव च नित्यं^{३४}
लक्ष्यमाणवस्तुगतस्य रूपस्य जडतयाभासयि-
ष्यमाणत्वात् जडं सकलकार्यव्यापनादिरूप-
त्वाच्च व्यापकं^{३५} मायाख्यं तत्त्वम् उपादानंका-
रणं, तदवभासकारिणी च परमेश्वरस्य^{३६} माया

यदुक्तं

‘न जडश्चिदधिष्ठानं विना क्वपि क्षमो यतः ।’

इति ।

३४ ननु च अलमत्र पराद्वयकथनेन, यतो व्यतिरिक्तानेव अणुमपति
मलमीश्वरो नियुज्यात् इत्याक्षेपमाशङ्क्याह अणुरित्यादि तेन चिद्रूप-
त्वात्मदेश्वर एव प्रकाशरमा अणुनाम, अचिद्रूपतैव स्वस्वातङ्ग्यात् गृहीत-
मलरूपता । यथोक्तम् ।

‘नित्य एव गृहीतपशुभावः ।’

इति ।

३५ मातृमदयाध्याद्विनाशरूपाविषेवाद्याता इति मायाशब्दार्थानु-
गमात् ।

३६ ततश्च मीयते हेयतया परिण्तिमते योमिभिरिति ।

३७ सर्वत्र मातृति सूक्ष्मत्वात्मापकम् ।

३८ निश्चितजगदुत्पासनाद्विनाशरूपाः परमेश्वरस्य भेदावभासने
स्वातङ्ग्यं, ततश्च अपूर्णताप्रथनेन मीयति हिनहि इति मायारान्तिरुच्यते ।

पं० ५ क० पु० इष्यमाणवस्तुगतस्वार्थस्य जडत्वमेति पाठः ।

नाम शक्तिस्ततोऽन्यैर्वै । एवं कलादितत्त्वानां
धरान्तानामपि द्वैरूप्यं निरूप्यम् । अत्र च
द्वैरूप्ये प्रमाणमपि आहुरभिनवगुप्तगुरवः । यत्
संकल्पे भाति तत्पृथग्भूतं वहिरपि अस्ति स्फु-
टेन वपुषा घटं इव । तथा च मायाकलादि-
खर्पुष्पादेरपि एषैव वर्तनी इति केवलान्वयी
हेतुः । अनेन च मायाकलाप्रकृतिबुद्ध्यादिविषयं
साक्षात्काररूपं ज्ञानं ये भजन्ते तेऽपि सिद्धाः

३९ ननु च यदि नाम मायाशक्तिर्देवत्याव्यभिचारिणोऽप्युपगतम्
सात्त्विकमसौ भेदस्तिरूपं तत्रैवभावमिवात्, अत्रोच्यते यथा पारमेश्वर्य
एव साक्ष्यः कलाया अपि साक्ष्यवद्देशभाजक्या सायापि, तथा चोक्तम् ।

‘निरुद्धशक्तेशां किञ्चित्कर्तृत्वोद्भूतमात्मिका ।

नाथस्य शक्तिः साधनात्पुंसः श्रेष्ठो बलेश्वरते ॥

यथा ॥ माया देवस्य शक्तिरस्येति भेदितम् ।

तावभावं तथाग्योऽपि कलादिमावविनाः ॥’

इति ।

४० तेनायमत्र प्रयोगः - तन्मात्रादि तत्त्वज्ञातं वहिरस्ति संवत्सरी
पृथग्भावात्, यत् संकल्पादी पृथग्भवति तद्वहिरस्ति यथा घटादिः, यत्र
वहिरस्ति तत्र पृथग्भवति यथा परमात्मा, पृथग्भाति च तन्मात्रादि
तत्त्वज्ञातं तस्माद्वहिरस्ति परमात्मनश्च ‘सकृद्भिमानोऽयमात्मा’ इत्यादौ
पृथग्भावमातः स्थितोऽपि विबुधुह्योत्तनवत् न शरोहमुपगच्छेत् । ‘सा-
तद्व्यामुक्तमात्मानम्’ इत्यादिन्यायेन भूतभूतानवच्छिन्नाहंविमर्शमप-
त्यस्य तिरोभावभावात् ।

४१ खपुष्पादेरपि कलादिद्वारासापेक्षं नास्तित्वम् इति एषैव वर्तनी
अतो नैव निवारः ।

सिद्धौ^{४२} एव । एवं स्थिते मायातत्त्वात् विश्वप्रैतवः^{४३} ।
 स च यद्यपि अँक्रममेव तथापि उक्तं^{४४} दृशा क्रमो-
 ऽवभासते इति । सोऽपि उच्यते, तत्र प्रत्यात्म
 कलादिवर्गो भिन्नः — तत्कार्यस्य कर्तृत्वोपोद्बल-
 नादेः प्रत्यात्मभेदेन उँपलम्भात्, स तु वर्गः^{४५}
 कदाचित् एँकीभवेत् अपि ईश्वरेच्छया सामा-
 जिकारमनामिव, तत्र सर्वोऽयं कलादिवर्गः
 शुद्धैः यः परमेश्वरविषयतया तत्स्वरूपलाभा-
 नुगुणनिजकार्यकारी — संसारप्रतिद्वन्द्वित्वात् ।
 स च परमेश्वरशक्तिपातवशात् तथा भवति

४२ मायादीनां शक्तिरूपत्वेनापि निरूपणात् ।

४३ मायाया हि सर्वात्मनु सामान्यतया स्थितत्वात् ।

४४ पारमार्थिककार्यकारणभावेन ।

४५ काल्पनिकेन कार्यकारणभावेन ।

४६ किंचित्कर्तृत्वज्ञानादेस्तत्कार्यजातस्य प्रत्यात्म भिन्नतया अनुभवात् ।
 किञ्चित् किञ्चिद्वृत्त्या येषु, किञ्चिदन्तरकृत्वा ज्ञायति इति प्रत्यात्मभेदो-
 पलम्भः ।

४७ वर्गः—कलादिवर्गः ।

४८ नटमहोपदेशादौ ।

४९ तत्र कलायाः शुद्धत्वं परमेश्वरार्चनध्यानादिविषयम्, रामो भगव-
 द्विषयमभिष्यङ्गं संप्ररूपते, विद्यापि तद्विषयं विवेकम्, काठश्च तदुपदे-
 शादिविषयमेव कलनं, नियतिश्च सदाशयनादावेव नियमनम् ।

पं० १ क० पु० सिद्धा इति पदं सक्तदेव ।

पं० १ क० पु० कार्यकारी इति पाठः ।

इति वक्ष्यामस्तत्प्रकाशने । अशुद्धस्तु तद्विप-
रीतः । तत्र मायातः कला जाता, या सुस-
स्थानीयम् अणुं किञ्चित्कर्तृत्वेन युनक्ति, सा
च उच्छृणतेव संसारबीजस्य, मायाण्वोरुभयोः
संयोगात् उत्पन्नापि मायां विकरोति, न अवि-
कार्यमणुम्- इति मायार्कार्यत्वम् अस्याः । ए-
वम् अन्योन्यश्लेषात् अलक्षणीयान्तरत्वं पुंस्क-
लयोः । मायागर्भाधिकारिणस्तु कस्यचिदीश्व-
रस्य प्रसादात् सर्वकर्मक्षये मायापुरुषविवेको
भवति, येन मायोर्ध्वं विज्ञानाकल आस्ते, न
जातुचित् मायाधः, कलापुंविवेको वा येन

५० माया हि विष्णुवाष्पिष्ठवान्नेदं विदधती अणोः सुषुप्ततामिवापा-
दयति इति भद्रविष्णुतत्त्वे विद्याकल्पोदपयोगः ।

५१ ननु कलादिपुंयोगो मायाकार्यमिति कथं लिखितुम्, कलाया
मायैव उपादानं नाशुरित्याशङ्काह मायाण्वोरिति । तथा चोक्तम् ।

‘कला मायाणुर्मयोगजाप्येषा निर्विकारकम् ।

नाणुं कुर्वाणुपादानं किन्तु मायां विज्ञात्रेणीम् ॥’

इति ।

५२ तथा चोक्तम् ।

‘मलम्लवारको माया भावोपादानकारणम् ।

कर्म स्यात्सहचर्येव सुखदुःखोद्भवं प्रति ॥’

इति । उपादानकारणं हि स्वरूपविकारमात्रस्य कार्वानुगामिरदेन वर्तते
यथा घटादौ मृत् नैवमणुः, तस्य चिदेकस्मत्त्वेन नित्यत्वात् अतश्च उपा-
दानयोगजत्वेऽपि अस्या मायैव उपादानकारणम् इति ।

५३ अनन्तेशस्य ।

कैलोर्ध्वे तिष्ठति । प्रकृतिपुरुषविवेको वा येन प्रधानाधो न संसरेत् । मल्लेपुरुषविवेके तु शिवसमानत्वं । पुरुषपूर्णतादृष्टौ तु शिवत्वमेवेति । एवं कलातत्त्वमेव किञ्चित्कर्तृत्वदायि, न च कर्तृत्वम् अज्ञस्य इति । किञ्चिज्ज्ञत्वदायिन्यशुद्धविद्या कलातो जाता, सा च विद्या बुद्धिं पश्यति, तद्गतांश्च सुखादीन् विवेकेन गृह्णाति । बुद्धेर्गुणसंकीर्णाकाराया विवेकेन ग्रहीतुमसामर्थ्यात् । तस्मात् बुद्धिप्रतिषिन्धितो भावो विद्यया विविच्यते । किञ्चि-

५३ येन मायाधो न संसरेत् ।

५५ यद्येवं तन्मायोर्ध्वं कदा गच्छति इत्याह मलपुरयेति ।

५६ मलसंस्कारप्रशमने स्वातन्त्र्याल्लवित्तर्षदाहर्षे सति ।

५७ ननु सांख्यैरनभिहितस्य कर्तृत्वस्य उपपादकं कलातत्त्वं चेदुच्यते पुनमेतत्, त्रैः पुनर्बुद्ध्यादिद्वारेण वक्तव्यं ज्ञत्वस्वामिधाया विद्यातथ किमर्थम् इत्याह सेति ।

५८ यद्यपि सांप्रदायः 'वरणात्मना तमसा समानृतमपि रजसा शनैः तदपसारणात् कचिदेव प्रचर्तितं सत् अविशेषेण प्रकाशात्मकमपि सत्त्वं क्रमेण सुखादि प्रकाशयेदिति त्रिगुणायि बुद्धिः क्रमेण सुखाद्यारमनो विषयस्य विषयेन तददर्शिका' इति कथयन्ति, तथापि बुद्धिः सुखाद्यारमकं विषयं दर्पणमदेव दर्शयेत् न विवेकेन गुणसंकीर्णत्वात् इत्यत आह बुद्धेर्गुणसंकीर्णाकाराया इत्यादि ।

५- ४ य- पु- कर्तृत्वामिधायि इति पाठ ।

कर्तृत्वं किञ्चिद्भागसिद्धये कञ्चिदेव कर्तृत्वम्
इत्यत्र अर्थे पर्यवस्यति, कञ्चिदेव च इत्यत्र
भागे रागतत्त्वस्य व्यापारः । न च अवै-
राग्यकृतं तत् - अवैराग्यस्यापि अरक्तिदर्श-
नात् । वैराग्ये धर्मादावपि रक्तिर्दृश्यते ।
तृप्तस्य च अन्नादौ - अवैराग्याभावेऽपि अन्तः-
स्थरागानपायात् । तेन विना पुनरवैराग्या-
नुत्पत्तिर्प्रसङ्गात् । कालश्च कार्यं कलयंस्तदव-
च्छिन्नं कर्तृत्वमपि कलयति, तुल्ये कचित्त्वे
अस्मिन्नेव कर्तृत्वम् इत्यत्रार्थे नियतेर्व्यापारः ।
कार्यकारणभावेऽपि अस्या एव व्यापारः तेन
कलात् एव एतच्चतुष्कं जातम्, इदमेव किञ्चि-
दधुना जानन् अभिष्वक्तः करोमि इत्येवं-

५९ ननु किञ्चिद्वैचैव किञ्चित्कर्तृत्वमपि आहितमिति विमर्षं
किञ्चित्कर्तृत्वमित्यत्र पुन किञ्चित्कर्तृत्वमिदं इत्यत्र आह कञ्चिदेवेति ।

६० ननु अवैराग्यलक्षणो बुद्धिघर्मोऽत्र साङ्ख्यविमिश्रमुक्तमिति विम-
र्षनापूर्वेण रागतत्त्वेनेत्याह न चेत्यादि ।

६१ तेन रागतत्त्वसंवाय महिमा यत् बुद्ध्यावैराग्यादीनां सर्वेषामेव
धर्माणां बहिष्पर्यन्ततया विशेषेणोक्त्या इति ।

६२ अत्रैव करोमि करिष्यामि इति प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या ।

६३ इदमेवेत्यादिना भावा-कला-कार विद्या राग नियतीनां क्रमेण
निर्देशः ।

रूपा संविद् देहपुर्यष्टकादिगता पशुरित्युच्यते ।
 तदिदं मायादिपट्टं कञ्चुकपट्टम् उच्यते ।
 संविदो मायया अपहस्तितत्वेन कलादीनाम्
 उपरिपातिनां कञ्चुकवत् अवस्थानात् । एवं
 किञ्चित्कर्तृत्वं यत् मायाकार्यं तत्र किञ्चित्त्व-
 विशिष्टं यत् कर्तृत्वं विशेष्यं, तत्र व्याप्रिय-
 माणा कला विद्यादिप्रसवहेतुः, इति निरूपि-
 तम् । इदानीं विशेषणभागो यः किञ्चिदि-
 त्युक्तो ज्ञेयः कार्यश्च तं यावत् सा कला
 स्वात्मनः पृथक् कुरुते तावत् एष एव सुख-
 दुःखमोहात्मकभोग्यविशेषानुस्यूतस्य सामान्य-
 मात्रस्य तद्गुणसाम्यापरनाम्नः प्रकृतितत्त्वस्य
 सर्गः, इति भोक्तृभोग्ययुगलस्य सममेव कला-

१४ मायादिकं हि तण्डुलकल्पे भ्रममत्रि तुपवत्संलग्नं स्थितम् ।

१५ कलायास्तत्पट्टं किञ्चिद्रूपताविशिष्टं कर्तृत्वं लक्षणं, तत्र विशेष्य-
 भागे विरोप्योदाहरणं यत्कर्तृत्वं सत् भोक्तृत्वं, तथा कर्तृत्वस्य स्वयम-
 भवविशेषादेऽपि यत् किञ्चिद्विषयव्याप्तं किञ्चिद्रूपत्वं विरोपणांशरूपं
 तद्वैषम्य एव स्थितम् सतश्च तदंशप्रयोजनीयकारेण बहुसितं सत्
 भाविप्रेमविशेषादेऽपि यत्सामान्यात्मकं भोग्यरूपं प्रधानम् इति ।

१६ पट्टीरूपतया व्यक्ततां नयति ।

१७ विरोपस्य सामान्यपूर्वकत्वात् साम्यात्मकत्वादिमात्ररूपस्य प्रधा-
 नत्वावस्थेत्यर्थः ।

१८ यदुक्तम्

‘सममेव हि भोक्तृं च भोक्तारं च प्रसूयते ।

तत्त्वायत्ता सृष्टिः । अत्र चैषां वास्तवेन पथा
 कैमवन्ध्यैव सृष्टिरित्युक्तं, क्रमावभासोऽपि
 चास्तीत्यपि उक्तमेव । क्रमश्च विद्यारागादीनां
 विचित्रोऽपि दृष्टः कश्चिद्रज्यन् वेत्ति कोऽपि
 विदन् रज्यते इत्यादि । तेन भिन्नक्रमनिरूप-
 णमपि शैरवादिषु शास्त्रेषु अविरुद्धं मन्तव्यं,
 तदेव तु भोग्यसामान्यं प्रक्षोभगतं गुणतत्त्वम् ।
 यत्रै सुखं भोग्यरूपप्रकाशः सत्त्वम्, दुःखं
 प्रकाशाप्रकाशान्दोलनात्मकम् अत एव क्रिया-
 रूपं रजः, मोहः प्रकाशाभावरूपस्तमः । त्रित-

कला भेदाभिसन्धानादवियुक्त परस्परम् ॥'

इति । वस्तुतो हि भवतो.

'भोक्तव्यं भोग्यभावेन सदा सर्वत्र संस्थित ।'

इत्याद्युक्तरद्वयपारमाधिक्यतया अभेदेऽपि मावीर्यं भेदमभिसंस्थाप्य परस्पर-
 सापेक्षादक्षममवियुक्तत्वं दर्शितमिति ।

६९ परस्परसापेक्षत्वात् क्रमस्वेति भावः ।

७० एकः प्रम, स च विचित्र इति अपिदाव्यार्थं. क्षत्रुऋद्धिमत्त्वा-
 येन । एक. क्षत्रु. त एव ऋद्धिमत्तिति क्षत्रुऋद्धिमत्त्वायाः ।

७१ ननु सावैरजसमसं सम्भावस्या प्रकृतिरिति शङ्कशोचनीति,
 तत्प्रमुक्त प्रकृतिगत सुखादि भोग्यमित्याशङ्क्याह यथेति ।

पं० १ पृ० पु० शैरवसप्रदासिधे इति पाठः ।

यमपि एतत् भोग्यरूपम् । एवं क्षुब्धात् प्रधा-
नात् कर्तव्यान्तरोदयः, न अक्षुब्धादिति ।
क्षोभः अवश्यमेव अन्तराले अभ्युपगन्तव्य
इति सिद्धं सांख्यापरिदृष्टं पृथग्भूतं गुणतत्त्वं ।
सं च क्षोभः प्रकृतेस्तत्त्वेशाधिष्ठानादेव, अन्यथा
नियतं पुरुषं प्रति इति न सिध्येत् । ततो
गुणतत्त्वात् बुद्धितत्त्वं यत्र पुं प्रकाशो विषयश्च प्र-

७३ ननु सावयवोक्तनीत्या क्षुब्धमेव प्रधानं कार्यवर्गस्य कारणमस्तु तत्-
-किमर्थमुक्तं कथं वादायि गुणतत्त्वमित्याशङ्क्याह एवमिति । बहुलम्

‘न वैषम्यमनापत्तं कारणं कार्यसूतये ।’

इति ।

७४ पुरुषम्

‘नेतत्कारणत्वरूपपरामर्शवरोपि यत् ।

ह्योमान्तरं ततः कार्यं बीजोऽप्युनाहारादियत् ॥’

इति । तेन गुणानामपि तत्त्वरूपत्वमभ्युपगन्तव्यमिति भावः ।

७५ ननु अस्या जडत्वात् कथं कार्यजननाय भौमुप्यं जायते, ततश्च
क्षुब्धत्वमपि न स्यात् इत्याह स य क्षोभ इत्यादिना । अयमत्र भावः—
सांख्यमते हि शुंभो निर्विकारत्वात् बन्धमोक्षद्वन्द्वपरेष्वपि एवेति यद्-
बन्धुत्वमपि प्रति मकृतिः किमिव न मद्ददाति विकारजातं जनयितुं
प्रवर्तते प्रवृत्त्यात्मनः स्वभावस्यानपेक्षत्वात् । न चास्या दृष्टादृष्टमेव इति
न पुनरेतदर्थं प्रवर्तते इत्यनुसंधानमपि आक्षेपन्यात् सत्त्वात् अनिमोक्ष
एवेति । असन्मते हि स्वतन्त्रेदाकर्तृकः क्षोभः, अतो न कश्चिद् दोष इति ।

७६ द्विविधो हि विषयप्रतिविम्बः अक्षद्वारेण प्रत्यक्षादौ भूतद्वारेण
रूपेक्षादौ । पुं प्रकाशप्रतिविम्बाच्चात्त्वाच्च ज्ञात्येवमपि विषयप्रकाशो
उच्येति ।

तिविम्बम् अर्पयतः । बुद्धितत्त्वात् अहङ्कारो
 येन बुद्धिप्रतिविम्बिते वेद्यसंपर्के कलुषे पुं-
 काशे अनात्मनि आत्माभिमानः शुक्तौ रज-
 ताभिमानवत् । अत एव कार इत्यनेन कृत-
 कत्वम् अस्य उक्तं, सांख्यस्य तु तत् न युज्यते,
 स हि न आत्मनोऽहंविमर्शमयताम् इच्छति,
 वयं तु कर्तृत्वमपि तस्य इच्छामः । तच्च शुद्धं
 विमर्श एव अग्रतियोगि स्वात्मचमत्काररूपोऽ-
 हमिति । एषोऽस्य अहंकारस्य कैरणस्कन्धः ।
 प्रकृतित्स्कन्धस्तु तस्यैव त्रिविधः सत्त्वादिभे-

७६ अहंकारस्य चासाधारण कार्यमिहोपयोगित्वाह्निपते, अहंकार
 एव सरम्भात्मिकया घृष्या प्राणादीना म्रेरण करोति येन कर्मभोगादु
 वेधन तावत् जीवति, ॥ एव च तदवसाने तेषामम्रेरण करोति येन
 त्रिपते । यद्योक्तमन्यत्र

‘अहंकृता पञ्चविधो वायु सरम्भरूपया ।

मेरितो जीवताय त्यादन्यथा मरण पुन ॥’

इति ।

७७ एव चास्या अहंकृत शुद्धचित्त्वात्कर्ममया स्वस्वमात्र
 विभान्वितसत्तत्त्वात् स्वस्तोदितादहम्मावात् हयान्वितेषु, यदिय जहापा-
 मनात्मरूपाणां शुद्धावगिनिविष्टेति ।

७८ इन्द्रियरूपतेत्यर्थः ।

७९ कारणरूपतेत्यर्थः ।

दात् । तत्र सांत्विको यस्मात् मनश्च बुद्धी-
न्द्रियपञ्चकं च, तत्र मनसि जन्ये सर्वतन्मा-
त्रजननसामर्थ्ययुक्तः स जनकः । श्रोत्रे तु
शब्दजननसामर्थ्यविशिष्ट इति, यावत् घ्राणे
गन्धजननयोग्यतायुक्त इति, भौतिकैर्मपि न
युक्तम् 'अहं शृणोमि' इत्याद्यनुगमाच्च स्फुटम्
आहङ्कारिकत्वम्, कैरणत्वेन च अवश्यं कर्त्र-
शस्पर्शित्वम्, अस्यथा करणान्तरयोजनायाम्

८० सात्विकः सत्त्वप्रधानो पतो गुणीभूततया रजसमस्रोरेपि सत्ताप
इत्यर्थः ।

८१ 'अम्योन्यमिधुना' सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिदाः ।

इत्युक्त्या अम्योन्यमिधुनदृष्टिपातसत्त्वप्रधानेऽप्यहङ्कारे तमःप्रधानादह-
ङ्कारात्तन्मात्राणामुत्पत्तिः, सर्वविशिष्टादहङ्कारात्जननः, तेनेदमापत्ति-
यदहङ्कारः सर्वतन्मात्रजननार्थं, तेन मनसः शब्दादीनां ग्राह्यमाहङ्कारभाषो
भवेत्, एतान्तराकरणप्रत्यक्ष विशेषगुणा इष्टासंरम्भबोधोपायया इत्यम्यत्र
निरूपिताः ।

८२ ग्राह्यमाहङ्कारमावनिषमान्यथानुपपत्त्या भौतिकत्वमिन्द्रियाणामिति
तर्कमत एषा च पार्थिवत्वात् घ्राणं गन्धस्यैव ग्राहकं च रसादेरिति तस्या-
युक्ततां दर्शयति भौतिकत्वमित्यादिना ।

८३ धोत्रादीनामाहङ्कारिकतया करणत्वं घटते बान्धवा, उतः १-
इत्याह करणेत्यादि । बन्धवेति कर्त्रादेव श्रेणे क्रियादिपञ्चावादिति
चेत् न भनयस्या पतेत् आहङ्कारिकत्वे सति कर्त्रास्पर्शत्वं युक्तमहंपराम-
र्शानुपेधादहङ्कारः ।

अनवस्थाद्यापातात् । कर्त्रंशश्च अहङ्कार एव,
 तेन मुख्ये कर्त्रेण द्वे पुंसः, ज्ञाने विद्या,
 क्रियायां कला, अन्धस्य पद्मोश्च अहन्तारूप-
 ज्ञानक्रियानपेक्षमात्, उद्भक्ततन्मात्रभागवि-
 शिष्टात् तु सात्त्विकादेव अहंकारात् कर्मेन्द्रिय-
 पञ्चकम् 'अहं गच्छामि' इति अहङ्कारविशिष्टः
 कार्यकरणक्षमः पादेन्द्रियं, तस्य मुख्याधि-
 ष्ठानं बाह्यम् अन्यत्रापि तदस्त्येव इति रुग्ण-
 स्यापि न गतिर्विच्छेदः । न च कर्तव्यसां-
 कर्ष्यमुक्तादेव हेतोः क्रिया करणकार्या, मुख्यं
 च गमनादीनां क्रियात्वं न रूपाद्युपलम्भस्य,
 तस्य काणादतन्त्रे गुणत्वात्, तस्मात् अवस्था-
 भ्युपेयः कर्मेन्द्रियवर्गः । स च पञ्चकः अनुस-

८४ तदुक्तम् ।

'विद्यां विद्या हि नाम्नेषां करणानां निजा स्थितिः ।

कलां विद्या न तस्याश्च वर्तुष्वे ज्ञातृता यतः ॥

कलाविद्ये ततः पुंसं मुरयं तन्मरण विदुः ।'

इति ।

८५ अपरामे तु बाह्यमर्थं प्रति प्रवृत्तिर्न स्यात् । तदुक्तम्

'अत एव विहीनेऽस्मिन् बुद्धिकर्मेन्द्रियैः क्वचित् ।

अन्धे पद्मौ रूपगतिप्रकाशो न न भासते ॥'

इति ।

८६ हस्तादौ गमनक्रियादर्शनादिति भावः ।

पं० ३ क० पु० पद्मो शान्ता ज्ञानरूपविद्या इति पाठः ।

न्धेस्तावत्वात् । तथाहि वहिस्तावत्यागाय वा अनुसन्धिः आदानाय वा दद्याय वा, उभयरहितत्वेन स्वरूपविश्रान्तये वा, तत्र क्रमेण पायुः पाणिः पाद उपस्थ इति । अन्तः प्राणाश्रय-कर्मानुसन्धेस्तु वागिन्द्रियम्, तेन इन्द्रियाधिष्ठाने हस्ते यत् गमनं तदपि पादेन्द्रिय-स्यैव कर्म इति मन्तव्यम्, तेन कर्मानन्त्यमपि न इन्द्रियानन्त्यम् आवहेत्, इयति राजसस्य उपश्लेषकत्वम् इत्याहुः । अन्ये तु राजसान्मन इत्याहुः । अन्ये तु सात्विकात् मनो राजसाच्च इन्द्रियाणि इति । भोक्तृशोच्छादकात् तु तमः-प्रधानाहंकारात् तन्मात्राणि वेद्यैकरूपाणि पञ्च । शब्दविशेषाणां हि क्षोभात्मनां शदेकम्

८७ यत्र हि इदं हेयमिदमुपादेयमिति क्षोभः प्रसङ्गमिति ।

८८ ननु च पाणिना विहरणं पादेनादानमित्यन्योन्यादुपसर्गकं कृत-स्त्वमित्यत आह तेन इत्यादि । नहि पाणिर्विहरणं पादो वा आदानं करोति अपि ॥ एकस्मिन्नेवाधिष्ठाने पादः पाद्विग्रहविहरणमादानं च कुरुते सर्वपरीरम्भापकत्वादेव सहनृणोपलम्भ इति न कश्चित् दोषः । तदुक्तम् ।

‘यत्कर्तव्यचक्रं तदसंकर्येण कुर्वते ।

अस्माणि सहनृपा ह्युच्यन्ते संकरजडाः ॥’

इति ।

८९ भोग्यासतोद्भूततया प्राधान्यात् ।

अक्षोभात्मकं प्राग्भावि सामान्यम् अविशेषात्मकं तत् शब्दतन्मात्रं । एवं गन्धान्तेऽपि वाच्यं । तत्र शब्दतन्मात्रात् क्षुभितात् अवकाशदानव्यापारं नभः—शब्दस्य वाच्यार्थासावकाशसहत्वात् । शब्दतन्मात्रं क्षुभितं वायुः शब्दस्तु अस्य नभसा विरहाभावात् । रूपं क्षुभितं तेजः पूर्वगुणौ तु पूर्ववत् । रसः क्षुभित आस्यः पूर्वं त्रयः पूर्ववत् । गन्धः क्षुभितो धरा पूर्वं चत्वारः पूर्ववत् । अन्ये शब्दस्पर्शाभ्यां वायुः, इत्यादिक्रमेण पञ्चभ्यो धरणी इति मन्यन्ते । गुणसमुदायमात्रं च पृथिवी, नान्यो गुणी कश्चित् । अस्मिंश्च तत्त्वकलापे

९० यथोक्तम् ।

‘विशेषाणां यतोऽन्वयं दत्ता प्रागविशेषिणी ।’

इति । तेन नैतन्मन्त्रस्य किमेविरपरोक्षरविशेषविशेषा एव प्रत्यक्षा भव्युपगम्यतामिति ।

९१ क्षुभितात्—कार्यजननोन्मुलादिवर्धः ।

९२ अथकाशदानव्यापारत्वात्तमसोऽनुगुणं वारणं शब्द इत्यर्थः ।

९३ तेन यथा शब्दः स्वात्मनि वाच्यस्वाभ्याससहत्वादवरोक्तं ददाति तथा तत्कार्यमाकाशोऽपि सर्वस्येति ।

९४ यदुक्तम् ।

‘नागृदीतैस्तु गन्धाद्यैर्वाबुचिज्ञायते गतिः ।

धनिन्या हि जलादीनामग्रहेऽपि प्रजायते ।

गन्धादिभ्यस्ततो नात्वा जलादिभ्यः पृथक् च सूः ॥’

इति ।

ऊर्ध्वोर्ध्वगुणं व्यापकं, निऋष्टगुणं तु व्याप्यं ।
 स एव गुणस्य उत्कर्षो — यत् तेन विना गुण-
 न्तरं न उपपद्यते, तेन पृथिवीर्तत्त्वं शिवत-
 त्वात् प्रभृति जलतत्त्वेन व्याप्तम्, एवं जलं
 तेजसा इत्यादि यावच्छक्तितत्त्वम् ॥

भूतानि तन्मात्रगणेन्द्रियाणि
 मूलं पुमान्कञ्चुकयुक्स्तुशुद्धम् ।
 विद्यादिशक्त्यन्तमियान्स्वसंवित्
 सिन्धोस्तरङ्गप्रसरप्रकारः ॥

सञ्जलतत्त्वपरिउष्णउ
 सञ्जलतत्त्वउत्तिष्णउ ।
 परिआणहृत्ताप्णाउ
 परमसिन्धेण समाणउ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तत्त्वसारे सत्त्वस्वरूपप्रकाशन
 नामाष्टममाह्निकम् ॥ ८ ॥

९५ यथोक्तं श्रीतन्त्रालोके ।

‘भक्त. शिवाद्याध्यामृति प्रकाशत-
 स्वरूपमादाय निजात्मनि ध्रुवम् ।
 समस्ततत्त्वावलिधर्मसत्त्वै-
 र्यिमाति गूढ्यामृतया स्थितैरलम् ॥
 एवं जलादेरपि शक्तितत्त्व
 पर्यन्तपात्रो वपुरस्ति सादृक् ।
 किं तूत्तर शक्तितयैव तत्त्व
 एवं ॥ तद्वर्मतयेति भेद ॥’

इति, एतच्च पराभिहितविषये सम्यक्निर्णीतम् ।

अथ नवममाह्निकम् ।

अथ तत्त्वानां भेदो निरूप्यते ।

स च सप्तधा पदार्थशास्त्र एव परं परमे-
शेन उक्तः । तत्र शिवाः मन्त्रमहेशाः मन्त्रेशाः
मन्त्राः विज्ञानाकलाः प्रलयाकलाः सकला
इति सप्तै शक्तिमन्तः । एषां सप्तैव शक्तयः,
तद्भेदात् पृथिव्यादिप्रधानतत्त्वान्तं चतुर्दश-
भिर्भेदैः प्रत्येकं स्वं रूपं पञ्चदशं । तत्र स्वं रूपं

१ ननु शिवमते मन्त्रशक्तिविवात्मकं विद्युत्तुलं तत् कथं निदान्तदशं-
मोक्षितं प्रमादभेद उक्तं इत्याशङ्क्याह परमेशेनेत्यादि । यदुक्तम्

‘शक्तिमच्छक्तिभेदेन धराय मूलपञ्चिमम् ।

भिद्यते पञ्चदशाभा स्वरूपेण सहानरात् ॥

अहम्भेदभेदयुग्मीन रद्वयप्रत्ययवत् ।

तद्भेदमाभावि नवधा जगता सप्तधा पुन ॥

मन्त्रामर्शानां पञ्चान्ये मन्त्रेशपतयश्चिदा ।

शिवो न भिद्यते स्वैवमन्त्राणाधनश्चिमय ॥’

इति ।

२ अयं भाषः परमार्थतो हि परपरापरापरात्मकशिवशक्तिनिरात्मक-
मेव विधे । यद्युक्तं शक्तिमतां शक्तीनां च सप्तविधव्यभुजं तद्व्याप्तर-
प्रकारमापमिति ।

३ शक्तय इष्ट्याद्या इत्यर्थे, तद्भेदात् शक्तिशक्तिमद्भेदादित्यर्थः ।

प्रमेयतायोग्यं स्वात्मनिष्ठम् - अपराभट्टारिकानुग्रहात्, प्रमातृषु उद्विक्तशक्तिषु यत् विश्रान्तिभाजनं तत् तस्यैव शाक्तं रूपं श्रीमत्परापरानुग्रहात् । तच्च सप्तविधं शक्तीनां तावत्वात् । शक्तिमद्रूपप्रधाने तु प्रमातृवर्गे यत् विश्रान्तं तच्छक्तिमच्छिवरूपं श्रीमत्पराभट्टारिकानुग्रहात्, तदपि सप्तविधं - प्रमातृणां शिवात्प्रभृति सकलान्तानां तावताम् उक्तत्वात् । तच्च शक्तिभेदादेव प्रमातृणां भेदः, स च स्फुटीकरणार्थं सकलादिक्रमेण भण्यते, तच्च सकलस्य विद्याकले शक्तिः तदिशेषरूपत्वात् बुद्धिकर्माक्षशक्तीनां, प्रलयाकलस्य तु ते एव निर्विषयत्वात् अस्फुटे । विज्ञानाकलस्य ते एव

४ प्रमेयतायोग्यं-जहातमकमित्यर्थः, स्वात्मनिष्ठं-शक्तिशक्तिमत्तिरसं-स्पृष्टं, तदुपरक्तत्वे हि तद्रूपत्वमेव गण्यते इत्यर्थः । तथा च

‘परांशो मानूरूपोऽत्र प्रमाणांशः परापरः ।

मेवोपरः शक्तिर्मांश शक्तिः स्वं स्वमित्यदः ॥’

इत्याद्यन्त्रोक्तम् ।

५ तत्तत्प्रापारभेदात् हि विविधाः शक्तयः स्वरिति सामान्यतो विद्याकल एव शक्तिरूपेण गणिते इति ।

६ प्रसुप्तसुषुप्ताकारत्वादिति भावः । न चैतन्मन्तव्यं यदि प्रलयाकलस्य ते अपि न स्फुटे ततः सकलोर्ध्ववर्तित्वं कथमिति यत् एते मज्जाधिव्याधिर्मांशकारणत्वाद्धःपतनकारण एवेति सकल एव सर्वोपरः ।

विगलत्कल्पे तत्संस्कारसचिवा प्रबुद्धमाना शु-
द्धविद्या मन्त्रस्य । तत्संस्कारहीना सैव प्रबुद्धा
मन्त्रेशस्य । सैव इच्छाशक्तिरूपतां स्वातन्त्र्य-
भावां जिघृक्षन्ती मन्त्रमहेश्वरस्य । इच्छा-
त्मिका स्फुटस्वातन्त्र्यात्मिका शिवस्य इति
शक्तिभेदाः सप्त मुख्याः । तदुपरागकृतश्च
शक्तिमत्सु प्रमातृषु भेदः—करणभेदस्य कर्तृ-
भेदपर्यवसानात्, शक्तेरेव च अव्यतिरिक्तायाः
करणीकर्तुं शक्यत्वात् न अन्यस्य—अनवस्था-
द्यापत्तेः । वस्तुतः पुनरेक एव चित्स्वातन्त्र्यान्-
न्दविश्रान्तः प्रमाता, तत्र पृथिवी स्वरूपमात्र-
विश्रान्ता यदा वेद्यते तदा स्वरूपम् अस्याः

७ शान्तकर्मैन्द्रियायान्तरभेदात्मना शक्तीनां सप्तयः, वस्तुतस्तु एक
एवासां धर्मं समयापारय । यदुक्तम्

‘एक एवासां धर्मोऽसां तर्वाक्षेपेण वर्तते ।

तेन स्वातन्त्र्यव्यवस्थं युक्तं तत्राज्ञसो विधि ॥’

इति ।

८ यदुक्तम् ।

‘तस्मात् स्वातन्त्र्ययोगेन कर्ता स्व भेदयन् वपु ।

कर्माशस्पर्शिनं स्वाश करणीकुरते स्वयम् ॥’

इति । कर्तुर्विभिन्नं चेत् वरणमिष्यते तत् करणमेव कुतो भवेत्
अपि तु प्रेरणक्रियाविषयत्वात् कर्मवित्तय । न च अकारणिका क्रिया
भवेदिति करणान्तरमन्वेष्ट्य, तच्च भिन्नत्वात्पेक्षमेवेति तत्रान्यकरणमि-
त्यनवस्था ।

केवलं भाति चैत्रचक्षुर्दृष्टं चैत्रविदितं जानामीति, तत्र सकलशक्तिकृतं सकलशक्तिमद्रूपकृतं स्वरूपान्तरं भात्येव, एवं शिवान्तमपि वाच्यं, शिवशक्तिनिष्ठं शिवस्वभावविश्रान्तं च विश्वं जानामि इति प्रत्ययस्य विलक्षणस्य भावात् । ननु भावस्य चेत् वेद्यता स्वं वपुः तत्सर्वान्प्रति वेद्यत्वं, वेद्यत्वमपि वेद्यम् इत्यनवस्थां, तथा च जगतोऽन्धसुप्तत्वं सुप्रकाशमेव, तथा च वेद्यत्वावेद्यत्वे विरुद्धधर्मयोग इति

९ चैत्रचक्षुर्दृष्टं पश्यामीत्यत्र प्रयायां किं नीलमात्रं प्रयत्ने किमुत चैत्रवेद्यताविशिष्टं नीलमिति । तत्राद्ये 'नीलं वेदि' 'चैत्रवेद्यं नीलं वेदि' इत्यनयोः प्रतीत्योरविशेषः स्यात् न चैवमनुभवविरोधात्, द्वितीये तु चैत्रवेद्यता नीलस्य किं स्वगता विशेषणम् इति प्रमातृगता । न तावत् प्रमातृगता व्यधिकरणयोर्भिन्नकक्ष्यत्वेन विशेषणविशेष्यभावायोगात् स्वगतत्वे तु सिद्धं वेद्यता भावस्य निर्वं यपुरिति ।

१० ननु ज्ञानं नाम क्रिया सा च कलानुमेया कलं च प्रकटताम्यं विषयधर्मः सैव ॥ वेद्यतेति कौमारिकमधभाषणं प्रतिक्षिपति । अयं भावः—भावस्य यथा नीलत्वादयो धर्माः सर्वान्प्रति भविषिष्ठाः तथा वेद्यत्वात्तयो धर्मः स्वादिस्यन्ताद्यभावः प्रसज्येत्, सर्वे च तर्पणाः स्युरिति । अथ च योऽयं वेद्यत्वधर्मो हकः स किं वेद्योऽमेद्यो वा, अमेद्यत्वेत्वं संविदस्पर्शत्वाद् नास्ति, वेद्यो यदि सवेत् तदनवस्था स्यात् येन कसचिद्व्यप्यस्य वेद्यता न घटेवेति गूढिकतत्पार्थं विश्वं पर्येषेत् ।

११ ननु भावे तात्वी, भावः सत्ता, सा च द्विधा—स्वरूपसत्ता समवायिनी च, तथा च स्वरूपवेद्यता तथा स्वरूपाज्ञं च, तस्मात् स्वरूपसैव वेद्यत्वं वेद्यकत्वं च विरुद्धधर्माभ्यासः ।

दोषः ? अत्र उच्यते—न तत् स्वं वपुः स्वरूपस्य पृथगुक्तत्वात्, किं तर्हि तत् प्रमातृशक्तौ प्रमातरि च यत् विश्रान्तिभाजनं यत् रूपं तत् खलु तत्, तत् स्वप्रकाशमेव तत् प्रकाशते न तु किञ्चिदपि प्रति इति सर्वज्ञत्वम् अनवस्थाविरुद्धधर्मयोगश्च इति दूरापास्तम् । अनन्तप्रमातृसंवेद्यमपि एकमेव तत् तस्य रूपं तावति तेषामेकाभासरूपत्वात् इति न प्रमात्रन्तरसंवेदनानुमानविघ्नः कश्चित्, तच्च तस्य रूपं सत्यम् अर्थक्रियाकारित्वात् तथैव,

१२ ननु यदि नाम प्रकाशविधाम्निसतत्वेव वेद्यता सत्त्वधर्मस्याभावधर्मोऽयम् ? इति चेत्, सत्त्वं—यथा स्वातन्त्र्यात् शिवेन भेदोऽवभास्यते तथैव वेद्यताधर्म इति । बहुकं

‘यथा च शिवनाथेन स्वातन्त्र्याद्भास्यते मिदा ।

नीलादिवच्चैवार्थं वेद्यताधर्म उच्यते ॥’

इति ।

१३ स्वयं प्रकाशते न तु प्रकाश्यत इति विरुद्धधर्मयोगः, स्वप्रकाशमेव तत् प्रकाशते न तु किञ्चिदपि प्रतीति वस्तुपक्षे स्वप्रकाशात्मा शिव एवास्तीति सर्वार्थस्वैयामात्वात् अन्यं प्रति चक्रास्तीति वचनं विरुध्यते इति सर्वज्ञत्वस्यापि निरासः, स्वयमेव प्रकाशते न तु स्वापेक्षया कर्मभावमपि लभते अतो न वेद्यता मित्रा गन्तुमर्हतीति अवयवस्यानिरासः ।

१४ न तु मित्रं मित्रमिति भावः ।

१५ शक्तिशक्तिमद्रूपकृतमिति ।

परदृश्यमानां कान्तां दृष्ट्वा तस्यै समीप्यति,
शिवस्वभावं विश्रान्तिकुम्भं पश्यन् समावि-
शति समस्तानन्तप्रमातृविश्रान्तं वस्तु पश्यन्
पूर्णीभवति नर्तकीप्रेक्षणवत्, तस्यैव नीलस्य
तद्रूपं प्रमातरि यत् विश्रान्तं तथैव स्वप्रका-
शस्य विमर्शस्योदयात्—इति पञ्चदशात्मकत्वं
पृथिव्याः प्रभृति प्रधानतत्त्वपर्यन्तम् । तावत्पु-
त्रिकतरागादिकञ्चुकस्य सकलस्य प्रमातृत्वात्;
सकलस्यैपि एवं पाञ्चदश्यं तस्यापि ताव-
द्बेद्यत्वात् । वितत्य चैतत् निर्णीतं तन्मालोके ।

११ अन्यदृश्यत्वं कान्तागतौ धर्मश्लेषे तदा पश्युरित्वां कम्पान्
स्यादिति भावः ।

१२ महानटप्रेक्षादी ह्यदेव पूर्ण रूपं यत् विपलितवेद्यान्तरतया
संप्रेषावन्त्याकाङ्क्षतया विमर्शनम् ।

१३ यद्यपि सकले देहाद्याधनो येषस्यैव प्राधान्यं तथापि ज्ञान-
प्रियोत्तेजककलाविद्यादिकञ्चुकेन्द्रेकादृश्येव प्रमातृत्वमिति भावः ।

१४ ननु वेद्याशप्राधान्यात् धरादिवत् सकलस्यापि पाञ्चदश्यमेव
न्याप्यमिति तत्कथमुक्तं प्रधानतापान्तमिति, तदाज्ञप्रवाह सकलस्या-
पीति । तन्मालोके च

‘पाञ्चदश्यं धराद्यन्तर्निविष्टे सकलेऽपि च ।

सकलान्तरमस्त्येव प्रमेयेऽपि भाव हि ॥’

इति ।

पुंसः प्रभृति कलातत्त्वान्तं त्रयोदशधा - सकलस्य तत्र प्रमातृतायोगेन तच्छक्तिशक्तिमदात्मनो भेदद्वयस्य प्रत्यस्तमयात्, तथा च सकलस्य स्वरूपत्वमेव केवलं, प्रलयाकलस्य स्वरूपत्वे पञ्चानां प्रमातृत्वे एकादश भेदाः । विज्ञानाकलस्य स्वरूपत्वे चतुर्णां प्रमातृत्वे नव भेदाः । मन्त्रस्य स्वरूपत्वे त्रयाणां प्रमातृत्वे सप्त । मन्त्रेशस्य स्वरूपत्वे द्वयोः प्रमातृत्वे पञ्च । मन्त्रमहेशस्य स्वरूपत्वे भगवत एकस्यैव प्रमातृत्वे शक्तिशक्तिमद्भेदात् त्रयः । शिवस्य तु प्रकाशैकचित्स्वातन्त्र्यनिर्भरस्य न कोऽपि भेदः परिपूर्णत्वात् । एवम् अयं तत्त्वभेद एव परमेश्वरानुत्तरनयैकाल्ये निरूपितः भूवनभेदवै-

२० तदुक्तं धीतब्रालोके

‘यदा तु मेयता पुंसः कलान्तस्य प्रकल्पते ।

तदुद्भूतं वस्तुषांस्तो मेयो नास्य प्रमातृता ।

भूतं सकलसंज्ञस्य प्रमातृत्वं न विद्यते ॥’

इति ।

२१ तदुक्तं

‘तत एव विविप्रोऽयं भुवनविधिः स्मृतः ।’

इति । तथा

‘एव भुवनमात्मापि भिन्ना भेदरिपैः स्मृतम् ।’

इति ।

चित्र्यं करोति, नरकस्वर्गरुद्रभुवनानां पार्थिवत्वे
समानेऽपि दूरतरस्य स्वभावभेदस्य उक्तत्वात् ।
अत्र च परस्परं भेदकलनया अवान्तरभेदज्ञा-
नकुतूहली तन्त्रालोकमेव अवधारयेत् । एवम्
एकैकघटाद्यनुसारेणापि पृथिव्यादीनां तत्त्वानां

२२ यथोक्तम्

‘पार्थिकायेऽपि नो साम्यं रद्रवैष्णवलोकायोः ।

का कथान्यत्र तु भवेज्जोमे पाणि स्वरूपके ॥’

इति, अन्येष्वपि पार्थिवाद्यात्मनि भुवनादविवर्तनः ।

२३ यथा हि भवान्तरभेदज्ञानं सर्वस्य सर्वात्मकत्वात् सकलेऽपि
तत्त्वतो कृपाकण्ठादिसत्किसंभवोऽस्त्येव तस्यात् सत्त्वामेव सकला-
विमलानुशक्तीनां सप्तभिरेव गुणने पुण्योत्पत्त्यादिसत्संभवः, संभव
पुत्राद्य प्रमाणं तेन तयाऽऽज्ञेऽपि न दोष इति मन्तव्यम् । यथोक्तं
तन्त्रालोके

‘स स्वरुद्वेऽस्तु भेदां दानुं ताप्यभूमयेत् ।’

इति । पूर्वं शक्तिमन्त्रेवोऽपि शङ्कीकर्तव्यः, एषामन्यन्त्रोऽन्यं भेदने पुण्यो-
त्तरचतुर्विंशतिशतप्रकारा भवन्ति, तथान्वयापि चेद्विषयं सामान्यस्य
विशेषान्वयाभावितात्, चक्षुरादिशक्तीनामग्नोद्भवतिरोभावाभ्यां भेदा-
गम्यं स्फुटमेव, यं चैतन्मन्त्राद्यम् अलमत्र भेदभेदेव यत्तत्राक्षुरादिशक्ती-
नामेवाविर्भावतिरोभावाविति । आवेश-निमज्जन-विकास-विपूर्णनामा
अस्त्येव विशेषः, आवेशस्तन्मयीभावः, निमज्जनमासङ्गत्या तदन्तः-
प्रवेशः, विकासस्तदौन्मुख्येन प्रसरणम्, विपूर्णं तदौन्मुख्येनोच्छल-
नात्मकं स्पन्दनम्, अनुद्भूतशक्तिकस्य हि दृष्टमप्यदृष्टमिव, उद्विक्तशक्तेः
गुनरासन्य विषयं वक्ष्यतः परब्रह्मकारातिशयो भवेदिति चार्थक्रिया-
कृत एव भेद इत्यर्थः ।

भेदो निरूपितः । अधुना समस्तं पृथिवी-
तत्त्वं प्रमातृप्रमेयरूपम् उद्दिश्य निरूप्यते -
यो धरातत्त्वाभेदेन प्रकाशः स शिवः । यथा
श्रुतिः 'पृथिव्येवेवं ब्रह्म' इति । धरातत्त्व-
सिद्धिप्रदान् प्रेरयति स धरामन्त्रमहेश्वरः,
प्रेयो धरामन्त्रेशः, तस्यैवाभिमानिकविग्रहता-
त्मको वाचको मन्त्रः, सांख्यादिपाशवविद्योत्ती-
र्णशिवविद्याक्रमेण अभ्यस्तपार्थिवयोगोऽप्रौप्त-
ध्रुवपदः धराविज्ञानाकलः । पाशवविद्याक्रमेण
अन्यस्तपार्थिवयोगः कल्पान्ते मरणे वा धरा-

२४ एषमेकघटात्पञ्चशायाम्, अनेकदशावति तत्त्वे पुनः कियन्तो
भेदा इति को नाम वक्तुं शक्नुयादित्याशयः । उक्तं चान्यत्र

'एषमेतद्दरादीनां तत्त्वानां यावती दशा ।

काचिदस्ति घटाद्यापि तत्र संदर्शिता भिदा ॥

भद्रापि वेद्यता नाम साक्षात्तमं वेदकैः सह ।

सतः सकलवेद्योऽसौ घटः सकल एव हि ॥

यावद्विद्यैकवेद्योऽसौ शिव एवायमासते ।

तावदेकशरीरोऽसौ बोधो भात्येव यावता ॥'

इति । तथैव

'यावन्न वेदका एते तावद्देवाः, कथं श्रियो ।'

इत्युक्तानीत्या एतदोध्यम् । किञ्चिद्देवसहिष्णुरभेदसाक्षात्तम् ।

२५ तत्र प्रमातृसक्त तावदर्शयति 'यो धरातत्त्वाभेदेन' इत्यादिना ।

ननु शिवो नाम निश्चिततत्त्वचुंदणात् प्रक्षेप्युच्यते तत्त्वं नैवस्येन व्यव-

तिष्ठते इत्याशङ्क्याह यथेत्यादि ।

- २६ भावनालिप्तमिदमप्य अन्तरा विलयादमाप्तध्रुवपद इत्यर्थः ।

प्रलयकेवलः । सौप्तिके हि तत्त्वावेशवशादेव
चित्रस्य स्वप्नस्य उदयः स्यात् गृहीतधराभि-
मानस्तु धरासकलः । अत्रापि शर्त्तयुद्रेकन्य-

२४ घरायाः प्रलयः न तु जलादेः — अपरतत्त्वनाशे हि कर्ष्यतत्त्वा-
वेशात् योगिनः, तथा च दृष्टान्तयति 'सौप्तिके हि' इत्यादिना, जलत-
त्त्वाविष्टस्य हि स्वप्नस्यैव जलपितृणादिसमी भक्तिः । नियतपूर्वभावि
सौप्तिकं स्वप्नस्य कारणम् ।

२५ शक्तिसहकं च स्वप्नसृष्ट्यादिव्यापारमयं यथान्यत्र

‘मत्स्यैव ससकलस्य स्वप्नव्यापारप्रकरणे ।

मक्षोगौ बलदेवोक्तं शक्तीनां ससकं स्फुटम् ॥’

इति । अत्र विशेषेण यथा

‘तत्रैव धरणीनास्ति भिन्नाभासिनि या वृषह् ।

स्वप्नादिकाबलोक्येत शिवशक्तिरसौ भुवि ॥

अत्रैव सृष्टिविलयस्थित्यनुग्रहसंज्ञाः ।

सकलादिशिवान्तेयं विधत्ते विविधस्थितिः ॥

सोऽहं मन्मद्वैशानन्यकिञ्चिद्व्यापिकारिणी ।

तत्तत्त्वमन्मद्वैशानन्यं हृदादेव हि पुद्गलान् ।

या प्रेरयति मादेशी शक्तिः सा बोधसूचिका ॥

यथा बुध्येत मूतत्वसद्भावं पीतलादिकम् ।

प्राप्ते तद्विषयाय मन्मदशक्तिरसौ मता ॥

तत्तत्त्वभोगाभोगे वा सम्प्रगौन्मुख्यदायिनी ।

तत्तत्त्वनाशमलम्बया शक्तिर्वैशानन्यकेवली ॥

प्रपुद्गलस्फारतत्तत्त्वतत्तत्त्वमभिमुख्यतः ।

तद्भोगोन्मुखता शक्तिः प्रलयाकलगायिनी ॥

मायाकर्ममलव्यक्तिसमावेशे तु या स्थितिः ।

याह्वान्तरेन्द्रियकृता नानाप्रपञ्चनुपायिनी ।

शोभताश्च शक्तिः सा तत्त्वलघुतमाश्रया ॥’

इति ।

ग्भावाभ्यां चतुर्दशत्वम् इति प्रमातृतापन्नस्य
धरातृत्वस्य भेदाः, स्वरूपं तु शुद्धं प्रमेयम्
इति, एवम् अपरत्रापि । अथ एकस्मिन् प्रमा-
तरि प्राणप्रतिष्ठिततया भेदनिरूपणम्—इह
नीलं गृह्यतः प्राणः तुटिपोडशकात्मा वेद्या-
वेशपर्यन्तम् उदेति, तत्र आद्या तुटिरविभा-
गैकरूपा, द्वितीया ग्राहकोल्लासरूपा, अन्त्या तु
ग्राह्याभिन्ना तन्मयी, उपान्त्या तु स्फुटीभूत-
ग्राहकरूपा, मध्ये तु यत् तुटिद्वादशकं तन्म-
ध्यात् आद्यं षट्कं निर्विकल्पस्वभावं विकल्पा-
च्छादकं, षट्त्वं च अस्य स्वरूपेण एका तुटिः,
आच्छादनीये च विकल्पे पञ्चरूपत्वम्, उन्मि-
मिषा उन्मिपत्ता, सा च इयं स्फुटक्रियारू-
पत्वात् तुटिद्वयात्मिका—स्पन्दनस्य एकक्षण-

३९ वेद्यतायाः प्राधान्यात् नरात्मकवित्त्वर्थः । ययोक्तम्

‘यत्तु प्रदीप्तारूपसवित्त्वर्थनिवर्जितम् ।

शुद्धं जडं तात्पर्यरूपमिदं विश्वं त्रिकालकम् ॥’

इति ।

३० जलादावित्त्वर्थः ।

३१ ‘सर्वं एवायमध्वा प्राणरश्मिः’ इत्युक्तयुक्त्या प्रमातृ प्राणे प्रतिष्ठा ।

३२ भेद—पाददश्यादि ।

३३ सप्तदाहृषद्वयं तुटिः प्राणधारस्त इति बोध्यम् ।

३४ तन्मयी—ग्राह्यमयी ।

रूपत्वाभावात्, उन्मिषितता स्वकार्यकर्तृत्वं
 च इत्येवमाच्छादनीयविकल्पपाञ्चविध्यात् स्वरू-
 पाच्च पद क्षणा निर्विकल्पकाः, ततोऽपि निर्वि-
 कल्पस्य ध्वंसमानता, ध्वंसो विकल्पस्य, उन्मि-
 षिषा उन्मिषत्ता तुटिद्वयात्मिका उन्मिषि-
 तता च इति पद तुटयः । स्वकार्यकर्तृता तु
 ग्राहकरूपता इति उक्तं न सा भूयो गण्यते,
 इत्येवं विवेकधना गुरूपदेशानुशीलिनः सर्वत्र
 पाञ्चदशं प्रविभागेन विविञ्चते । विकल्पन्यू-
 नत्वे तु तुटिन्यूनता सुखादिसंवित्ताविव-
 यावत् अविकल्पतैव । लोकास्तु विकल्पवि-
 श्रान्त्या ताम् अहन्तामयीम् अहन्ताच्छादिते-

१५ मीलवान्दोपलक्षिता वृषिणी प्राणगा व्याख्यातेति इति शब्दाधेः ।

१६ सर्वत्र-प्रधानतत्त्वपर्यन्तमित्यर्थः ।

१७ ग्राहोदश्यादावित्यर्थः । विकल्पस्य स्वरूपन्यूनतापक्षे निशेषान्
 तुटिन्यूनता प्रमादत्वेनाप्याशयित्वं, न तु स्वरूपविप्रलोप एव पद्विशि-
 द्गुलात्मनि प्राणचारे तावत्तुटिसंख्याकत्वस्यानपहानेः ।

१८ न्यूनतायां कलं किमिच्छाद् सुखेत्यादि, यथोक्तम्

‘यथा हि विरहुर्यातेः पद्मादात्ममुपस्थितिः ।

विस्मरत्येव तदुत्थं मुखमिष्टान्तिवर्त्मना ॥

तथा यत्प्रियस्येऽपि रुदाः संयेदने जनाः ।

विकल्पविश्रान्तिपलाशं सतां नाभिमन्वते ॥’

इति ।

दंभावविकल्पप्रसरां निर्विकल्पां विमर्शभुवम्
 अप्रकाशितामिव मन्यन्ते—दुःखावस्थां सुखवि-
 श्रान्ता इव, विकल्पनिर्हासेन तु सा प्रकाशत
 एव इति इयम् असौ संबन्धे ग्राह्यग्राहकयोः
 सौवधानता इति अभिनवगुप्तगुरवः । एवं च
 पाञ्चदश्ये स्थिते यावत् स्फुटेदन्तात्मनो
 भेदस्य न्यूनता तावत् द्वयं द्वयं हसति यावत्
 द्वितुटिकः शिर्वोवेशः, तत्र आद्या तुटिः सर्वतः
 पूर्णा, द्वितीया सर्वज्ञानकरणाविष्टाभ्यस्यमाना
 सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वाय कल्पते न तु आद्या ।
 यदाह श्रीकल्लटः 'तुटिर्पात इति' अत्र पातशब्दं
 सैव भगवती श्रीमत्काली मातृसन्नाहो भैरवः

१९ ग्राह्यग्राहकयोरेतं वदयो यत्र वा विघ्नान्तिस्तत्रावहितत्वं, येन
 सर्वोन्मितत्वं संपत्तिः । यथोक्तम्

‘ग्राह्यग्राहकसंविधिः सामान्या सर्वदेहिनाम् ।

योगिना तु विशेषोऽयं संबन्धे सावधानता ॥’

इति ।

४० अन्त्योपाख्यानामनुटिद्वयस्य स्वरूपपक्षे निक्षेपान् ।

४१ सर्वसाम्यादिनि भावः ।

४२ 'तुटिर्पाते सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वलाभः' इति हि सूत्रम् आद्योपायानुदेः
 पातोऽपचयो ह्यग्नौ द्वितीया तुटिरिति यावत् ।

प्रतिभा इत्यलं रहस्यैरहस्येन । एवं मूर्धन्य-
 हेशतुटेः प्रभृति तत्तदभ्यासात् तत्तत्सिद्धिः ।
 अथान्नैव जाग्रदाद्यवस्था निरूप्यन्ते,— तत्र
 वेद्यस्य तद्विषयायाश्च संविदो यत् वैचित्र्यम्
 अन्योन्यापेक्षं सत् सा अवस्था, न वेद्यस्य
 केवलस्य न चापि केवलायाः संविदो न चापि
 पृथक् पृथक् द्वे । तत्र यदाधिष्ठेयतया ब्रही-
 रूपतया भानं तदा जाग्रदवस्था मेये मातरि
 माने च । यदा तु तत्रैव अधिष्ठैनरूपतया
 भानं संकल्पः तदा स्वप्नावस्था । यदा तु

४३ रहस्यस्य अहस्येन — प्रकटीकरणेनेत्यर्थः ।

४४ एवं द्वितीयस्यां तुटी सर्वज्ञत्वादिसिद्धिरिति तद्वस्तुतीयादिसु
 स्मात् येत्यामाज्ञाह 'युव मयमहेश' इत्यादि, तदुच्यते

'तानु संदधतश्चित्तमवधानिकलक्षणम् ।

तत्तत्सिद्धिसमावेशः स्वप्नेषोपजायते ॥'

इति ।

४५ तास्ताः सिद्धयश्च श्रीपूर्वशास्त्रादौ धारणापठलाभुक्ता-वेष्टगु-
 लपादयः ।

४६ पाञ्चदश्यादिममात्मतया निदिष्टे तत्राद्यध्वनि ।

४७ स्वरूपत्वेन निर्दिष्टम् ।

४८ तत्तत्प्रमाणत्वेनोच्यम् ।

४९ प्रमाणानामवयवैः ।

तत्रैव अधिष्ठातृरूपतया वीजौत्मतयैव भानं
तदा सुपुसावस्था । ईमा एव तिस्रः प्रमेयप्र-
माणप्रमात्रवस्थाः प्रत्येकं जाग्रदादिभेदात्
चतुर्विधा उक्ताः । यदा तु तस्मिन्नेव प्रमातृ-
विश्रान्तिगते प्रमातुः पूर्णतौन्मुख्यात् तद्वारेण
पूर्णतौन्मुखतया भानं तदा तुर्यावस्था, सौ
च रूपं दृशाहमित्येवं-विधम् अंशत्रयम् उत्तीर्य
पश्यामीति अनुपौयिका प्रमातृता स्वातन्त्र्य-
सारा, नैकत्वमध्यत्वदूरत्वैः प्रमातृप्रमाणप्रमेय-
ताभिपेकं ददती तदवस्थात्रयानुग्राहकत्वात्
त्रिभेदा । एतदेव अवस्थाचतुष्टयं पिण्डस्यपद-

५० प्रमात्रैकार्थ्येनेत्यर्थः ।

५१ सभाष्यमात्रभाषिकार्यसंयन्धात् विश्वस्य वीजं-कारणं, तदात्म-
तयेत्यर्थः ।

५२ ननु मेयं माता मानमधिष्ठेयमित्युक्तं तत्त्वयं माता सन् मेयतां
गच्छेदित्याह 'इमा एव' इति ।

५३ ननु गेयादिप्रत्यसाध्या प्रमाणफलरूपा मितिः, अतो मेयाद-
योऽस्या जीवितमिति चेत् मैवमित्याह 'सा च' इत्यादिना ।

५४ अनुपपुज्यमानानुपपद्यमानोपायेत्यर्थः ।

५५ पिण्डे शरीरे तिष्ठतीति पिण्डस्थं, सर्वाध्वनः पदं स्थानं प्राणः,
शय च पद्यते ज्ञायतेऽनेनेति पदम्-सकल्पः, तत्र प्राणसंकल्पयोलिङ्ग-
तीति पदस्यम्, रूपयति तत्तदर्थंजातं स्वात्मसात्कारेण रूपवद् करो-
तीति रूप प्रमाता, तदेकार्थ्यं रूपस्यम्, रूप मितमपि प्रमातारमतिमा-
न्तरत्वात् रूपातीतमुच्यते ।

स्वरूपस्थरूपातीतशब्दैर्योगिनो व्यवहरन्ति,
 प्रसंख्यानधनास्तु सर्वतोभद्रं व्याप्तिः महा-
 व्याप्तिः प्रचय इति शब्दैः । अन्वर्थं चात्र
 दर्शितं तन्त्रालोके श्लोकवार्तिके च । यच्च
 सर्वान्तर्भूतं पूर्णरूपं तत् तुर्यातीतं सर्वातीतं
 महाप्रचयं च निरूपयन्ति । किं च यस्य
 यद्यदा रूपं स्फुटं स्थिरम् अनुब्रन्धि तत्
 जाग्रत्, तस्यैव तद्विपर्ययः स्वप्नः, यः लयाक-
 लस्य भोगः सर्वावेदनं सुषुप्तं, यो विज्ञानाक-
 लस्य भोगः भोग्याभिन्नीकरणं तुर्यं मन्त्रादीनां
 स भोगः, भावानां शिवाभेदस्तुर्यातीतं सर्वा-
 तीतम् । तत्र स्वरूपसकलौ १ प्रलयाकलः २
 विज्ञानाकलः ३ मन्त्रतदीशतन्महेशवर्गः ४
 शिवः ५ इति पञ्चदशभेदे पञ्च अवस्थाः । स्वरूपं
 प्रलयाकल इत्यादिक्रमेण त्रयोदशभेदे, स्वरूपं
 विज्ञानाकलशक्तिः विज्ञानाकल इत्येकादशभेदे,
 स्वरूपं मन्त्राः तदीशाः महेशाः शिवः इति नव-
 भेदे, स्वरूपं मन्त्रेशाः महेशः शक्तिः शिव इति
 सप्तभेदे, स्वरूपं महेशशक्तिः महेशः शक्तिः

शिव इति पञ्चभेदे, स्वरूपं क्रियाशक्तिः ज्ञान-
शक्तिः इच्छाशक्तिः शिव इति त्रिभेदे, अभि-
न्नेऽपि शिवतत्त्वे क्रियाज्ञानेच्छानन्दचिद्रूप-
कृत्या प्रसंख्यानयोगधनाः पञ्चपदत्वम् आहुः ॥

भूम्यादौ तत्त्वजाले न हि भवति वपुस्तादृशं यत्प्रमातुः
संविद्विश्रान्तिवन्धं स्फुरति स बहुधा मातृभावोऽस्य यस्मात्
तेनासिन्वेद्यजाले क्रमगतकलनां निर्विकल्पामहन्ता-
स्वात्म्यामर्शसारां भुवमधिवसत प्राप्नुव स्वात्मसत्ताम् ॥

पहिण उभाहरभावकलपुणुअब्भन्तरि एह
सच्चिवपसम इप्पुणुजअल इब्भिहिनिदकलेह ।
संवेअण पअरूढ इउभावकलाउममग्गु
भरिअदसुस्सुहुप्पुणुभरिउ ॥ १ ॥

तुरिआणन्तरलगु
घडुवोहिणहउजोअसिएह ।
वितत्त समत्थफुरणकमेण
कमेणलिहालमिसाणमिपञ्चावतु ॥ २ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे तत्त्वभेदप्रकाशन
नाम नवममाहिकम् ॥ ९ ॥

• अथ दशममाह्निकम् ।

उक्तस्तावत् तत्त्वाध्वा । कलाधध्वा तु निरूप्यते, तत्र यथा भुवनेषु अनुगामि किञ्चिद्रूपं तत्त्वम् इत्युक्तम्, तथा तत्त्वेषु वर्गशो यत् अनुगामि रूपं तत् कला-एकरूपकलनासहिष्णुत्वात् । तद्यथा पृथिव्यां निवृत्तिः-निवर्तते यतस्तत्त्वसर्ग इति । जलादिप्रधानान्ते वर्गे प्रतिष्ठा-कारणतयाप्यायनपूरणकारित्वात् । पुमादिमायान्ते विद्या-वेद्यतिरोभावे संविदाधिव्यात् । शुद्धविद्यादिशक्त्यन्ते शान्ता-

१ तथाहि-

‘वेचिदाहुः पुनर्यतो शक्तिरन्तः सुसुदिमका ।

तस्यानां सा कलेत्युक्ता धरण्या धारिका यथा ॥

अथ पद्मत्रये वस्तु न भिन्न भासते यव ।

अनुगामि न सामान्यसिष्ट नैवापि कदाचित् ॥’

इत्याद्यन्वयोक्तम् । धरण्या यथा धारिका शक्तिरनुभासति तथा परां काशं प्राप्तात् सद्विमुक्तत्वात् निवर्तकत्वेन कलयित्री निवृत्तिव्या, प्रणिधानेन कलयित्री प्रतिष्ठाप्यता शक्तिः, एवमन्यासामपि वचना । तथा चोक्तम्

‘निवृत्तिः पृथिवीतले प्रणिधान्यास्यतेचरे ।

विद्या निशान्ते शान्ता च शक्त्यन्तेऽण्डमिदं चतुः ।

शान्तातीता चरे तस्ये बलातीतं परं पदम् ॥’

इति ।

कञ्चुकतरङ्गोपशमात् । एतदेव अण्डचतुष्टयं-
 पार्थिव-प्राकृत-मायीय-शाक्ताभिधम् । पृथिव्या-
 दिशक्तीनाम् अत्र अवस्थानेन शक्तितत्त्वे यावत्
 परस्पर्शो विद्यते स्पर्शस्य च सप्रतिघत्वमिति
 तावति युक्तम् अण्डत्वम् । शिवतत्त्वे शान्ताती-
 ता - तस्योपदेशभावनार्चादौ कल्यमानत्वात् ।
 स्वतन्त्रं तु परं तत्त्वं, तत्रापि यत् अप्रमेयं तत्क-
 लांतीतम् । एवं पञ्चैव कलाः पदत्रिंशत्तत्त्वानि ।
 तथाहि-प्रमेयत्वं द्विधा-स्थूलसूक्ष्मत्वेन इति
 दश । करणत्वं द्विधा-शुद्धं कर्तृतास्पर्शि च
 इति दश । करणतोपसर्जनकर्तृभावस्फुटत्वात्
 पञ्च, शुद्धकर्तृभावात् पञ्च, विगलितविभाग-
 तथा विकासोन्मुखत्वे पञ्च, सर्वावच्छेदशून्यं
 शिवतत्त्वं पड्त्रिंशम् । तद्यदा उपदिश्यते

१ तदुक्तम्

‘अष्टं च नाम भुवनविभागस्थितिकारणम् ।

प्रादुरावरणं तच्च शक्यन्तं यावदस्ति हि ॥’

इति

३ समप्रकलनोद्भूतत्वादिति भावः ।

४ तदुक्तमन्यत्र ।

‘पद्वेपं किञ्चिदाभाति तत्क्षये यत्प्रकाशते ।

सत्तामिमिति निर्णीतं पदत्रिंशं हृदि भासते ॥

भाव्यते वा यत् तत्प्रतिष्ठापदम्, तत् सप्तत्रिंशम्, तस्मिन्नपि भाव्यमाने अष्टात्रिंशम्, न च अनवस्था — तस्य भाव्यमानस्य अनवच्छिन्न-
स्वातन्त्र्ययोगिनो वेद्यीकरणे सप्तत्रिंश एव पर्य-
वसानात्, पट्त्रिंशं तु सर्वतत्त्वोत्तीर्णतया संभा-
व्यावच्छेदम् इति पञ्चकलाविधिः । विज्ञाना-
कलपर्यन्तम् आत्मकला, ईशान्तं विद्याकला,
शिष्टं शिवकला इति त्रितत्त्वविधिः । एवं नव-
तैत्त्वाद्यपि ऊह्येत् इति । मेयांशगामी स्थूल-
सूक्ष्मपररूपत्वात् त्रिविधो भुवनतत्त्वकला-
त्माध्वभेदः, मातृविश्रान्त्या तथैव त्रिविधः,

चिदाब्जदस्यतश्चैकस्म तदितिदेशने ।
सप्तत्रिंशं समाभाति तत्राकाङ्क्षा च भाषरा ॥
तथापि कृत्तवेष्टत्वं यत्र भाति स विमलयः ।
अष्टात्रिंशत्तमः सोऽपि भावनायोपदिश्यते ।
यदि नाम ततः सप्तत्रिंश एव पुनर्भवेत् ॥

इति ।

५ तथा च नव तत्त्वानि अभ्यस्य धर्मिताति यथा
‘मकृतिः पुरपश्चैव नियतिः काल इव च ।
माया विद्या लयेष्टश्च सदाशिवस्मिन् तया ॥’

इति । भारिसान्द्रवृष्टाश्नात्वात् ।

पं० ३ क० पु० अनवच्छिन्नं स्वातन्त्र्यं योगिन इति पाठः ।

तत्र प्रमाणतायां पदाध्वा, प्रमाणस्यैव क्षोभ-
तरङ्गशाम्यतायां मन्त्राध्वा, तत्प्रशमे पूर्णप्रमा-
तृतायां वर्णाध्वा, स एव च असौ तावति
विश्रान्त्या लब्धस्वरूपो भवति इति एकस्यैव
पङ्क्तिधत्वं युक्तम् ।

पदमन्त्रवर्णमेकं

पुरपोडशकं धरेति च निवृत्तिः ।

तत्त्वार्णमभिनयनं

रसश्वरपुरमस्त्रमन्त्रपदमन्या ॥ १ ॥

मुनितत्त्वार्ण द्विकपद-

मन्त्रं वस्त्रक्षिभुवनमपरकला ।

६ इत्थं चान्यत्रापि

'यत्प्रमाणात्मकं रूपमध्वनो मातृभागयम् ।

पदं ह्रदममात्मत्वसमायेक्षात्तदुच्यते ॥

तदेव च पद मन्त्र. श्लोभाध्वपुत्र यदा ।

शुभभाषी पतो माता तूर्णीभूतो व्यवस्थितः ॥'

इति ।

७ पदमन्त्रवर्णमिति समाहारः, एकमिति क्षकाररूपम्, पुरपोडशक-
मिति कालाऽप्यादियीरमद्धान्तम् ।

८ मन्त्रपञ्चमः, नयने द्वे, तेन अवादीनि अज्यन्तानि तत्त्वानि,
हादिद्वान्ता वर्णाश्च त्रयोविंशतिः, रसा एट्, शरा पञ्च, एवं पदद्वारा-
पुराणि, मन्त्राणि शराः पञ्च तेन द्वे चतुरशरे त्रीणि पञ्चाक्षराणि इति
पञ्च पदानि मन्त्राश्च, अन्येति आप्यायिन्यपरपर्याया प्रतिष्ठा ।

९ मुनयः सह तेन पुमादिमायान्तानि तत्त्वानि आदिमान्तश्च वर्णाः,

प० १ क० पु० तावति रुध्येनि पाठः ।

अभ्यर्णतत्त्वमेकक-

पदमत्रं सैन्यमुवनमिति तुर्या ॥ २ ॥

पोडं चर्णाः पदमत्र-

तत्त्वमेकं च शान्त्यतीतेयम् ।

अभिनवगुप्तेनार्या-

अथमुक्तं संग्रहाय शिष्येभ्यः ॥ ३ ॥

भुवनजालसञ्जलउ

परिसरसहअवसीसइतचाईसकूड ।

तत्त्वभाउकलणा

इविमरिसहसीसइपञ्चकलाईसरुउ ॥

पञ्चकलामउएहु

महेसरुकुणइविउज्जइ ।

इच्छइसुहमउ

भरिहविषोधतरङ्गमहासरु ॥

द्विकेति तेन पञ्चाक्षरमेकं अक्षर द्वितीयं चेति पदमत्रौ च, यस्योऽष्टौ
अक्षिणी द्वे तेनाष्टाविंशतिभुवनानि, अपरकलेति बोधिन्यपरपर्याया विद्या ।

१० अथयज्ञयः तेन गलका चर्णाः । भुवविषेधरसदाशिषाश्च तत्त्वानि,
एककेति तेन अक्षरं पदं मन्त्रत्र, सैन्यमुवनानि अक्षौहिण्योऽष्टादश,
तुर्येति ऽष्टविन्यपरपर्याया शान्ता । पोडशेति विलगाद्यकारान्ताः स्वर-
पोडशकामकमेव एकां पदं मन्त्रत्र, तत्त्वमिति शिवाण्यं पदप्रतिशं, तच्च
सशक्तित्वेऽपि प्राधान्यादेकं, नाचिर्हि न शक्तिमतो मित्रा भवितुमर्हति
इति भावः । शान्त्यतीतेयां तु भुवनानि न संभवन्तीति नात्र तत्त्व-
देशः । एवमष्टादशोत्तर शतं भुवनानि, पदप्रतिशत्त्वानि, पञ्च कलाः,
दश पदानि, तावन्त एव मन्त्राः पञ्चाशद्वर्णाश्च इति पोडशत्वा इति
विशदार्थः ।

सोचिअमामड

भवत्तुरुचिसरउ ।

सअलउअद्धजालु

निअघअणिपरिमरिमेहहरो ॥

चेअणुभरिअभरिउ

अप्पहमणिसाञ्चिअपाणिमणु ।

माणसपाणपवण

धीसामसुपूरितजजिसणु ॥

तंजिघडाइ निहलु

परभइरवणाहहुहोइतणु ।

मत्तिदाणुआवाहणु

ग्रअणुसण्णिहाणुइउ अहिणअउइ ॥

सन्निहअद्धकलण

निर्वाहाराएतिलडेचिअएइतच्च ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे कलाद्यध्ययनप्रकाशनं

नाम दशमगाहिकम् ॥ १० ॥

अथ एकादशमाह्निकम् ।

तत्र यावत् इदम् उक्तम् तत् साक्षात्
कस्यचित् अपवर्गास्ये यथोक्तसंग्रहनीत्या
भवति, कस्यचित् वक्ष्यमाणदीक्षायाम् उपयो-
गगमनात् इति दीक्षादिकं वक्तव्यम् । तत्र
कः अधिकारी इति निरूपणार्थं शक्तिपातो
विचार्यते । तत्र केचित् आहुः ज्ञानाभावात्
अज्ञानमूलः संसारः तदपगमे ज्ञानोदयात्
शक्तिपात इति तेषां सम्यक् ज्ञानोदय एव

। 'यावत् इदम्' इतिकथनस्यायमभिप्राय - शक्तिपातवैविध्यात्
कारणभेद एव न कार्यभेदः । यथोक्तम्

'सन्निधिं पञ्चभेदोऽथ न प्रवक्ष्ये मनीषिभिः ।'

इति, सर्वेषामागवादीनामनुचरपदावाहिरेव फलमित्यभिप्रायः ।

२ स्वप्रकाशस्वरूपानुशीलनहेतोः ।

३ यथोक्त गीतासु

'ज्ञानाग्निं सर्वकर्माणि भस्मत्तात्कुरतेऽर्जुन ।'

इति । तत्र कर्मभोगोऽपि द्विधा-कर्मोष्णाश्रमेण चेति, तत्र क्रमेण भोगे कर्मा-
न्ताप्रसङ्गो दुर्निवार इति कदाचिदपि भास्य ह्ययं स्यात्, अकमेण पुन-
रेषां भोग एव न स्यात् । एव हि कर्मणां कर्मफलदानरता स्वभाव एव
स्यचो भवेत्, न चैतत् इत्युभययोपि नास्ति । अथ कर्मणां सिद्धेर् भूतस्य
'ज्ञानोदयात्' इत्युक्तम् ।

किंकृत इति वाच्यम्, कर्मजन्यत्वे कर्मफलवत् भोगत्वप्रसङ्गे भोगिनि च शक्तिपाताभ्युपगतौ अतिप्रसङ्गः, ईश्वरेच्छानिमित्तत्वे तु ज्ञानोदयस्य अन्योन्याश्रयता वैयर्थ्यं च, ईश्वरे रागादिप्रसङ्गः, विरुद्धयोः कर्मणोः समवल्योः अन्योन्यप्रतिबन्धे कर्मसाम्यं, ततः शक्तिपात इति चेत्, न—क्रमिकत्वे विरोधायोगात्, विरोधेऽपि अन्यस्य अविरुद्धस्य

४ पदपोडशपदार्थपरिशीलनाद्य हि तन्निमित्तमुक्तं, तत्र कतरत्तदेकनिमित्तमिति ।

५ को नामानयोर्विशेष इति भावः ।

६ यत्तु कर्मफलप्राप्तिरूपेऽपि तथेच्छेच्छावसात् ज्ञानमेव कर्मान्तरदायकं न स्वर्गपश्चादिकर्म इत्याशङ्क्याह 'ईश्वरेच्छा' इत्यादि ।

७ ज्ञानोदये सति ईश्वरेच्छानिमित्तत्वमनुमीयते ईश्वरेच्छानुमाने च ज्ञानोदय इति अन्योन्याश्रयणात् द्वयोरप्राप्तिरुता भवेदित्यर्थः ।

८ इह हि भोगप्रसमहिम्ना यदुपु कर्मसु क्षीणेषु कुत्रचिद् भनियते काले यत्परिपक्वेऽपि समानसामर्थ्यविरोधत्वाद्दिरुद्धे कर्मणि फलं प्रति रक्षेतिष्ठत, स्वकीय स्वकीय नियत भोग विधातुमुदासाते, तदन्तरभाषीनि च कर्माणि अपरिपक्त्वात् भोगाद्य नोन्मुक्तीभवन्ति, तद्वत्ता विरुद्धकर्मद्वयविरोधलक्षण कर्मणा साम्यमुच्यते इति ।

९ कर्मणा च क्रमिकस्वमेव न्याय्य परस्परपरिहृतस्वरूपतया युगपदवस्थानायोगात्, अतश्च प्रमेणैव स्वमपि फलं ददातीति तेषां का नाम फलं प्रति अन्योन्यस्य रोद्धता—कस्मिंश्चिदपि कालक्षणे युगपदवृत्त्ययोगात् ।

कर्मणो भोगदानप्रसङ्गात्, अविरुद्धकर्माप्रवृत्तौ
तदेव देहपातप्रसङ्गात्, जात्यायुष्प्रदं कर्म न
प्रतिवध्यते भोगप्रदमेव तु प्रतिवध्यते इति
चेत्, कुतः—तत्कर्मसङ्गावे यदि शक्तिः पतेत्
तर्हि सा भोगप्रदात् किं विभियात् । अथ
मूलपरिपाके शक्तिपातः सोऽपि किंस्वरूपः ?
किं च तस्य निमित्तम् ? इति, एतेन वैराग्यं
धर्मविशेषो विवेकः सत्सेवा सत्प्राप्तिः देवपूजा

१० स्वप्रकाशस्वरूपे निखे यस्तु नि बन्धानं तदेव मूलं संमाराद्ध-
रकारणमित्यत्राविवादः । तत्र द्योत्पाद्यगुरुत्वात् सद्यः परिपाकमाह—‘मूल-
निरोधात् शक्तिपातः रीढी शक्तिर्हि निरोपिका यदा निरोधकाव्यात्
स्वव्यापारान् निवर्तते तदायं स्फुटज्ञानप्रियासमायेनात् शिवशक्तिपात-
भागभवेदिति ।’

११ अग्रक्षेपं करोति किंस्वरूप इत्यादिना, मूलस्य नाशनापत् न
संभवति, मूलो हि एक इतीतरात्मनामपि नश्येदिति सर्वमुक्तिप्रसङ्गः,
अथ न नाशः अपि तु पाकः स्वशक्तिप्रतिबद्धता, सापि विपात्रिवत्
सर्पान् प्रति अविशिष्टा इति च एव प्रसङ्गः, अथ चेदुच्यते सहेतुकेति
तत्र यत्कर्म कर्म वा हेतुरीचरेच्छा वा, तत्र कर्म च सादृशं तस्य भोगिक-
हेतुत्वात्, नापीचरेच्छा सा हि किं स्वतन्त्रा अत परतन्त्रा, परतन्त्रा तावत्
कस्य परतन्त्रा इति, स्वतन्त्रा चेत् तस्य धीतरागद्वेषवान् सर्पान् प्रति
अविशेषापत्तेः, अहेतुका इति चेत् प्रागेव नाशः स्यादिति स्थितिरैवास्म
न स्यात् इति ।

पं० १ क० पु० धर्माप्रवृत्ति इति पाठः ।

पं० २ ग० पु० धर्मविवेक इति, सत्सेवा आपव्याप्तिरिति च पाठः ।

इत्यादिहेतुः प्रत्युक्त इति भेदवादिनां सर्वम्
 असमञ्जसम् । स्वतन्त्रपरमेशाद्वयवादे तु उपप-
 द्यते एतत्, यथाहि — परमेश्वरः स्वरूपाच्छाद-
 नक्रीडया पशुः पुद्गलोऽणुः संपन्नः, न च
 तस्य देशकालस्वरूपभेदविरोधः तद्वत् स्वरूप-
 स्थगनविनिवृत्त्या स्वरूपप्रत्यापत्तिं झटिति वा
 क्रमेण वा समाश्रयन् शक्तिपातपात्रम् अणुः
 उच्यते, स्वातन्त्र्यमात्रसारश्च असौ परमशिवः
 शक्तेः पातयिता इति निरपेक्ष एव शक्ति-
 पातो यः स्वरूपप्रथाफलः, यस्तु भोगोत्सुकस्य
 स कर्मापेक्षः, लोकोत्तररूपभोगोत्सुकस्य तु स
 एव शक्तिपातः परमेश्वरेच्छाप्रेरितमायागर्भा-
 धिकारीयरुद्रविष्णुब्रह्मादिद्वारेण, मन्त्रादिरूप-

१२ यथोक्तमन्यत्र

‘यथा हि परमेश्वरो निजस्वेन स्वं छादयन्

पराद्वयमयं पशुः पशुरितीर्यते लौकिकैः ।

तैभ्य पुनरप्यर्था विमलचित्स्वरूपं परं

प्रयाशमतिरोदयच्छिष्य इतीर्यते योगिभिः ॥’

१३ झटिति — अनुपायादिक्रमेण ।

१४ क्रमेण — यद्वयमात्रादीत्यादिना ।

१५ न तु कर्मयोगाद्यपेक्षक इति भावः ।

पं० ११ व० पु० लोकोत्तररूपोऽनुत्तरभोगेति, ख० पु० लोकोत्तररूपो
 भोगेति पाठः ।

त्वं मायापुंविवेकं पुंस्कलाविवेकं पुंप्रकृतिविवेकं
पुंवुद्विविवेकमन्यच्च फलं प्रस्तुवानः तदधर-
तत्त्वभोगं प्रतिवध्नाति, भोगमोक्षोभयोत्सुकस्य
भोगे कर्मापेक्षो, मोक्षे तु तन्निरपेक्षः इति
सापेक्षनिरपेक्षः । न च वाच्यं — कस्मात् कस्मि-
न्निदेव पुंसि शक्तिपात इति, स एव परमेश्वरः
तथा भाति इति सतत्त्वे कोऽसौ पुमान् नाम
यदुद्देशेन विषयकृता चोदना इयम् । स
चायं शक्तिपातो नैवधा,— तीव्र-मध्य-मन्दस्य

११ अत्र शक्तिपातो नपथा इति यदुक्तं तदुपरीकरणार्थं माहिनीवि-
प्रयोगं तन्वते

‘एवमस्वात्मना काले कस्मिन्निधोऽवतावताम् ।
शक्तिः संवप्यते दीपी शान्ता मुक्तिदत्तप्रदा ॥
सत्संयन्धाक्षतः कश्चित्क्षणादपवृम्यते ।
अज्ञानेन सौख्यं कस्मिन्निधिवर्तते ॥
इदंशक्तिममाविष्टः स विद्यासुः शिवेऽप्युवा ।
मुक्तिमुक्तिप्रतिष्ठाप्यं नीयते सहस्रं व्रति ॥
तमाराध्य ततस्तुष्टादृष्टीक्षामाराध्य तादृशीम् ।
सत्प्रणामोपभोगाद्वा देहपाते शिवं व्रजेत् ॥
योगदीक्षां समासाद्य श्रुत्वा योगं समम्पसेत् ।
योगसिद्धिमवप्नोति तदन्ते वाच्यं यदम् ॥’

नम्रैवाह्य लघुपश्चिन्नकारः कस्मिन्निधोऽवतावताम् तद-
पुष्टत्वं तन्मयात्वं विधिवर्तते तदपहृत्तनेन स्वात्मसाक्षात्कारलक्षणं पूर्णं

उत्कर्ष-माध्यस्थ्य-निकर्षः पुनस्त्रैविध्यात्, तत्र
उत्कृष्टतीव्रात् तदैव देहपाते परमेशता, मध्य-
तीव्रात् शास्त्राचार्यानपेक्षिणः स्वप्रत्ययस्य प्रा-
तिभज्ञानोदयः यदुदये बाह्यसंस्कारं विनैव
भोगापवर्गप्रदः प्रातिभो गुरुरित्युच्यते तस्य हि

ज्ञानमुदेति, यतः स मध्यर्ताप्रवा रद्रशतया समाविष्टः संलक्ष्यते तत-
ल्लक्षणोदयात्, सद्रश्यति द्वितीयपटले

‘सनि तस्मिंश्च चिह्नानि तस्यैतानि विलक्षयेत् ।

तत्रैतदप्रथमं चिह्नं रद्रे भक्तिः मुनिश्चला ॥

द्वितीयं मन्त्रसिद्धिः स्वात्मघः प्रत्ययकारिका ।

सर्वसंयमशिवं च तृतीयं तस्य लक्षणम् ॥

प्रारब्धकार्यनिष्पत्तिश्चिह्नमाहुश्चतुर्थकम् ।

यत्किञ्च पञ्चमं ज्ञेयं सालङ्कारमनोहरम् ॥

सर्वशास्त्रार्थवेत्तृत्वमकस्माद्यास्य जायते ।’

इति । अत एव चात्र गुर्वाद्यनपेक्षणाद् अन्यत्र स्वसंविस्तिदेवीमिर्दीक्षि-
तसांसिद्धिक इति उपदिष्टः । एवं चास्य स्वयंप्रवृत्तेरपि अकल्पिते ज्ञाने
किमेवमेवैतत् न वा इति संवादमपेक्षमाणस्य यदा गुरुं प्रति प्रियासा
भवति तदा सा पारमेश्वर्या शक्तया बध्यमाणलक्षणं सद्गुरुं प्रति तीयते,
येन तन्प्राप्तिमात्रादेवास्त तथा दाढ्योत्पादात् ज्ञानं पर पूर्णतां प्राप्नोति,
यद्गदात् परेपामनायासमेव ततो मुक्तिमुक्ती स्यात्तस्य, अत एवास्माक-
दिपतस्येऽपि धीतघालोके सद्भित्तिस्त्वंमुक्तम्, अन्यथा तु निर्मितिक-
त्वम् अस्मैव पादत्रयस्यावृत्त्या च स कश्चित् मन्दसौन्दर्यया शिवशक्त्या
प्रोदितस्वयिमर्शो भुक्तिमुक्तिप्रसिद्धयै सद्गुरुं प्रति त्रिगमिषुः सद् गतो
सत्यां तां प्राप्य तेन तेन आराधनप्रकारेण प्रसन्नात् तस्मात् पारमेश्वरं
कंचन दीक्षाप्रकारमासाद्य तत्समनन्तरमेव सति देहे शिवं ध्येत्-पूर्ण-
ज्ञानत्रियोत्तेजनेन तदेकरूपस्वात्मसाक्षात्कारमासादयेत् येन पूर्वोक्त-
ममलक्षणापत्तौ जीवन्मुक्तः स्यात् । यद्वा मुक्तभोगतया वासवसरणस-
क्षणादेव च देहपाते शिवं ध्येत् ।

न समय्यादिकल्पना काचित्, अत्रापि तारत-
म्यसद्भावः—इच्छावैचित्र्यात् इति, सत्यपि प्रा-
तिभत्वे शास्त्राद्यपेक्षा संवादाय स्यादपि, इति
निर्भित्तिसमित्यादिवहुभेदत्वम् आचार्यस्य प्रा-
तिभस्यागमेषु उक्तम्, सर्वथा प्रतिभांशो व-

‘दृष्टा शिष्यं प्रामाण्यं व्याधिभिः परिपीडितम् ।

वज्रमप्य ततस्त्वेन परे तस्ये नियोजयेत् ॥’

इति गीत्या सप्तो निर्वाणदीक्षाद्वारेण परे तस्ये बोधितः स्यादित्यर्थः । अत
एव वाशब्दौ विकल्परक्षेतकौ, तीव्रमध्यमया शक्त्या संबद्धस्तु पूर्वपद
दीक्षामाप्ताद्याधि भगवामरूपे पुद्गादी आत्मभिन्नानस्य तादयस्यात्
आत्मनि दार्ढ्येन शिष्यरूपतां न येतीति किञ्चित्कालमिदं शरीरारम्भकं
कर्मोपभुज्य भवितुमेषपृच्छेद्दृष्टावे शिष्यं प्रजेत्, तदास्य तदैकान्याभि-
ध्यक्षिः स्यादिति स इत्यादेः सकलस्यैव वाक्यस्य तत्त्वमात्रा इति भवास्य
पुनरावृत्त्या अयमर्थः । यथा योगो हि भौतिकसाधनम् इति वृत्तधूर्गा
तत्प्रधानैव दीक्षा न्याय्या इति शकं योगदीक्षामिति, अत एव पूर्व दीक्षायां
ज्ञानस्य प्रधान्यं तद्विमोचकमेव, क्षिया पुनरुभयानुपपत्तिनीति भास्याः
पृथगुपादानम्, तेन मध्यमम्यरूपया शक्त्या संबद्ध शिवरूपतालाभौ-
त्सुक्येऽपि पुमुत्पत्त्यादेव धिया वचन यथाभीष्टे तस्ये गुरुर्या प्रोक्तः
तत एव मुतचित्तादिमुखेन योगं ज्ञात्वा वचनद्वारणादिक्रमेण समभ्य-
सेत् येन तस्मिन्निमाहात्म्यात् अनेनैव देहेन तत्र तत्र तत्प्रभोगान्
भुक्त्वा वदवसाने शाश्वतं पदमवाप्नोति इत्यनेनैव संबन्धः । मध्यमम्य-
शक्तिपाते इयान् विशेषो यत् देहान्ते योगसोद्दिमवाप्नोतीति । तदुक्तं
भीतश्रालोके

‘मध्यमन्दे शक्तिपाते शिवरामोत्पन्नोऽपि सन् ।

पुमुत्पत्त्यं गुक्तस्तदुक्त्वा देहक्षये शिवः ॥

पं० १ ख० पु० तारतम्यस्य सद्भाव इति पाठः ।

पं० ५ ख० पु० प्रातिमात्र इति पाठः ।

लीयान्—तत्संनिधौ अन्येषाम् अनधिकारात् ।
 भेददर्शन इव अनादिशिवसंनिधौ मुक्तशि-
 वानां सृष्टिलयादिकृत्येषु मन्दतीव्रात् शक्ति-
 पातात् सद्गुरुविषया यियात्ता भवति, असद्गु-
 रुविषयायां तु तिरोभाव एव, असद्गुरुतस्तु
 सद्गुरुगमनं शक्तिपातादेव । सद्गुरुस्तु समस्तै-
 तच्छास्त्रतत्त्वज्ञानपूर्णः साक्षात् भगवद्भैरवभ-
 द्वारक एव, योगिनोऽपि स्वभ्यस्तज्ञानतयैव
 मोचकत्वे तत्र योग्यत्वस्य सौभाग्यलावण्या-

मन्दमध्ये तु तत्रैव तत्प्रेनापि नियोजितः ।

देहान्ते तद्भर भोगं भुक्त्वा पश्चाच्छिवं व्रजेत् ॥'

इति । एवमिदं भेदद्वयं शिवधर्मसाधकविषयम् भाष्यसु पुनरुक्तिपथ
 इति विभागः । अस्मैव श्लोकस्य द्वितीयपादपर्यन्तपूरया लोकधर्म्मिणः
 साधकस्य देहान्ते तत्र तत्राभीष्टे तत्त्वादी योगेव योजनया भोगरू-
 पाया सिद्धेरेव तीममध्यमन्दरूपतया प्राप्तिर्भवतीति शक्तेरपि पृथक्प्रका-
 रावमुक्तं स्यात् । तदुक्तं धीतलालोक्तं पृथ

‘तीममन्दे मध्यमन्दे मन्दमन्दे तुमुमुता ।

क्रमागमुल्याप्तिमात्रेण विधिबेत्ततः शिवम् ॥’

इति । एतच्च तद्विवेकं पृथाप्याभिः सर्वं निवेचितं, किन्तु इयत् तत्र
 न्यूनं वर्तते—यदन्यस्यास्य श्लोकस्य न पाठ इति स आसाभिरुपपन्नोऽपि
 न कल्पितः प्रायः ध्वनः पुस्तकान्तरेषु अदृष्टत्वात् दुर्जनप्रायाद्यतनमूर्ख-
 जनसंज्ञासाध, अर्थगत्या तु ग्रन्थकृदुपज्ञतया व्याख्यात एव परमिति
 भलं बहुना ।

पं० १६० पु० योगित्तयेति, लावण्यादिसत्त्वरोनानुपयोगीत्यादि च पाठ ।

दिमत्त्वस्येवानुपयोगात् । असद्गुरुस्तु अन्यः
 सर्व एव । एवं धियासुः गुरोः ज्ञानलक्षणां
 दीक्षां प्राप्नोति यथा सद्य एव मुक्तो भवति
 जीवन्नापि, अत्र अवलोकनात् कथनात् शास्त्र-
 संबोधनात् चर्यादर्शनात् चरुदानात् इत्यादयो
 भेदाः । अभ्यासवतो वा तदानीं सद्य एव
 प्राणवियोजिकां दीक्षां लभते, सा तु मरण-
 क्षण एव कार्या इति वक्ष्याम इति । तीव्र-
 त्रिधा उत्कृष्टमध्यात् शक्तिपातात् कृतदीक्षा-
 कोऽपि स्वात्मनः शिवतायां न तथा दृढप्र-
 तिपत्तिः भवति, प्रतिपत्तिपरिपाकक्रमेण तु
 देहान्ते शिव एव, मध्यमध्यात् तु शिवतोऽसु-
 कोऽपि भोगप्रेप्सुः भवति इति तथैव दीक्षायां
 ज्ञानभाजनम्, स च योगाभ्यासलब्धम् अने-
 नैव देहेन भोगं भुक्त्वा देहान्ते शिव एव ।
 निकृष्टमध्यात्तु देहान्तरेण भोगं भुक्त्वा शिव-
 त्वम् एति, इति । मध्यस्तु त्रिधा-भोगोत्सु-
 कता यदा प्रधानभूता तदा मन्दत्वं-पारमे-

श्वरमन्त्रयोगोपायतया यतस्तत्र औत्सुक्यम्,
 पारमेशमन्त्रयोगादेश्च यतो मोक्षपर्यन्तत्वम्
 अतः शक्तिपातरूपता । तत्रापि तारतम्यात्
 त्रैविध्यम्, इत्येष मुख्यः शक्तिपातः । वैष्ण-
 वादीनां तु राजानुग्रहवत् न मोक्षान्तता
 इति न इह विवेचनम् । शिवशक्त्यधिष्ठानं तु
 सर्वत्र इति उक्तम्, सर्वं परं ज्येष्ठा न भवति
 अपि तु घोरा घोरतरा वा, स एष शक्ति-
 पातो विचित्रोऽपि तारतम्यवैचित्र्यात् भिद्यते,
 कश्चित् वैष्णवादिस्थः सम्यगादिक्रमेण लोतः-
 पञ्चके च प्राप्तपरिपाकः सर्वोत्तीर्णभगवत्पड-
 र्धशास्त्रपरमाधिकारिताम् एति, अन्यस्तु उल्ल-
 ह्ननक्रमेण अनन्तभेदेन, कोऽपि अक्रमम् इति
 अत एव अधराधरशासनस्या गुरवोऽपि इह
 मण्डलमात्रदर्शनेऽपि अनधिकारिणः, ऊर्ध्वशा-
 सनस्यस्तु गुरुः अधराधरशासनं प्रत्युत प्राण-
 यति—पूर्णत्वात् इति सर्वाधिकारी । स च

१७ त्रिविधः ।

१८ सा-शिवशक्तिरित्यर्थः ।

१९ तारतम्यवैचित्र्यात्—अवान्तरातिशयेनेत्यर्थः ।

२० स्रोतःपञ्चके—तत्रविशेषे इत्यर्थः ।

दैशिको गुरुः आचार्यो दीक्षकः चुम्बकः, स
 चायं पूर्णज्ञान एव सर्वोत्तमः—तेन विना
 दीक्षाद्यसंपत्तेः । योगी तु फलोत्सुकस्य युक्तो
 यदि उपायोपदेशेन अव्यवहितमेव फलं दातुं
 शक्तः उपायोपदेशेन तु ज्ञाने एव युक्तो
 मोक्षेऽपि अभ्युपायात् ज्ञानपूर्णताकाङ्क्षी च
 बहून्पि गुरुन् कुर्यात् । उत्तमोत्तमादिज्ञान-
 भेदापेक्षया तेषु तु वर्तेत, संपूर्णज्ञानगुरुत्यागे
 तु प्रायश्चित्तमेव । ननु सोऽपि अब्रुवन् विप-
 रीतं वा ब्रुवन् किं न त्याज्यः, नैव इति ब्रूमः,
 तस्य हि पूर्णज्ञानत्वात् एव रागाद्यभाव इति
 अवचनादिकं शिष्यगतेनैव केनचित् अयोग्य-
 त्वानाश्वस्तत्वादिना निमित्तेन स्यात् इति,
 तदुपासने यतनीयं शिष्येण, न तत्यागे । एवम्
 अनुग्रहनिमित्तं शक्तिपातो निरपेक्ष एव—

११ श्रुत्यम्

‘आमोदार्थी यथा गुरुः पुण्यात् पुण्यान्तरं व्रजेत् ।

विश्वानार्थी तथा शिष्यो गुरोर्गुर्वन्तरं व्रजेत् ॥’

इति ।

कर्मादिनियत्यपेक्षणात् । तिरोभाव इति, तिरो-
भावो हि कर्माद्यपेक्षगाढदुःखमोहभागित्व-
फलः, यथाहि — प्रकाशस्वातथ्यात् प्रबुद्धोऽपि
मूढवत् चेष्टते हृदयेन च मूढचेष्टां निन्दति,
तथा मूढोऽपि प्रबुद्धचेष्टां मन्त्राराधनादिकां
कुर्यात्, निन्देच्च, यथा च अस्य मूढचेष्टा क्रि-
यमाणापि प्रबुद्धस्य ध्वंसम् एति तथा अस्य
प्रबुद्धचेष्टा, सा तु निन्द्यमाना — निषिद्धा-

२२ यद्योक्तं तन्त्रालोके

‘नियतैव यदा चैव स्वरूपान्छादनक्रमम् ।

शुद्धे दुःखविमोहादि तदा धर्मफलक्रमः ॥

स्वस्त्वा तु नियमं वारं दुःखमोहपरीतताम् ।

विमासयिपुरासेऽर्थं तिरोधानेऽपेक्षकः ॥’

इति ।

२३ तथा च श्रीविद्याविपतिः

‘ये यौष्माकेः शासनमार्गे कृददीक्षाः

संगच्छन्ते मोहवशाद्विप्रनिपत्तिम् ।

नूनं तेषां नास्ति भवद्भानुनियोगः

संकोचः किं सुखैकैस्तामरसानाम् ॥

ज्ञातज्ञेया धातृषदस्या अपि मध्ये

ये स्वन्मार्गात्कापयगासेऽपि न सम्पद्यन् ।

प्रायस्तेषां तैद्विबनुद्यादिसगुत्यो

मिथ्याबोधः संप्रवसादीषजकल्पः ॥’

इति ।

पं० १ व० पु० नियतनपेक्षणादिति पाठः ।

पं० २ व० पु० चर्माद्यनपेक्षेति पाठः ।

चरणरूपत्वात् स्वयं च तथैव विशङ्कमानत्वात्
 एनं दुःखमोहपङ्क्ते निमज्जयति, न तु उत्पन्न-
 शक्तिपातस्य तिरोभावोऽस्ति, अत्रापि च कर्मा-
 द्यपेक्षो पूर्ववत् निषेध्या, तत्रापि च इच्छा-
 वैचित्र्यात् एतदेहमात्रोपभोग्यदुःखफलत्वं वा
 दीक्षासमयचर्यागुरुदेवाद्यादौ सेवानिन्दनोभ-
 यप्रसक्तानामिव प्राक् शिवशासनस्थानां
 तत्त्यागिनामिव । तत्रापि इच्छावैचित्र्यात्
 तिरोभूतोऽपि स्वयं वा शक्तिपातेन युज्यते,
 मृतो वा बन्धुगुर्वादिकृपामुत्प्रेषेन, इत्येवं पञ्च-

११ पद्योक्तम् ।

‘न पास्य कर्ममहिमा साहस्येनेत्यमास्त सः ।

किं हि तत्कर्म कस्याद्वा पूर्वजात्र समो विधिः ॥

समास्ता परमेदोऽत्र यद्यप्य मोहितस्तथा ।

भगन्तकालसंवेद्यदुःखाग्रत्वमीदृते ॥

तत्रापि चेष्टावैचित्र्यादिहामुत्रोभयात्मकः ।’

इति ।

१५ पद्योक्तं श्रीसोमाद्वन्द्यादौः

‘कुपितेऽकुपितस्तस्मात्कृष्णमुन्मुषतेति चेत् ।

रूपप्रसारसतो गार्हितत्वमयुक्तिमत् ॥

पं० १ क० पु० तथैव इति पाठः ।

पं० १० ए० पु० कृष्णमूलेनेति पाठः ।

कृत्यभागित्वं स्वात्मनि अनुसंदधत् परमेश्वर
एव, इति न खण्डितमात्मानं पश्येत् ।

यथा निरर्गलस्वात्मस्वातज्यात्परमेश्वरः ।
आच्छादयेन्निजं घाम तथा विवृणुयादपि ॥
अप्रचुद्धेऽपि वा घाम्नि स्वसिन्धुद्ववाचरेत् ।
भूयो बुध्येत वा सोऽयं शक्तिपातोऽनपेक्षकः ॥

जह निजर्लत
महेसरु अच्छवि संविरवितह ।
पुणुस अत्ति विपर
पसरु अच्छ इविमल सरुइ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे शक्तिपातमहाशन
नाम एकादशमाह्निकम् ॥ ११ ॥

एवमप्रकारकृत्योक्तिश्चिवावाशिजकर्मणे ।

अवृत्तस्य निमित्तानामपरेषां क मार्गणम् ॥'

इति ।

अथ द्वादशमोहिकम् ।

दीक्षादिकं वक्तव्यम् इति उक्तम्, अतो दीक्षास्वरूपनिरूपणार्थं प्राक् कर्तव्यं ज्ञानम् उपदिश्यते । ज्ञानं च शुद्धता उच्यते, शुद्धता च परमेश्वरस्वरूपसमावेशः । कालुष्यापगमो हि शुद्धिः, कालुष्यं च तदेकरूपेऽपि अतत्त्वभावरूपान्तरसंबलनाभिमानः । तदिह स्वतन्त्रानन्दचिन्मात्रसारे स्वात्मनि विश्वत्रापि वा तदन्यरूपसंबलनाभिमानः अशुद्धिः, सा च महाभैरवसमावेशेन व्यपोह्यते, सोऽपि कस्यचित् इदिति भवेत्, कस्यापि उपायान्तरमुखप्रेक्षी । तत्रापि च एकद्वित्र्यादिभेदेन समस्तव्यस्ततया कचित् कस्यचित् कदाचित् च, तथा आश्वासोपलब्धेः विचित्रो भेदः । स च अष्टधा-क्षितिजलपव-

१ सासान्वेन कथनमेतत् ।

२ विशेषमाह तदिहत्यादिना ।

३ तदन्यरूपेति अस्तत्त्वभावरूपान्तरसंबलनाभिमानं ।

४ तत्रापि च-उपायमुखप्रेक्षित्वे इत्यर्थः ।

नहुताशनाकाशसोमसूर्यात्मरूपासु अष्टासु मूर्तिषु मन्त्रन्यासमहिम्ना परमेश्वररूपतया भावितासु तादात्म्येन च देहे परमेश्वरसमाविष्टे शरीरादिविभागवृत्तेः चैतन्यस्यापि परमेश्वरसमावेशप्राप्तिः, कस्यापि तु ज्ञानवत्त्वादितुष्टिजनकत्वात् परमेशोपायतामेतीति, उक्तं च श्रीमदानन्दादौ— धृतिः आप्यायो वीर्यं मलदाहो व्याप्तिः सृष्टिसामर्थ्यं स्थितिसामर्थ्यम् अभेदश्च इत्येतानि तेषु मुख्यफलानि—तेषु तेषु उपाहितस्य मन्त्रस्य तत्तद्रूपधारित्वात् । वीरोद्देशेन तु विशेषः, तद्यथा—रणरेणुः वीरान्भः महामरुत् वीरभस्म इमशाननभः तदुपहितौ

५ यथोक्तं तन्त्रालोके

‘शुक्लः क्षुद्रमहात्मानो मूर्तयोऽष्टौ शिवात्मिका ।

स्वरूपशिवरूपाभ्यां ध्यानाच्चतकलप्रदा ॥’

इति ।

६ यथोक्तं तन्त्रालोके

‘श्रीमदानन्दशास्त्रे च नाशुद्धिः स्वाद्विपश्चितः ।

किं तु ज्ञानं सवस्त्वं तुष्टिसंजननं भवेत् ॥’

इति ।

७ तेषु तेषु—तृविध्यादिविवर्धः । उपाहितस्य—अनुसंधानेन स्थापितस्वस्यर्थः ।

पं० ४ क० पु० शरीरान्विभागवृत्तेरिति पाठः ।

चन्द्राकौ आत्मा निर्विकल्पकः । पुनरपि
बाह्याभ्यन्तरतया द्वित्वम्, बहिरुपास्यमन्त्रता-
दात्म्येन तन्मयीकृते तत्र तत्र निमज्जनम्
इत्युक्तम् । विशेषस्तु आनन्दद्रव्यं धीराधार-
गतं निरीक्षणेन शिवमयीकृत्य तत्रैव मन्त्रच-
क्रपूजनम्, ततः तेनैव देहप्राणोभयाश्रितदे-
वताचक्रतर्पणम् इति मुख्यं ज्ञानम् । आभ्य-
न्तरं यथा — तत्तद्धरादिरूपधारणया तत्र तत्र
पार्थिवादौ चक्रे तन्मयीभावः ।

परमैरवसंमज्जन-

माहुः स्नानं यथा तु तद्भवति ।

तदपि भासं स्नानं

न मुख्यमुपधारतः किं तु ॥

८ तत्र बाह्यज्ञानक्रमः—पथेष्टमन्त्रं हृदये स्मरन् गोरजोऽन्तः पदग्रथं
गच्छेत् इति पार्थिवम् १ तथैव पञ्चाङ्गमन्त्रितैर्मूर्धादिपादाभ्यां प्रक्षाल्य
साङ्गमूकं जपस्त्रिमन्त्रेत् २ अङ्गेणाग्न्युषितं मस्रं जप्या कयक्रद्गृहसपदे
दध्यात् ततो भस्ममुष्टिं साङ्गमूलाब्जौ मूर्ध्नि क्षिपेत् ३ द्वादशित्वा वायौ मन्त्र-
याक् गतापतं कृत्वा वायव्यं स्नानमाप्सरेत् ४ तथा निर्मले पायनेऽपि
एकाग्रीकृतदृष्टिर्ग्रंथं स्मरेत् इत्याकाशीयम् ५ एवं सोमार्कतेजसि शिव-
भावनं स्नानमुच्यते, तथा

‘आत्मैव परमेष्ठानो निराधारमहाइदः ।

विश्वं निमज्ज्य तत्रैव तिष्ठन्नुद्वेगोपशमः ॥’

इत्यामस्नानमष्टमम् ।

परमानन्दनिमज्जणु,
 इउपरमत्थिण द्वाणु ।
 तर्हि आयिद्वरचि
 दिणु जाणइ पर अप्पाणु ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीतन्त्रसारे स्नातप्रकाशनं
 नाम द्वादशमाहिकम् ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशमाह्निकम् ।

अथ प्रसन्नहृदयो यागस्थानं यायात्,
तच्च यत्रैव हृदयं प्रसादयुक्तं परमेश्वरसमावे-
शयोग्यं भवति तदेव, न तु अस्य अन्यल्ल-
क्षणम्, उक्तावपि ध्येयतादात्म्यमेव कारणम्,
तदपि भावप्रसादादेव इति नान्यत् स्थानम् ।
पीठपर्वताग्रम् इत्यादिस्तु शास्त्रे स्थानोद्देश
एतत्पर एव बोद्धव्यः—तेषु तेषु पीठादि-
स्थानेषु परमेशानियत्या परमेश्वराविष्टानां श-
क्तीनां देहग्रहणात्, आर्यदेशा इव धार्मि-
काणां, म्लेच्छदेशा इव अधार्मिकाणाम्, पर्व-
ताग्रादेश्चैकान्तत्वेन विक्षेपपरिहारात् ऐकौ-
न्यपदत्वम् इति । तत्र यागग्रहाग्रे बहिरेव

१ पीठपर्वताग्रं—प्रसन्नपीठादि ।

२ आर्यावतः पुण्यभूमिर्मेघं विष्णुहिमागयोरिति कोत्त ।

३ श्रुतम् ।

‘तस्मात्सिद्धौ विमुक्तयै, वा पूज्यतपससाधिपु ।

संस्थानं यत्र विभान्तिमुन्दर हृदयं मयेत् ॥’

इति ।

सामान्यन्यासं कुर्यात्, करयोः पूर्वं, ततो देहे ।
 हीं-न-फ-हीं, हीं-आ-क्ष-हीं इत्याभ्यां शक्ति-
 शक्तिमद्वाचकाभ्यां मालिनीशब्दराशिमन्त्रा-
 भ्याम्, एकेनैव आदौ शक्तिः ततः शक्तिमा-
 निति, मुक्तौ पादग्राच्छिरोऽन्तम्, मुक्तौ तु
 सर्वो विपर्ययः । मालिनी हि भगवती मुख्यं
 शाक्तं रूपं बीजयोनिसंघट्टेन समस्तकामदुग्धम् ।

४ शब्दराशिः — मातृका, तत्र मातृकान्यासो यथा ।

‘सहायकैरे दक्षिणसागण्डरदीक्षणे ।

द्वये द्वये शिखाजिह्वे विसर्गान्तास्तु पौडश ॥

दक्षाम्ययोः स्कन्धबाह्वोः कराहुलिनले कर्षी ।

वर्णां दत्तौ क्षमाकन्यामूर्धादिषु नियोजयेत् ॥

पथर्गं पार्श्वयोः पृष्ठे जठरे हृत्स्थो नव ।

इत्येष मातृकान्यासः ..... ॥’

इति । मालिनीन्यासस्तु परात्रिशिकाविवरणे निर्दिष्टः । यत्र मातृका
 धालाहनादिप्रसिद्धा । मालिनी यथा — न क क ल ल ष च प ई
 ण व ऊ ऋ क ए ग घ ङ इ अ व भ ष ङ ठ ड झ ञ ज र ट प ठ ल
 आ स अ ह ष क्ष म श अ त ण् ऐ ओ भी द फ, इति ।

५ यद्योक्तं सञ्जालोके

‘अन्योन्यबीजयोनीनां क्षोभद्विसर्गिकोदयात् ।

का का सिद्धिं न नितरेल्लिं वा न्यूनं न पूरयेत् ॥

योनिबीजार्णसाकर्त्यं बहुधा वक्षसि स्थितम् ।

तथापि नादिकान्त्रोऽयं क्रमो मुख्यः प्रकीर्तितः ॥’

इति ।

प० १ य० पु० पूर्णमिति पाठः ।

प० २ क० पु० अ-क्षेति पाठः ।

अन्वर्थं चैतन्नाम रुद्रशक्तिमालाभिर्युक्ता फलेषु
पुष्पिता संसारशिशिरसंहारनादभ्रमरी सिद्धि-
मोक्षधारिणी दानादानशक्तियुक्ता इति र-ल-
योरेकत्वस्मृतेः । अत एव हि भ्रष्टविधिरपि
मन्त्र एतद्व्यासात् पूर्णो भवति, साञ्जनोऽपि
गारुडवैष्णवादिर्निरञ्जनताम् एव मोक्षप्रदो
भवति । देहन्यासानन्तरम् अर्घपात्रे अयमेव
न्यासः । इह हि क्रियाकारकाणां परमेश्वराभे-
दप्रतिपत्तिदाढ्यसिद्धये पूजाक्रिया उदाहरणी-

१ साञ्जनः-भाषामलसहित इत्यर्थः ।

२ उक्तार्थं यथा ।

‘यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते ।

आभित्तवमरूपायासा क्रियेतभिधीयते ॥’

तथा ।

‘गुणभूतैरवयवैः समूहः प्रमत्तमनाम् ।

पुञ्जः प्रकल्पितामेव भिद्येति व्यपदिश्यते ॥’

इति । तथा कारकाणि

‘कर्ता कर्मण्य कर्मणं संप्रदानं तथैव च ।

अपादानं तथाधारः कारकाणि चतुष्टयं हि ॥’

इति ।

८ उदाहरणीकृतेति ।

‘यथा हि बाह्यं कटकप्रमसातव्यमागत ।

अथ, समामरूढोऽपि तां शिखीं नातिपण्डते ॥

पं० १ क० पु० संसारशिशिरसंहारनादेति पाठः ।

पं० ५ क० पु० यनेति पाठः ।

कृता, तत्र च सर्वकारकाणाम् इत्थं परमेश्वरीभावः, तत्र यष्टाधारस्य स्थानशुद्ध्यापादानकरणयोरर्घपात्रशुद्धिन्यासाभ्याम् यष्टुर्देहन्यासात्, याज्यस्य स्थण्डिलादिन्यासात् । एवं क्रियाक्रमेणापि परमेश्वरीकृतसमस्तकारकः तथैव दृशा सर्वक्रियाः पश्यन् विनापि प्रमुखज्ञानयोगाभ्यां परमेश्वर एव भवति । एवम् अर्घपात्रे न्यस्य पुष्पधूपधौः पूजयित्वा तद्विष्णुभिः यागसारं पुष्पादि च प्रोक्षयेत् । ततः प्रभामण्डले भूमौ खे वा ओं-बाह्यपरिवा-

तथा र्घनक्रियाभ्यासशिषीभावितकारकः ।

गच्छंतिष्टत्रपि द्वैतं कारकाणां व्यपोगमति ॥

तथैवाभ्यासनिष्ठस्याक्रमाद्विभक्तिदं दृढात् ।

संपूर्णविषयलोभनरीनुत्तमिव स्फुरत् ॥'

इति । उक्तं चोत्पलभट्टपादेः

'भद्रो साधुतमः कोऽपि शिष्यपूजामहोत्सवः ।

पदत्रिंशतोऽपि तत्त्वानां शोभो यत्रोत्सवस्तम् ॥'

इति ।

९ यथोक्तम् ।

'अर्घपात्राग्न्युविमुक्तिः रष्ट्रं सर्वं हि शुच्यते ।

शिवार्कंकरसंस्पर्शात्कन्या शुद्धिर्न विध्यति ॥'

इति ।

१० प्रभामण्डलेनि-त्रिपुलार्कं दृष्ट्वा दृष्टेऽप्यप्यजेत्, तत्रार्चने वयः ।

राय नम इति पूजयेत् । ततो द्वारस्थाने
ओं-द्वारदेवताचक्राय नम इति पूजयेत् । अगुप्ते
तु बहिःस्थाने सति प्रविश्य मण्डलस्थ-
षिडलाग्र एव बाह्यपरिवारद्वारदेवताचक्रपूजां
पूर्वोक्तं च न्यासादि कुर्यात्, न बहिः ।
ततोऽपि फद् फद् फद् इति अस्त्रजप्तपुष्पं
प्रक्षिप्य विघ्नानपसारितान् घ्यात्वा अन्तः
प्रविश्य परमेश्वरकिरणेद्धया दृष्ट्या अभितो
यागगृहं पदैयेत् । तत्र मुमुक्षुरुत्तराभिमुखस्ति-

‘तारो नाम चतुर्थ्यन्तं नमश्चेत्यर्चने मनुः ।
पञ्चोपारेण वा पञ्चपरिवारेति शब्दितः ॥’

इति ।

११ द्वारस्थान इत्यत्र विस्तारक्रमो यथा—द्वारोर्ध्वे रश्मीगणेशपूजनं,
तयोर्ध्वे दिग्गन्धनं, वामे महोदरं, मध्ये बायीश्वरीं, स्वदक्षे नमिदनं, वामे
कालं, मध्ये त्रिमार्गां, तथैव स्वदक्षे द्वाःस्वाशस्त्रयोः वाणिम्दीप्यागमे-
यान्, देहवपुषोऽग्नयेऽमाधारस्तुतीश्वरं, द्वारमध्ये सरस्वत्या सहस्रं पूज-
येत्, तथैव यन्माधारगताः कल्पनीयाः, मध्यं पूर्ववदेव । संक्षेपक्रमेण
‘द्वारदेवताचक्राय नमः’ इति बोध्यम् ।

१२ यथोक्तं सधालोके ।

‘रहस्यपूजां चेत्तुर्थांस्तद्वाहपरिवारकम् ।

द्वाःस्वांश्च पूजयेदन्तर्देवायै कल्पनाश्रमान् ॥’

इति ।

१३ तथा अस्त्रजप्तपुष्पेण दिग्गन्धनं कवचेन शशस्त्रादनं च कुर्यात्
इत्यपान्तरो भेदः ।

ष्टेत्, यथा भगवदघोरतेजसा झटित्येव छुष्ट-
पाशो भवेत् । तत्र परमेश्वरस्वातन्त्र्यमेव मूर्त्या-
भासनया दिक्त्वम् अवभासयति । तत्र चि-
त्प्रकाश एव मध्यं, तत् इतरप्रविभागप्रवृत्तेः
प्रकाशस्वीकार्यमूर्ध्वम्, अतर्थाभूतम् अधः, प्र-
काशनसंमुखीनं पूर्वम्, इतरत् अपरम्, संमु-
खीभूतप्रकाशत्वात् अनन्तरं तत्प्रकाशधारारो-
हस्थानं दक्षिणम् आनुकूल्यात्, तत्संमुखं तु
अवभास्यत्वात् उत्तरम्, इति दिक्चतुष्कम् । तत्र
मध्ये भगवान्, ऊर्ध्वेऽस्य ऐशानं वक्रम्, अधः
पातालवक्रम्, पूर्वादिदिक्चतुष्के श्रीतत्पुरुषा-
घोरसद्योवामाख्यम्, दिक्चतुष्कमध्ये अन्याश्च-

१४ इह

‘यद्यप्यसि न दिदाम काचिःपूर्वापरदिक् ।

प्रत्ययो हि न तस्याः स्यादेकस्या अनुपाहिते ॥

उपाधिः पूर्वतामिष्ट इति चेत्तद्वृत्तं दिशा ।

उपाधिमात्रं तु तथा वैचिष्याय कथं भवेत् ॥’

इत्यादाङ्गी गर्भीकृत्वाह तत्रेत्यादि ।

१५ मूर्त्याभासना च

‘मूर्तिवैचिष्यतो देशक्रममाभासयत्यसौ ।’

इति प्रत्यभिज्ञावैदनीया ।

१६ अतथाभूतं—प्रकाशेनास्वीकृतमित्यर्थः ।

१७ अपरं—पश्चिममित्यर्थः ।

तस्रः—इत्येवं संविन्महिमैव मूर्तिकृतं दिग्भेदं
भासयति, इति दिक् न तत्त्वान्तरम् । यथा यथा
च स्वच्छाया लङ्घयितुम् इष्टा सती पुरः पुरो
भवति तथा परमेश्वरमध्यतामेति सर्वाधि-
ष्ठातृतैव माध्यस्थ्यम् इत्युक्तम् । एवं यथा भग-
वान् दिग्भिर्भागकारी तथा सूर्योऽपि, स हि
पारमेश्वर्येव ज्ञानशक्तिरित्युक्तं तत्र तत्र, तत्र
पूर्वं व्यक्तेः पूर्वा यत्रैव च तथा तत्रैव, एवं
स्वात्माधीनापि स्वसंमुखीनस्य देशस्य पुरस्ता-
त्वात् । एवं स्वात्मसूर्यपरमेशत्रितयैकीभाव-
नया दिक्चर्चा इति अभिनवगुप्तगुरवः । एवं

१८ यथोक्तम् त्रिकद्वये ।

‘स्वयदा स्वशिवाऽऽपां बद्धहृदिनुमीदते ।

पादोद्देशे शिरो न स्वात्तमेव वैन्दवी कला ॥’

इति ।

१९ यथोक्तम् तद्वालोके ।

‘विग्विभामस्तु तज्जोऽग्निं यद्वातां धनुष्टयात् ।

पद्ममास्तदुज्जिते सौ परितस्तन्निजाभसौ ॥’

इति ।

२० तत्र तत्र — पराजितिकाशुत्तिवर्धे ।

स्थिते उत्तराभिमुखम् उपविश्य देहपुर्वष्टकादौ
अहंभावत्यागेन देहतां देहेतुं संनिधावपि पर-
देहवत्—अदेहत्वात्, ततो निस्तरङ्गध्रुवधाम-
रूढस्य दृष्टिस्वाभाव्यात् या किल आद्या स्पन्द-
कला सेव मूर्तिः, तदुपरि यथोपदिष्टयाज्य-
देवताचक्रन्यासः, प्राधान्येन च इह शक्तयो
याज्याः—तदासनत्वात् भगवन्नवात्मिनीनां

२१ उत्तराभिमुखमिति । तथा चोक्त

‘सन्मध्यस्थितनाथस्य प्रसीतुं दक्षिणं महः ।

वदन्मुखा. स्युः पाश्चात्तं मटीतु पूर्वतोमुखा. ॥’

इति ।

२२ पुर्वष्टकासीरशुद्धिर्यथा—हरपद्मस्थितसाल्मानं सूक्ष्मं त्रयोतनिसं
स्फुरत्तारकाकारं दृक्कण्ठतालुभ्रूमध्यमखरन्ध्रभेदेन ऊर्ध्वरेचकक्रमेण द्वा-
दशान्ते विनियोज्य मन्त्रोद्धारबुद्धिः परवर्त्ते विलम्ब्य शून्यं शरीरं
ध्यायेत् इति ।

२३ यथोक्तं विज्ञानभैरवे

‘कालाग्निना कालपदादुत्थितेन स्वयं पुरम् ।

मुष्टं त्रिचिन्तायेदन्तो शान्ताभासः प्रजायते ॥’

इति ।

२४ नयारमर्त्तं तु

‘प्रकृतिः पुरपञ्चैव नियतिः काल एव च ।

माया विद्या तथेष्टाश्च सदाशिवशिवौ तथा ॥’

इति निर्दिष्टमस्ति, तथेष्टेव पूज्यत्वादित्यत्र अर्थः भावः—सर्वथा हि
विमर्शनमेव च पूजेति शिवस्यापि स्वप्रकाशतत्पर्यं तदपेक्षेति ।

पं० ३ क० गु० निस्तरङ्गध्रुवधाम इति पाठः ।

पं० ७ च० पु० भगवति इति पाठः ।

शक्तेरेव च पूज्यत्वात्, इति गुरवः । तत्र च
 पञ्च अवस्था जाग्रदाद्याः, पष्ठी च अनुत्तरा
 नाम स्वभावदशा अनुसंधेया, -इति षोढा
 न्यासो भवति । तत्र कारणानां ब्रह्मविष्णुरु-
 द्रेशस्तवाशिवशक्तिरूपाणां प्रत्येकम् अधिष्ठानात्
 पट्त्रिंशत्तत्त्वकलापस्य लौकिकतत्त्वोत्तीर्णस्य भैर-
 वभट्टारकाभेदवृत्ते न्यासे पूर्णत्वात् भैरवीभावः
 तेन एतत् अनवकाशम् । यदाहुः 'अतरङ्गरूढौ
 लब्धायां पुनः किं तत्त्वसृष्टिर्न्यासादिना' इति ।
 तावत् हि तदतरङ्गं भैरववपुः यत् स्वात्मनि
 अवभासितसृष्टिसंहारावैचित्र्यकोटि । एवम्
 अन्योन्यमेलकयोगेन परमेश्वरीभूतं प्राणदेह-
 बुद्ध्यादि भावयित्वा बहिरन्तः पुष्पधूपतर्पणा-
 दैर्यथासंभवं पूजयेत् । तत्र शरीरे प्राणे धियि
 च तदनुसारेण शूलाब्जन्यासं कुर्यात्, तद्यथा-
 आधारशक्तिमूले मूलं, कन्द आमूलसारकं
 लम्बिकान्ते, कलातत्त्वान्तो दण्डः, मायात्मको
 ग्रन्थिः, चतुष्किात्मा शुद्धविद्यापद्मं, तत्रैव स-
 दाशिवभट्टारकः स एव महाप्रेतः - प्रकर्षेण ली-

नत्वात् बोधात् प्राधान्येन वेद्यात्मकदेहक्षयात्
 नादामर्शात्मकत्वाच्च, इति । तन्नाभ्युत्थितं
 तन्मूर्धरन्ध्रत्रयनिर्गतं नादान्तर्वर्तिशक्तिव्यापि-
 नीसमनारूपमरात्रयं द्विपङ्कान्तं, तदुपरि शुद्ध-
 पद्मत्रयम् औन्मनसम्, एतस्मिन् विश्वमये
 भेदे आसनीकृते अधिष्ठातृतया व्यापकभावेन
 आधेयभूतां यथाभिमतां देवतां कल्पयित्वा
 यत् तत्रैव समस्वभावनिर्भरात्मनि विश्वभा-
 वार्पणं तदेव पूजनं, यदेव तन्मयीभवनं तद्व्यानं,
 यत् तथाविधान्तःपरामर्शसद्भावनादान्दोलनं
 स जपः, यत् तथाविधपरामर्शक्रमप्रबुद्धमहा-
 तेजसा तथावलादेव विश्वात्मीकरणं स होमः,
 तदेवं कृत्वा परिवारं तत एव वह्निराशेर्विस्फु-
 लिङ्गवत् ध्यात्वा तथैव पूजयेत् ।

द्वादशान्तमिदं ग्रात्रं त्रिशूलं मूलतः सारम् ।

देवीचक्राग्रं त्यक्तक्रमः सचरतां व्रजेत् ॥

पं० २ ग० पु० नादामर्शात्तादिति पाठः ।

पं० ४ ग० पु० रूपपदान्यमिति पाठः ।

पं० ६ ग० पु० व्यापकभावेनेति पाठः ।

पं० ८ ग० पु० समस्वभावनिर्भरेति पाठः ।

पं० १३ ग० पु० स्पृष्ट इति पाठः ।

मूलाधाराद्विपद्धान्तव्योमाग्रापूरणात्मिका ।
 सेचरीयं ससंचारस्थितिभ्यां सामृताञ्जनात् ॥

एवम् अन्तर्यागमात्रादेव वस्तुतः कृतकृत्यता ।
 सत्यतः तदाविष्टस्य तथापि बहिरपि कार्यो
 यागोऽवच्छेदहानय एव, योऽपि तथा समावे-
 शभाक् न भवति तस्य मुख्यो वहिर्यागः, तद-
 भ्यासात् समावेशलाभो-यतस्तस्यापि तु पशु-
 तातिरोधानायान्तर्यागः-तदरूढावपि तत्सं-
 कल्पबलस्य शुद्धिप्रदत्वात् । अथ यदा दीक्षां
 चिकीर्षेत् तदाधिवासनार्थं भूमिपरिग्रहं, गणे-
 शार्चनं, कुम्भकलशयोः पूजां, स्थण्डिलार्चनं,
 हवनं च कुर्यात् । नित्यनैमित्तिकयोस्तु स्थण्डि-
 लाद्यर्चनहवने एव । तत्र अधिवासनं शिष्यस्य
 संस्कृतयोग्यताधानम् अञ्जलीकरणमिव दन्ता-
 नां, देवस्य कर्तव्योन्मुखत्वग्राहणम्, गुरोस्तद्ग-
 हणम् । उपकरणद्रव्याणां यागगृहान्तर्वर्तितया
 परमेशतेजोवृंहणेन पूजोपकरणयोग्यतार्पण-
 मिति । तत्र सर्वोपकरणपूर्णं यागगृहं विधाय

भगवतीं मालिनीं मातृकां वा स्मृत्वा तद्वर्ण-
 तेजःपुञ्जभरितं गृहीतं भावयन् पुष्पाञ्जलिं
 क्षिपेत् । तत उक्तास्त्रजसानि यथासंभवं
 सिद्धार्यधान्याक्षतलाजादीनि तेजोरूपाणि वि-
 कीर्य ऐशान्यां दिशि क्रमेण संघट्टयेत्, इति
 भूपरिग्रहः । ततः शुद्धविद्यान्तमासनं दत्त्वा
 गणपतेः पूजा, ततः कुम्भम् आनन्दद्रव्यपूरि-
 तम् अलंकृतं पूजयेत्, ततो याज्यमनु पूर्णं
 न्यस्य तत्र मुख्यं मन्त्रं सर्वाधिष्ठातृतया विधि-
 पूर्वकत्वेन स्मरन् अष्टोत्तरशतमन्त्रितं तेन तं
 कुम्भं कुर्यात् । द्वितीयकलशे विघ्नशमनाय अक्षं
 यजेत् । ततः स्वस्वदिक्षु लोकपालान् सास्त्रान्
 पूजयेत् । ततः शिष्यस्य प्राक् दीक्षितस्य हस्ते
 अक्षकलशं दद्यात् । स्वयं च गुरुः कुम्भम्
 आददीत । ततः शिष्यं गृहपर्यन्तेषु विघ्नशम-
 नाय धारां पातयन्तं सकुम्भोज्जुगच्छेत् इमं
 मन्त्रं पठन्—

भो भोः शक्र त्वया स्वस्वां दिशि विघ्नप्रशान्तये ।

सावधानेन कर्मान्तं भवितव्यं शिवाक्षया ॥

त्र्यक्षरे नाम्नि—भो इत्येकैमेव । तत ऐशान्यां
 दिशि कुम्भं स्थापयेत् । विकिरोपरि अस्त्रकल-
 शम् । तत उभयपूजनम् । ततः स्थण्डिलमध्ये
 परमेशपूजनम् । ततः अग्निकुण्डं परमेश्वरश-
 क्तिरूपतया भावयित्वा तत्र अग्निं प्रज्वाल्य
 हृदयान्तर्वेधाग्निना सह एकीकृत्य मन्त्रपरा-
 मर्शसाहित्येन ज्वलन्तं शिवाग्निं भावयित्वा,
 तत्र न्यस्य अभ्यर्च्य मन्त्रान् तर्पयेत् आज्येन
 तिलैश्च । अर्घपात्रेण च प्रोक्षणमेव तिलाज्या-
 दीनां संस्कारः । स्तुयस्तुवयोश्च परमेशाभेददृ-
 ष्टिरेव हि संस्कारः । ततो यथाशक्ति हुत्वा
 स्तुक्स्तुवौ ऊर्ध्वाधोमुखतया शक्तिशिवरूपौ
 परस्परोन्मुखौ विधाय समपादोत्थितौ द्वाद-
 शान्तगगनोदितशिवपूर्णचन्द्रनिःसृतपतत्परा-
 मृतधाराभावनां कुर्वन् वीपडन्तं मन्त्रम् उच्चा-

११ मन्त्रस्य १७२०दोषहमस्तह्यात् ।

१२ अग्नौ न्यविष्यंवेण वृक्षो स्थाप्य इत्यर्थः । अर्घं भायः—विज्ञ-
 णान्तौ सत्यौ शिवशक्तयोस्तद्वाक्यमेव समावेशयत्येव संपन्नम् ।

पं० ६ व० पु० एकीकृत्य परमर्शेति पाठः ।

पं० १५ ग० पु० परमर्शेन भावयित्वा इति पाठः ।

रयन् च आज्यक्षयान्तं तिष्ठेत्, इति पूर्णा-
हुतिः मन्त्रचक्रसंतर्पणी । ततश्चरुं प्रोक्षित-
मानीय स्थण्डिलकलशकुम्भवह्निषु भागं भागं
निवेद्य, एकभागम् अवशेष्य, शिष्याय भागं
दद्यात् । ततो दन्तकाष्ठम् । तत्पातोऽग्नि-यम-
निर्ऋतिदिक्षु अधश्च न शुभ इति । तत्र
होमोऽस्त्रमन्त्रेण कार्यः । ततो विक्षेपपरिहारेण
भाविमन्त्रदर्शनयोग्यतायै वद्धनेत्रं शिष्यं प्रवेक्ष्य
जानुस्थितं तं कृत्वा पुष्पाञ्जलिं क्षेपयेत् । ततः
सहसा अपासितनेत्रबन्धोऽसौ शक्तिपातानु-
गृहीतकरणत्वात् संनिहितमन्त्रं तत्स्थानं साक्षा-
त्कारेण पश्यन् तन्मयो भवति, अनुगृहीत-
करणानां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यक्षः यतस्त्रस्यताम्
इव भूतानाम् । ततः स्वदक्षिणहस्ते दीप्यतया

२८ पञ्चोक्त तन्त्रालोके ।

‘य ऊर्ध्वं किल सबोध कुण्डे त प्रतिसिगित ।

वद्वि प्राण सुस्तुवौ च श्लेह सकल्पचिदस ॥

क्षय ज्ञापयित कुण्डसुस्तुवाज्यमनून्मृदाम् ।

द्वादशान्तविबोधाग्नौ रज्जु पूर्णाहुतिं क्षिपेत् ॥’

इति ।

देवैस्ताचक्रं पूजयित्वा तं हस्तं मूर्धहृन्नाभिषु
शिष्यस्य पाशान् दहन्तं निक्षिपेत् । ततो वामे
सौम्यतया पूजयित्वा शुद्धतत्त्वाप्यायिनं, ततः
प्रणामं कुर्यात् । ततो भूतदेवतादिग्वलिं मद्य-
मांसजलादिपूर्णं वहिर्दद्यात्, आचामेत । ततः
स्वयं चरुभोजनं कृत्वा शिष्यात्मना सह ऐक्य-
मापन्नः प्रबुद्धवृत्तिः तिष्ठेत् । स्वप्न अपि
प्रभाते शिष्यः चेत् अशुभं स्वप्नं वदेत् तत्

२९ देवताचक्रं-सर्वाङ्गपूर्णं । पूजयित्वा-वामपानिनेति शेषः ।

३० शिवहस्तविधिरेव, यद्योक्तं तत्रालोके ।

‘शिवहस्तविधिं कृत्वा तेन संगुष्टपाशकम् ।

शिष्यं विधाय विधान्तिपर्यन्तं ध्यानयोगवत् ॥

ततः हुम्भेऽन्नकलत्रे वह्नी स्वात्मनि ॥ शिष्टम् ।

प्रणामं कारयेत्पश्चाद्भूतमावृणोति क्षिपेत् ॥’

इति ।

३१ इत्थं हि स्वप्नाप्याये स्वप्नशुभाशुभपर्यालोचनम्

‘देवाग्निगुरुतत्पूजाकारणोपस्करादिकम् ।

दद्यात् स्त्री मद्यपात्रं चाप्यामर्मांसस्य भक्षणम् ॥

रत्नपात्रं शिरस्त्रेदरक्तविष्मूत्रलेपनम् ।

धर्मताभगजमायहृद्ययुष्माधिरोहणम् ॥

यत्पीत्यै सादृषिं प्रायस्तत्तच्छुभमुदाहृतम् ।

तं तयापयेत्तुष्टिदृष्टौ हृदादौ हि परमं फलम् ॥’

इति, एतच्च ब्रह्मज्ञानविषयम् । अन्यस्य तु न किञ्चित् शुभमशुभं ॥ ।

पयोक्त

पं० २ क० पु० शिष्यपाशानिति पाठः ।

पं० ५ क० पु० मांसादिपूर्णमिति पाठः ।

अस्मै न व्याकुर्यात् - शङ्कतङ्कौ हि तथास्य
 स्याताम्, केवलम् अस्त्रेण तन्निष्कृतिं कुर्यात् ।
 ततस्तथैव परमेश्वरं पूजयित्वा तदग्रे शिष्यस्य
 प्राणक्रमेण प्रविश्य हृत्कण्ठतालुललाटरन्ध्र-
 द्वादशान्तेषु पदसु कारणपङ्कस्पर्शं कुर्वन्
 प्रत्येकमष्टौ संस्कारान् चिन्तयन् कञ्चित्कालं
 शिष्यप्राणं तत्रैव विश्रमय्य पुनरवरोहेत् ।
 इत्येवापादिताष्टौ चत्वारिंशत्संस्कारोपरिकृतरु-

‘वेपां तु शङ्काविलयसेषां सप्तवसोत्पितम् ।
 शुभाशुभं न निश्चिप्त्वात्..... ॥’

इति । यत्रापि स्फुटो विशेषः

‘स्फुटं पश्यति सत्वात्मा राजसो लिङ्गमायतः ।
 न निश्चितमसमस्तं सुखदुःखाणुभाशुभम् ॥’

इति ।

१३ महापाचारिंशत्संस्कारास्तु यथा-गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो-
 क्षयनं जातकर्म नामकर्म निष्क्रमणम् अन्नप्राशनं पुराकरणम् मतदण्डः ।
 अस्त्रिष्टेव - मेखलावन्धनं दन्तकाष्ठप्रतप्तम् भविनप्रतप्तम् श्पापुपप्रतप्तं
 संप्याप्रतप्तं मूढपुष्पाप्रतप्तं भिक्षाप्रतप्तम् इति सप्त प्रत्यानि अन्तर्भवन्ति ।
 एतान्येव तद्वत्तत्वे भौतेत्याद्यभिधाभिधेयानि । तथा ऐष्टिकं पार्विकं
 भौतिकं सौमिकं योदानम् उद्गाहः । अष्टकाः पार्वणी धादं धावणी
 आमायणी चैत्री आश्वयुजी । आश्वयम् अग्निहोत्रं दारुं पौर्णमासं
 पातुर्मासं पशुबन्धः सौत्रामणिः अग्निष्टोमः अत्यग्निष्टोमः उक्थ्यः
 षोडशिका वाजपेयः अनिरात्रः आश्वीर्वागमः । हिरण्यपादः (भस्मैवापा-
 न्तरभेदाः - शुद्धहिरण्यपादः हिरण्यमेष्टः हिरण्यनाभिः हिरण्यगमः हिर-
 ण्यधोमः हिरण्यत्वक् हिरण्यक्षः हिरण्यजिह्वः हिरण्यशृङ्ग इति नव

द्रांशापत्तिः समयीभवति । ततः अस्मै पूज्यं
मन्त्रं पुष्पाद्यैः सह अर्पयेत् । ततः समयान्
अस्मै निरूपयेत् । गुरौ सर्वात्मना भक्तिः, तथा
शास्त्रे देवे, तत्प्रतिद्वन्दिनि पराङ्मुखता, गुरुवत्
गुरुपुत्रादेः विद्यासंबन्धकृतस्य तत्पूर्वदीक्षितादेः

विप्रयशसिपाः ।) अथमेवाः यान्मर्त्यं पारिदाम्यं दया क्षातिः मन-
सूया शौचम् अभाषासः मङ्गस्यम् अकार्षण्यम् अस्तृहा इति ।

तस्मै शास्त्रान्तरेषु क्रमदाः समुद्दिष्टाः संख्यासाधः । तथा च श्रीस्वच्छन्दे

‘आहुणस्याधिकतरदात्तवार्षिकतमेव’ च ।
गर्भः पुंसवनं चैव सीमन्तो जातकर्म च ॥
नाम निष्कर्मणं चैव अन्नप्राप्तवपूढकम् ।
अनेनैव वरारोहे शोभ्यासबद्धौ मन्त्रिर्तिताः ॥
एतेर्निर्वैदिकेदेवि ततोऽसौ जायते द्विशः ।
मयसो प्रतमम्यस्तु स चाङ्गी परिकीर्तितः ॥
अहानि संप्रवक्ष्यामि मयावदनुपूर्पशः ।
मेखला दन्तकाष्ठं च अतिनं म्यादुपं तथा ।
संख्यां बह्वेदपासां च भिस्तं वै सप्तमं विदुः ।
नियन्तुणि च दद्यानि दीक्षाकाले परानने ॥’

नियन्तुणि - प्रथमाध्रमावस्थितेर्लोपो मा भूदित्यपश्चादुद्येयानि इति वैदि-
ककवरादुक्त्या । ताम्रिकातुसारेण तु

‘भौतेर्षां पाशुपत्यं च गार्धं याणेश्वरं तथा ।
उन्मत्तकासिधारं च भूतेर्षं सप्तमं विदुः ॥
सप्तैतानि ॥ दद्यानि यतानि मद्यचारिणाम् ॥’

दद्यानि - पारमेधरे शास्त्रे-यथे इत्यर्थः । इत्येवमुद्दिष्टानि ।

‘चर्याप्रतानि बोध्यानि अहारे कीर्तितानि तु ।
मृगिस्तु सहितं लेकं मयसं प्रतमम्यनम् ॥

संदर्शनम् यौनसंबन्धस्य तदाराधनार्थम्, न तु
स्वत इति मन्तव्यम् । स्त्रियो बन्ध्यायास्तज्जु-
गुप्साहेतुं न कुर्यात् । देवतानाम गुरुनाम
तथा मन्त्रं पूजाकालात् ऋते न उच्चारयेत् ।
गुरूपभुक्तं शय्यादि न भुञ्जीत । यत् किञ्चित्

तस्यान्तर्भूतमेघैतत्कथितं प्रतसहकम् ।

चतुर्दश प्रताम्येषां होतव्यानि वरानने ॥

इति । तथा

‘वेदप्रणालिं चात्वारि होतव्यानि न संसपः ।’

तान्याह

‘ऐष्टिकं पार्षिकं चैव भौतिकं सौमिकं तथा ।’

इष्टि-पर्य-भूत-सोमयज्ञप्रतिपादकं वैदिकग्रन्थपाठेन कालकार्याणि प्रतानि

ऐष्टिकादिशब्दैः पारमेश्वरेषु शास्त्रेषूक्तानि । यज्ञसूत्रे तु

‘त्रिविधं च चातुर्दशं गोदानं खानमित्यपि ।

वेदप्रणालिं चात्वारि ..... ॥’

इत्येवमुक्तानि, इह तु गोदानं पृथगेव सविष्यति । तदेतावरपर्यन्तमे-

तान्संस्कारान्

‘प्रयोदश विजानीयात् ..... ।’

पश्चिन्नतुष्टित्थार्यं वेदेष्वधिकृत इत्याह

‘..... ततो वै वेदमाजतम् ॥’

किं च

‘ततो भवति गोदानं तच्चतुर्दशकं प्रिये ।’

वेदाभ्ययनान्ते उपाध्यायाय गोमिधुनदानेनोपलक्षितमात्मनः वेशादि-

भक्षणं गोदानम् ।

अथ गुरुभिर्गार्हस्थ्यायानुज्ञातः

‘आत उद्गाहयेद्गार्वां ज्ञानसिद्धः कुमारिनाम् ।’

लौकिकं क्रीडादि तत् गुरुसंनिधौ न कुर्यात् ।
तद्यतिरेकेण न अन्यत्र उत्कर्षबुद्धिं कुर्यात् ।
सर्वत्र श्राद्धादौ गुरुमेव पूजयेत् । सर्वेषु च
नैमित्तिकेषु शाकिनीत्यादिशब्दान् न वदेत् ।
पर्वदिनानि पूजयेत् । वैष्णवाद्यैरधोदृष्टिभिः सह

पेश्याप्यनेन उच्यते, अप्यपनान्ते हि घानमनेनैवा-
शयेनाज्ञातम्, अत एवायं पेदापांघिममात्मना ज्ञानेन सिद्धः-संपूर्णः ।
अथ वा 'महायज्ञादेव मममेव' इति चोदितत्वात् शीघ्रमेव मामग्न्य-
मिच्छन्

'हृत्पा दूर्ध्वमर्घ्यं भार्या तथा सह यजेत्कनू ॥'

गृहस्थाधर्मचोदितमित्यनेमिशिष्टरूपमिच्छुद्राहारमकसंस्कारसंपादनरूप-
मैताकर्म

'तस्यैवं यज्ञइत्तमं ..... ॥'

अनेनेव-

"विनृदेयमनुष्वाणो भूतानां तर्पणं तथा ।

महयोऽध्ययनं चेति महायज्ञास्तु यज्ञ ये ॥"

इति यज्ञसूत्रप्रतिपत्तिरित्यवशाः संगृहीताः । यतश्च

"यज्ञ सूना गृहस्थस्य पुत्रीपेयिण्युपस्काराः ।

एतदानीं चोदबुद्धमस्तु वक्ष्यते पास्तु बाहयन् ॥

तासां ममेण सर्वासां निष्कृत्य महत्तमभिः ।

यज्ञं कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥"

यत्र च

"अध्ययनं महायज्ञः, विनृयन्तु तर्पणम् ।

होमो वैश्वे, यजिर्भोक्तो, नृपज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥"

इति । एवमुद्राहसत्ये एते नित्ययज्ञाः संगृहीताः इत्यतएव, नैमित्ति-
कानाह

..... ततः प्राक्मयाः ममात् ।

नैमित्तिकोऽथ तानाहुः यद्वयमनुपूर्वम् ॥

संगतिं न कुर्यात् । एतच्छासनस्थानं पूर्वजा-
तिबुद्ध्या न पश्येत् । गुरुवर्गे गृहागते यथाशक्ति
यागं कुर्यात् । अधोमार्गस्थितं कंचित् वैष्ण-
वाद्यं तच्छास्त्रकुतूहलात् गुरुकृत्यापि त्यजेत् ।
तदापि न उत्कर्षबुद्ध्या पश्येत् । लिङ्गिभिः

अष्टकाः पार्वणी आदं श्रावण्याप्रायणी तथा ।

चैत्री चाश्वयुजी चेति सप्त पाकमखाः क्रमात् ॥'

पौषादिकृष्णपक्षगताः शारभांसापूषताकैः पितृणां संतर्पणीयत्वात्तज्जा-
मिकाः शाकान्धा अष्टकाः, पार्वणी-स्तितासितपक्षादिने तत्रत्यो धाम-
स्योक्तः, आदम्-पित्रादिमृताहपारणीयो विधिः, श्रावण्यां विधेय
उपाकर्मादिविधिः श्रावणी, आप्रायणी-नवाक्षवागः, चैत्री-तत्पूर्णि-
मायां मन्वाविसत्तया विधेयः पितृधादादिकृत्यः, आश्वयुजी-आश्वयुजां
विधेयं श्रीक्षेत्रप्रणाल्यावश्यकद्विर्दानादिकर्म । इति निर्दिष्टपाकपक्षसप्त-
कम् । तदेवं

'एतैः सह विजानीयाद्भारविस्तपरिसंख्यया ।'

एतैः सप्तभिः सह पूर्वोक्तान्यद्वादश संस्कारान् । अथ

'आग्नेयं आग्निहोत्रं च दूर्घं चैव तत्रः परम् ।

पौर्णमासी तथा श्रेया चातुर्मास्यं तर्ध्व ॥

पशुपन्थः समुद्रिष्टः सौत्रामणिरतः परम् ।

इतिर्यज्ञाः समादिष्टाः ससिते पावताः प्रिये ॥'

आग्नेयमरणिजमेणाङ्गमानयनम्, अग्निहोत्रं-सायं प्रातश्च होमः, दूर्घाः-
विपरीतलक्षणया दृश्यमानपन्थाश्चयामावास्यो यागः, पौर्णमासी
सर्वासु पूर्णिमासु विधेयः सामान्ययागः, चातुर्मास्यं-फाल्गुना-
र्षभाद्वा मन्वति भास्वतनुष्टयान्ते पौर्णमास्यां विधेयो विशिष्टो यागः,
पशुपन्थः-यामविदोपः यत्र पशोर्मांसवसादि दृश्यते, सौत्रामणीः-मुन्ना-
मदेवताकः सुरायागः । एतानपि संकल्पयति

'एभिः सह विजानीयात्संस्कारैर्नोनाग्रिञ्चनम् ।'

सह समाचारमेलनं न कुर्यात्, तान् केवलं
यथाशक्ति पूजयेत् । शङ्खास्त्यजेत् । चक्रे स्थित-
श्चरमाद्यादिविभागं जन्मकृतं न संकल्पयेत् ।
शरीरात् ऋते न अन्यत् आयतनतीर्थादिकं
बहुमानेन पश्येत् । मन्त्रहृदयम् अनवरतं

अथ

‘अग्निष्टोमाद्यग्निष्टोमौ उच्यः षोडशिका तथा ।

षातपेयोऽतिरात्रस्तु भातोर्यामस्तपैव च ॥’

इति । त एते यागविशेषाः

‘सोमसंस्थाः समाप्यताः ..... ॥’

गृहकरणकसोमपानयुक्ता यज्ञरूपाः क्रियाः सोमसंस्थाः । पृतावद्वृन्ता-
नेतान्संस्कारात्

..... पद्मप्रियापरिसंख्यया ॥’

मोक्षमन्त्राहुतिप्रमेण धुषादिति शेषः । अथ

‘हिरण्यपादः प्रथमस्तथा गुह्यहिरण्यश्च ॥

हिरण्यमेष्ट्रो हिरण्यनाभिर्हिरण्यगर्भं एव च ॥

हिरण्यधोत्रो हिरण्यपयगिरिष्वाक्षस्तपैव च ।

हिरण्यमिहस्तपृष्टो दश वशाः प्रकीर्तिताः ॥’

गर्भ-हृदयम्, एते यक्षाद्यावयवा, अग्निचित्ताविशेषा. येषां पादादि-
स्थानेषु हिरण्यं दीयते तत्तयक्षाद्याहनिभेदात् ।

‘शतेन तु एतं चात्र एकैकं तु विद्यायते ।’

पृतासंपर्ययं द्वौमे विशेषमाह

‘एते सर्वे सहस्रेण हुज्यन्ते ..... ।

स एव सहस्रहोमसंपाद्यो हिरण्यपादादिभिर्ग्रयज्ञः ।

..... सप्तमिराकः ॥’

किं च

‘अथसेषं ततः पञ्चात्रुदयात्तु यथाक्रमम् ।’

स्मरेत्, इत्येवं शिष्यः श्रुत्वा प्रणम्य अभ्युप-
गम्य गुरुं धनदारशरीरपर्यन्तया दक्षिणया

मालायापि वर्गेवदाग्रप्रसृतायैमौमभूपतिवस्त्रायमशमेधः कापं पृथ ।
पृथं विषाहाग्रशृनि पृथाग्रदन्तैः

‘पृथं वृत्तैस्तु तैः सर्पसतश्चैव गृही भवेत् ।

गृही - द्वितीयाध्यायः ।

‘भट्टाग्निशतमं तं तु .....

अशमेधवारय कर्म जानीयादित्यर्थः ।

..... -- धानप्रस्थं ततो भवेत् ।

पारिमज्ज्यं ततोऽश्वेष्टिमेयं माहण्यमाप्नुयात् ॥’

धानप्रस्थं पारिमज्ज्यं चाधमद्रूपरूपं संस्कारद्वयम् अन्त्येष्टिर्विहिताननुष्ठान-
संभाव्यमानशायश्रितशुष्यार्धं गार्हस्थ्यावस्थितस्य कार्या न तु धानप्रस्थ-
शाश्वितपारिमज्ज्यस्य या सेनासां पृथङ् गण्यते, पृथमिति पारमेश्वरम-
ग्रहोमक्रमे, पादमे तु त्रिषी सत्यपि श्रीजाह्नवादिदोषसद्भावात् सम्य-
ग्माहण्यं भवति, इदं तु पारिमज्ज्यलक्षणं चत्वारिंशच्चमसंस्कारमेतैः
सह विज्ञानते पूर्वोक्तिः सह गणितमिति यावत् ।

‘अत आत्मगुणानष्टौ कथयामि समासतः ।

दया सर्वेषु मृतेषु क्षान्तिश्चाप्यनूपता ॥

दीर्घं चैवमनायासो महत्त्वं चाप्यतः परम् ।

अकार्षण्यं चास्पृहा चेत्सष्टाष्टौ आत्मगुणाः स्मृताः ॥’

दया - परानुकम्पा, क्षान्तिः - अपकारिषु शक्तस्वेऽप्यप्रतित्रिषा, अनू-
पता - परगुणसद्वत्त्वम्, शौचं - चित्तवाक्छरीरद्रुद्धिः, अनायासः - अ-
हेतावहकर्मकारित्वम्, महत्त्वं - महलद्वयाणां दशैवस्पर्शनचिन्तनानि,
अकार्षण्यं - यथातन्त्रि दान्तरम्, अस्पृहा - यथास्वयेन संतोषः, इत्येते
आत्मगुणाः - आत्मसन्निकृष्टान्तःकरणभूतवामादंगुणाः न स्वात्मनस्तस्य
चिद्वत्त्वात् इति । इत्यमेव

‘चत्वारिंशदथाष्टौ च संस्काराः समुदाहृताः ॥’

इति ।

परितोष्य पूर्वदीक्षितांश्च दीनानाथादिकान्
तर्पयेत् । भाविविधिना च मूर्तिचक्रं तर्पयेत् ।
इत्थं समयीभवति । मन्त्राभ्यासे नित्यपूजायां
श्रवणेऽध्ययने अधिकारी, नैमित्तिके तु सर्वत्र
गुरुमेव अभ्यर्थयेत्, इति सामयिको विधिः ।

अश्वानमालोच्य समस्तमन्तः
पूर्णं स्वमात्मानमथावलोक्य ।
पर्येदनुग्राहधिया द्विपट्ट-
पर्यन्तमेवं समयी शिशुः स्यात् ॥

सञ्जलमा अपरि उष्णत परमैरु अचाणु
जाइयि अग्नाणि सण्णत जोअभिसी सत्ताणु ।
एहस समपदिवरु परमइरु जलणि हि मज्जणिण
इत्थति लज्जहवन चहुपरिभवहोइउवाउजिण ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे समधिदीक्षाप्रकाशनं
नाम त्रयोदशमादिकम् ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशमाह्निकम् ।

अथ पुत्रकदीक्षाविधिः । स च विस्तीर्णः
तत्रालोकात् अवधार्यः । संक्षिप्तस्तु उच्यते ।
सम्यन्तं विधिं कृत्वा तृतीयेऽहि त्रिशूलाब्जे
मण्डले सामुदायिकं यागं पूजयेत्, तत्र बाह्य-
परिवारं द्वारदेवताचक्रं च बहिः पूजयेत्, ततो
मण्डलपूर्वभागे ऐशकोणात् आरभ्य आग्ने-
यान्तं पङ्क्तिक्रमेण गणपतिं गुरुं परमगुरुं परमे-
ष्ठिनं पूर्वाचार्यान् योगिनीचक्रं वागीश्वरीं
क्षेत्रपालं च पूजयेत् । तत आज्ञां समुचिताम्
आदाय शूलमूलात् प्रभृति सितकमलान्तं
समस्तम् अध्वानं न्यस्य अर्चयेत्, ततो मध्यमे
त्रिशूले मध्वारायां भगवती श्रीपराभट्टारिका
भैरवनाथेन सह, वामारायां तथैव श्रीमदपरा,
दक्षिणारायां श्रीपरापरा, दक्षिणे त्रिशूले
मध्ये श्रीपरापरा, वामे त्रिशूले मध्ये श्रीम-

१ पुत्र इव पुत्रकः, प्रतिकृती अर्थे कः ।

२ पूजनं ॥ बहिः बह्यनया, सम्यदिदीक्षायां हि अन्तर्पागार्थमेव
त्रिशूलाब्जमण्डलनिरूपणम्, इह तु बहिः करपनयेति विशेषः ।

दपरा, द्वे तु यथास्वम् । एवं सर्वस्थानाधिष्ठा-
तृत्वे भगवत्याः सर्वं पूर्णं तदधिष्ठानात् भवति
इति । ततो मध्यशूलमध्यारायां समस्तं देव-
ताचक्रं लोकपालास्त्रपर्यन्तम् अभिन्नतयैव
पूजयेत् तदधिष्ठानात् सर्वत्र पूजितम् । ततः
कुम्भे कलशे मण्डले अमौ स्वात्मनि च अभे-
दभावनया पञ्चाधिकरणम् अनुसन्धि कुर्यात्,
ततः परमेश्वराद्वयरसवृंहितेन पुष्पादिना वि-
शेषपूजां कुर्यात् । किं बहुना - तर्पणनैवेद्यप-
रिपूर्णं वित्तशाव्यविरहितो यागस्थानं कुर्यात् ।
असति वित्ते तु महामण्डलयागो न कर्तव्य
एव । पशूँश्च जीवतो निवेदयेत् । तेऽपि हि
एवम् अनुगृहीता भवन्ति, इति कारुणिक-
तया पशुविधौ न विचिकित्सेत् । ततोऽमौ
परमेश्वरं तिलाज्यादिभिः संतर्प्य तदग्रेऽन्यं

१ पञ्चाधिकरणं ॥ यथा

‘इत्याकारविमिश्रजगत्परिज्याया हि ये पञ्चभ्यः

शक्त्यापाद्य तथैव शङ्करमुतेः पूर्णावमर्शमनः ।

ये प्राज्ञप्रणवाभिधाः कुशलम्.....सोऽपि विप्रप्रया-

सं पञ्चप्रणवं श्रतामि सततं स्मृत्यन्धमाप्तये ॥’

‘इत्वं दीर्घं मुतं सूक्ष्ममतिरूढं परं शिवम् ।

अणवं पञ्चपाशाया भित्वा मोक्षो न संशयः ॥’

पशुं वपाहोमार्थं कुर्यात्, देवताचक्रं तद्व-
 पया तर्पयेत्, पुनर्मण्डलं पूजयेत्, ततः पर-
 मेश्वरं विज्ञप्य सर्वाभिन्नसमस्तषडध्वपरिपू-
 र्णम् आत्मानं भावयित्वा शिष्यं पुरोऽवस्थितं
 कुर्यात् । परोक्षदीक्षायां जीवन्मृतरूपायाम्
 अग्रे तं ध्यायेत्, तदीयां वा प्रतिकृतिं दर्भ-
 गोमयादिमयीम् अग्रे स्थापयेत् । तथाविधं
 शिष्यम् अर्घपात्रविषुद्रोक्षितं पुष्पादिभिश्च
 पूजितं कृत्वा समस्तमध्वानं तद्देहे न्यसेत् ।
 तत इत्थं विचारयेत्, भोगेच्छोः शुभं न
 शोधयेत् । मुमुक्षोस्तु शुभाशुभम् उभयमपि ।
 निर्वीजायां तु समयपाशान् अपि शोधयेत्,
 सा च आसन्नमरणस्य अत्यन्तमूर्खस्यापि
 कर्तव्या इति परमेश्वराज्ञा, तस्यापि तु गुरु-
 देवताग्निभक्तिनिष्ठत्वमात्रात् सिद्धिः । अत्र च
 सर्वत्र वासनाग्रहणमेव भेदकम्—मन्त्राणां
 वासनानुगुण्येन तत्तत्कार्यकारित्वात् । एवं वा-
 सनाभेदमनुसंधाय मुख्यमन्त्रपरामर्शविशेषेण
 समस्तमध्वानं स्वदेहगतं शिवाद्यभावनया

शोधयेत् । एवं क्रमेण पादाङ्गुष्ठात् प्रभृति
द्वादशान्तपर्यन्तं स्वात्मदेहस्वात्मचैतन्याभिन्नी-
कृतदेहचैतन्यस्य शिष्यस्य आसाद्य तत्रैव
अनन्तानन्दसरसि स्वात्स्थैश्वर्यसारे समस्ते-
च्छाज्ञानक्रियाशक्तिनिर्भरसमस्तदेवताचक्रेश्वरे
समस्ताध्वभरिते चिन्मात्रावशेषविश्वभावम-
ण्डले तथाविधरूपैकीकारेण शिष्यात्मना सह
एकीभूतो विश्रान्तिमासादयेत्, इत्येवं परमे-
श्वराभिन्नोऽसौ भवति । ततो यदि भोगे-
च्छुः स्यात् ततो यत्रैव तत्त्वे भोगेच्छा
अस्य भवति तत्रैव समस्तव्यस्ततया योज-
येत् । तदनन्तरं शेषवृत्तये परमेश्वरस्वभा-
वात् झटिति प्रसृतं शुद्धतत्त्वमयं देहम् अस्मै
चिन्तयेत्, — इत्येवा समस्तपाशवियोजिका
दीक्षा । ततः शिष्यो गुरुं दक्षिणाभिः पूर्ववत्
पूजयेत् । ततोऽग्नौ शिष्यस्य विधिं कुर्यात्,

४ समस्तेति—अण्डव्यवस्था अग्नान्तरभेदरूपनया च ।

५ येन शेषवृत्तित्वं ज्ञेयमिति ।

पं० १० क० पु० तदस्येति पाठः ।

पं० ११ ग० पु० समस्तमिति पदं नास्ति ।

श्रीपरामन्त्रः अमुकस्यामुकं तत्त्वं शोधयामि,
 इति स्वाहान्तं प्रतितत्त्वं तिस्र आहुतयः, अन्ते
 पूर्णा वौषडन्ता । एवं शिवान्ततत्त्वशुद्धिः, ततो
 योजनिकोक्तक्रमेण पूर्णाहुतिः । भोगेच्छोः
 भोगस्थाने योजनिकार्थमपरा, शुद्धतत्त्वसू-
 ष्ठ्यर्थमन्या । ततो गुरोः दक्षिणाभिः पूजनम्,
 इत्येषा पुत्रकदीक्षा । यत्र वर्तमानमेकं वर्ज-
 यित्वा भूतं भविष्यच्च कर्म शुध्यति ॥

अन्तः समस्ताध्यमयी सप्तचां
 घटिश्च संधाय विभेदग्रन्थः ।
 शिष्यस्य धीप्राणतनूनिजासु
 तास्वेकर्ता संगमयेत्प्रबुद्धः ॥

शिष्यैकभावं क्षटिति प्रपद्य
 तस्मिन्महानन्दविमोघपूर्णं ।
 यावत्स विश्राम्यति तावदेव
 शिवात्मभावं पशुरभ्युपैति ॥

जे सह्य एकीभाउलये
 विणु अच्छइ एहु विषोह समुद ।
 सो पशु महरयु हो इलये विणु
 अन्तर्नावलिउ अस असमुदु ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे पुत्रकरीक्षामकाशनं
 नाम चतुर्दशमादिकम् ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशमाह्निकम् ।

यदा पुनरासन्नमरणस्य स्वयं वा बन्धुमुखेन शक्तिपात उपजायते, तदा अस्मै सद्यः समुत्क्रमणदीक्षां कुर्यात् । समस्तमध्वानं शिष्ये न्यस्य तं च क्रमेण शोधयित्वा, भगवतीं कालरात्रीम् मर्मकर्तनीं न्यस्य, तथा क्रमात्क्रमं मर्मपाशान् विभिद्य, ब्रह्मरन्ध्रवर्ति शिष्यचैतन्यं कुर्यात् । ततः पूर्वोक्तक्रमेण योजनिकार्थं पूर्णाहुतिं दद्यात्, यथा पूर्णाहुत्यन्ते जीवो निष्क्रान्तः परमशिवाभिन्नो भवति ।

१ यद्योक्तम् तदालोके ।

‘इष्टा शिष्यं जराग्रस्तं व्याभिन्ना परिपीडितम् ।

उत्तममद्य तत्तत्स्वेनं परतत्त्वे नियोजयेत् ॥’

इति ।

२ मर्मं धुरिवां च बालानलसमन्विपम् ।

३ मर्मपाशान् विभिद्येति, तत्र तद्विकृतनिर्गच्छरिषा आग्नेयीं धारणां भावयित्वा सर्वमर्मप्रतापनं तेन भावयेत्, ततोऽपि वायुना भद्रुष्टात् मस्तरूपयन्तं देहमापूरितं भावयेत्, ततोऽपि तमद्गुष्टात् ऊर्ध्वपर्वन्तं समुत्क्रम्य कालरात्र्या कृन्तेत् इति ।

४ स्वेष्टधामनि ।

५ न तस्य कश्चिद् ध्यादादिभिरपयोग इति भावः ।

पं० ५ व० पु० बाठरात्रिमस्य मर्मेति पाठः ।

बुभुक्षोस्तु द्वितीया पूर्णाहुतिः—भोगस्थाने
 योजनाय, तत्काले च तस्य जीवलयः, नात्र
 शेषवर्तनम्, ब्रह्मविद्यां वा कर्णे पठेत्, सा
 हि परामर्शस्वभावा सद्यः प्रबुद्धपशुचैतन्ये
 प्रबुद्धविमर्शं करोति । सम्यग्देवपि च एत-
 त्पाठेऽधिकारः । सप्रत्ययां निर्वीजां तु यदि
 दीक्षां मूढाय आयातशक्तिपाताय च दर्शयेत्,
 तदा हि शिवहस्तदानकाले अयं विधिः—त्रिको-
 णमाग्नेयं ज्वालाकरालं रेफविस्फुलिङ्गं वहिर्वा-
 त्याचक्रध्मायमानं मण्डलं दक्षिणहस्ते चिन्त-
 यित्वा तत्रैव हस्ते बीजं किञ्चित् निक्षिप्य

६ राजमण्यवसरे ।

० ब्रह्मदिष्यामिति, सकलां निष्कलोम्भितान् । अत्रापमूहः—भोगिनं
 एष्येयं तपोऽसमुज्जमणदीक्षा कार्या, न हि अनभ्यस्तप्राणचाराः कथमपि
 पूर्णां कर्तुं शक्नुवात् इत्यतो ब्रह्मविद्यं या एतेदित्युक्त्या अनभ्यासिनो-
 ऽनया एतितया एनो दीक्षां कुर्यात् । अत्र हेतुमाह 'सा हि' इत्यादि ।
 अन्तर्भावितप्यर्थतया पाठयेदित्यपि बोध्यम् ।

८ यपोक्तम् तन्मालोके

'समग्रीं पुत्रको वापि एतेद्विष्यामिनां यथा ।

सखायास्तु समभ्युत्थौ रद्रांनापत्तिमुते ॥'

इति ।

९ किञ्चित्—पूजादिकम्

ऊर्ध्वाधोरेफविबोधितफट्कारपरम्पराभिः अस्य
तां जननशक्तिं दहेत्, एवं कुर्वन् तं हस्तं
शिष्यस्य मूर्धनि क्षिपेत्, इति द्वयोरपि एषा
दीक्षा निर्बीजा स्वकार्यकरणसामर्थ्यविध्वंसिनी
भवति-स्थावराणामपि दीक्ष्यत्वेन उक्तत्वात्,
वायुपुरान्तर्व्यवस्थितं दोधूयमानं शिष्यं लघू-
भूतं चिन्तयेत्-येन तुलया लघुः दृश्यते इति ।

मर्मकर्तनविधौ लघुभावे
बीजभावविलये यदि मन्त्रः ।

१० यथोक्तं तन्त्रालोके

‘बद्धिद्विपितफट्कारधोरणीदाहपीवितम् ।
बीजं निर्बीजतामेति स्वसूतिकरणाभ्रमम् ॥
सप्तं न तत्प्ररोहाय तेनैव प्रत्ययेन तु ।
मलमायास्यकर्मणि मन्त्रध्यानक्रियावलात् ॥
दृग्धात्रि न स्वकार्याय निर्बीजप्रत्ययं त्विमम् ।
स धीनाम् सुप्रसन्नो मे शम्भुवाचो न्यरूपयत् ॥’

इति ।

११ मन्त्राय भावस्तन्त्रालोके निर्दिष्टः

‘देहो हि पार्थिवो मुख्यस्तदा मुख्यत्वमुग्नति ।
भाविलाघवमग्नेन योजयेत्परमे पदे ॥’

इति ।

१५ आ०] श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितः ।

१६५

तत्तथोचितपथेन नियुक्त-

स्तत्तदाशु कुरुते परमेशः ॥

जं अनु अग्निं विसृजं

घेतूण जडन्ति मन्त्रमुच्चरइ ।

इच्छासत्तिष्पाणो

तं तं मन्तो कोइ फुडम् ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे सप्रत्ययदीक्षा-

प्रकाशनं नाम पञ्चदशसाहस्रिकम् ॥ १५ ॥

अथ षोडशमाह्निकम् ।

अथ परोक्षस्य दीक्षा, द्विविधश्च सः—मृतो जीवंश्च । तत्र कृतगुरुसेव एव मृत उद्वासितो वा अभिचारादिहतो डिम्बाहतो मृत्युक्षणो-दिततथारुचिः मुखान्तरायातशक्तिपातो वा तथा दीक्ष्य इत्याज्ञा । अत्र च मृतदीक्षायाम् अधिवासादि न उपयुज्यते । मण्डले मन्त्र-विशेषसंनिधये यत्र बहुला क्रिया, उत्तममु-पकरणं पुष्पादि, स्थानं पीठादि, मण्डलं त्रिशूलाब्जादि, आकृतिः ध्येयविशेषः, मन्त्रः स्वयं दीप्तश्च, ध्यानपरस्य योगिनः तदेकभ-क्तिसमावेशशालिनो ज्ञानिनश्च संबन्धः, इत्येते संनिधानहेतवो यथोत्तरम् उक्ताः । समुदितत्वे तु का कथा स्यात्—इति परमेश्वरेण उक्तम् । ततो देवं पूजयित्वा तदाकृतिं कुशादिमयीम्

१ परमेतत्वेति शेषः ।

२ उत्तम—रक्षणान्वितमित्यर्थः ।

३ यतस्तत् जनादृतेऽपि मन्त्रमण्डले समविःवप्रसाधनम् ।

अग्रे स्थापयित्वा गुर्वासादितज्ञानोपदेशक-
मेण तां पश्येत्, स च

मूलाधारादुदेत्य प्रसृतसुविततानन्तनाड्यध्वदण्डं
धीर्येणाक्रम्य नासागगनपरिगतं विक्षिपन्व्यामुमीष्टे ।
यावद्भूमाभिरामप्रचिततरङ्गिराज्जालकेनाध्वचक्रं
संच्छाद्याभीष्टजीवानयनमिति महाज्जालनामा प्रयोगः ॥

एतेनाच्छादनीयं व्रजति परवशं संमुखीनत्वमादौ
पश्चादानीयते चेत्सकलमथ ततोऽप्यध्वमध्याध्वेष्टम् ।
आकृष्टाद्बुद्धौ वा मृतजनविषये कर्षणीयेऽप्य जीवे
योगः श्रीशंभुनाथागमपरिगणितो जालनामा मयोक्तः ॥

बहिरपि इत्थं कथं न भवति, आकर्षणादौ
विनाभ्यासात्? इति चेत्—रागद्वेषादियोगवशेन
तत्प्रवृत्तौ ऐश्वर्यावेशायोगात् । ततो नियति-
नियत्रितत्वात् अभ्यासाद्यपेक्षा स्यादेव । इह

४ इष्टानापूर्वकं सप्तालोके निर्णीतमेतत्

‘पिरविपश्चिते सेनायुग्मे यथा सितिते पुन-

इयमज्जरथं स्वो स्वो जाति रत्तदभिभाषति ।

कण्ठपवनैर्नाडीपङ्कजैश्चैव समागतै-

र्निजनिजरासादेर्जीभाज्यं स्वजातवतीकृतेः ॥’

इति ।

तु अनुग्रहात्मकपरमेश्वरतावेशात् तथाभावः ।
 परमेश्वर एव हि गुरुशरीराधिष्ठानद्वारेण अनु-
 ग्राह्यान् अनुग्रह्णाति । स च अचिन्त्यमहिमा
 इति उक्तप्रायम् । एवं जालप्रयोगाकृष्टो जीवो
 दार्भा जातीफलादि वा शरीरं समाविष्टो
 भवति, न च स्पन्दते—मनःप्राणादिसाम्य-
 भावात्, तदनुध्यानवलात् तु स्पन्दतेऽपि तादृ-
 शेऽपि तस्मिन् पूर्ववत् प्रोक्षणादिसंस्कारः पूर्णा-
 हुतियोजनिकान्तः । अत्र परं पूर्णाहुत्या तस्य
 दार्भाद्याकारस्य परतेजसि लयः कर्तव्यः ।
 एवम् उद्धृतोऽसौ पूर्णाहुत्यैव अपवृज्यते—यदि
 स्वर्नरकप्रेततिर्यक्षु स्थितः । मनुष्यस्तु तदैव
 ज्ञानं योगं दीक्षां विवेकं वा लभते—अधिका-
 रिशरीरत्वात्, इति मृतोद्धरणम् । जीवतोऽपि
 परोक्षस्य उत्पन्ने शक्तिपातेऽयमेव क्रमः, दार्भा-
 कृतिकल्पनजीवाकृष्टिवर्जम् । ध्यानमात्रोप-
 स्यापितस्यैव अस्य संस्कारः । दीक्षा च भो-
 गमोक्षोभयदायिनी — स्ववासनावलीयस्त्वात्,

५ विदोष इवावग्रेत्यर्थः ।

६ अपवृज्यते—मुक्तो गमनीत्यर्थः ।

१६ आ०] श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितः । १६९

भोगवासनाविच्छेदस्य च असंभाव्यमानत्वात्
बहुभिः, दीक्षायाम् ऊर्ध्वशासनसंस्कारो बल-
वान् अन्यस्तु तत्संस्काराय स्यात् । परोक्ष-
स्यापि दीक्षितस्य तथैव ज्ञानाद्याविर्भावः
इति ।

परमेश्वरतावेशदाढ्यात्स्वातन्त्र्यभाग्यगुरुः ।
परोक्षमभिसंधाय दीक्षितेति किमद्भुतम् ॥

परम्मा सिवतन्मा अचण-
पडिमंसच्छन्दमान ।
परमार्थं नो आविसचाऽस्त-
दिनसह परोक्ष इव पिसिस्सगणं ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे परोक्षदीक्षाप्रकाशनं
नाम षोडशमाहिरुम् ॥ १६ ॥

अथ सप्तदशमाह्निकम् ।

अथ लिङ्गोद्धारः ॥

वैष्णवादिदक्षिणतन्त्रान्तेषु शासनेषु ये
स्थिताः तद्गृहीतव्रता वा, ये च उत्तमशासनस्था
अपि अनधिकृताधरशासनगुरूपसेविनः, ते यदा
शक्तिपातेन पारमेश्वरेण उन्मुखीक्रियन्ते तदा
तेषामयं विधिः,— तत्र एनं कृतोपवासम् अन्य-

१ उक्तं च तन्त्रालोके

‘अथ वैष्णवयौद्धादितन्त्रान्ताधरवर्तिनाम् ।

यदा शिरास्वरश्मिरोपैर्विधासि हृदयाम्बुजम् ॥

लिङ्गोद्भूतिनादा पूर्वं दीक्षाकर्म ततः परम् ।

प्राग्निहोत्रान्तरसंस्कारोऽपि दीक्षातः शिवतां प्रवेष्टुम् ॥

तत्रोपवास्य तं चान्यदिने साधारणव्रतः ।

स्वर्णिङ्गले पूजयित्वेशं श्रावयेत् स्ववर्णेनीम् ॥

एष प्रागभदक्षिणी चोदितस्वधुगा रजया ।

प्रसन्नेन तदेतस्मै शुरुः सन्ध्यागनुग्रहम् ॥

स्वलिङ्गत्वाग्नौत्थं प्रायश्चित्तमपास्य भोः ।

अचिरात्तन्मयीभूय भोगं मोक्षं प्रपद्यताम् ॥

एवमसिक्तव्याघ्रा च गृहीत्वा व्रतमस्य तत् ।

अपास्यान्ममि निक्षिप्य स्रजयेदुनुरूपतः ॥

प्रातः संश्लेषयेदर्घपात्राभोभिरनन्तरम् ।

पञ्चगव्यं दन्तकाष्ठं ततस्तस्मै समर्पयेत् ॥’

इति ।

दिने साधारणमन्त्रपूजितस्य तदीयां चेष्टां
 श्रावितस्य भगवतोऽग्रे प्रवेशयेत्, तत्रास्य व्रतं
 पृहीत्वा अम्भसि क्षिपेत्, ततोऽसौ स्नायात्,
 ततः प्रोक्ष्य, चरुदन्तकाष्ठाभ्यां संस्कृत्य, वस्त्र-
 नेत्रं प्रवेक्ष्य साधारणेन मन्त्रेण परमेश्वरपूजां
 कारयेत् । ततः साधारणमन्त्रेण शिवीकृते
 अक्षौ व्रतशुद्धिं कुर्यात्, तन्मन्त्रसंपुटं नाम
 कृत्वा 'प्रायश्चित्तं शोधयामि' इति स्वाहान्तं
 शतं जुहुयात् । ततोऽपि पूर्णाहुतिः वौषट्कान्तेन ।
 ततो व्रतेश्वरम् आहूय पूजयित्वा तस्य शिवा-
 लया 'अकिञ्चित्करः त्वमस्य भव' इति श्रावणां
 कृत्वा तं तर्पयित्वा विसृज्य अग्निं विसृजेत्,
 इति लिङ्गोद्धारः । ततोऽस्य अधिवासादि प्रा-
 ग्वत् । दीक्षा यथेच्छम् ।

अथरसोऽपि भादेशशक्तिप्रेरितमानसः ।

संस्कृत्य दीक्ष्यो यथ प्राद्विरतोऽसद्विराजभूत् ॥

पसवअणुहं जौत्तमसासणुल
 इविणुपणुपरमेसपसाइण ।
 पत्थइ सट्ठुरुवोहपसाहणु
 सो दिवसइ लिङ्गोद्धारिण ॥

इति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तविरचिते श्रीतन्त्रसारे लिङ्गोद्धारणं
 नाम सप्तदशमाह्निकम् ॥ १७ ॥

अथाष्टादशमाह्निकम् ।

अथाभिपेकः ।

स्वभ्यस्तज्ञानिनं साधकत्वे गुरुत्वे वा अभि-
पिञ्चेत्-यतः सर्वलक्षणहीनोऽपि ज्ञानवानेव
साधकत्वे अनुग्रहकरणे च अधिकृतः न अन्यः
अभिपिक्तोऽपि । स्वाधिकारसमर्पणे गुरुः दीक्षादि
अकुर्वन् अपि न प्रत्यवैति, पूर्वं तु प्रत्यवायेन
अधिकारबन्धेन विद्येशपददायिना बन्ध एव
अस्य दीक्षाद्यकरणम्, सोऽभिपिक्तो मन्त्रदेव-
तातादात्म्यसिद्धये पाण्मासिकं प्रत्यहं जपहो-
मविशेषपूजाचरणेन विद्याव्रतं कुर्यात्, तद-
नन्तरं लब्धतन्मयीभावो दीक्षादौ अधिकृतः,
तत्र न अयोग्यान् दीक्षेत, न च योग्यं परि-
हरेत्, दीक्षितमपि ज्ञानदाने परीक्षेत, छद्म-
गृहीतज्ञानमपि ज्ञात्वा उपेक्षेत, अत्र च अ-
भिपेकविभवेन देवपूजादिकम् ।

पं० ४ क० पु० गुरुदीक्षारीति पाठः ।

पं० ४ क० पु० दीक्षादिकरणमिति पाठः ।

स्यभ्यस्तज्ञानतया

स्वार्थपरार्थाधिकारतां बहवः ।

साधकगुरुतायोग-

स्तत्र हि कार्यस्तदभिषेकः ॥

जो परि उण्ण सत्थसं अणु

तस्स अणुग्गहमेतु पवित्ति ।

कामणाइ जो पुणुसो साह

उतइ उपा अरुहुरइ णहु चित्ति ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे अभिषेकप्रकाशनं

नाम अष्टादशमाहिकम् ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशमाह्निकम् ।

अथ अधरशासनस्थानां शुर्वन्तानामपि म-
रणसमनन्तरं मृतोद्धारोदितशक्तिपातयोगादेव
अन्त्यसंस्काराख्यां दीक्षां कुर्यात्, ऊर्ध्वशास-
नस्थानामपि लुप्तसमयानाम् अकृतप्रायश्चि-
त्तानाम्—इति परमेश्वराज्ञा । तत्र यो मृतोद्दारे
विधिः उक्तः स सर्व एव शरीरे कर्तव्यः,
पूर्णाहुत्या शवशरीरदाहः, मूढानां तु प्रतीति-
रूढये संप्रत्ययामन्त्येष्टिं क्रियाज्ञानयोगवलात्
कुर्यात्, तत्र शवशरीरे संहारक्रमेण मघ्नान्
न्यस्य जालक्रमेण आकृष्य रोधनं घेधनघट्ट-

१ लुप्तसमयानां—महापाराणमित्यर्थः ।

२ संप्रत्ययामिति, तथा चोक्तम्

‘श्रद्धयेन विना मोक्षो न भवेत्यो विमोहितैः ।

तदर्थमेतदुदितं न तु मोक्षोपयोग्यतः ॥’

इत्यादिना ।

३ चरणान् मूर्धपर्यन्तमित्यर्थः ।

४ तत्र रोधनं विन्दुना, घेधनं शक्तिबीजेन, घट्टनं त्रिशूलेन, भादिना
ताडनं—तच्च विसर्गेति ।

प० ३ ग० पु० अन्यसुत्कारेति पाठः ।

पं० ८ क० पु० अन्त्येष्टिक्रिया ज्ञानवत्यादिति पाठः ।

पं० ९ क० पु० तत्र. घवेने पाठः ।

नादि कुर्यात्—प्राणसंचारक्रमेण हृदि कण्ठे
ललाटे च इत्येवं शवशरीरं कम्पते । ततः पर-
मशिवे योजनिकां कृत्वा तत् दहेत् पूर्णाहुत्या,
अन्त्येष्ट्या शुद्धानाम् अन्येषामपि वा श्राद्ध-
दीक्षां त्र्यहं तुर्यं दिने मासि मासि संवत्सरे
संवत्सरे कुर्यात् । तत्र होमान्तं विधिं कृत्वा
नैवेद्यमेकहस्ते कृत्वा तदीयां वीर्यरूपां शक्तिं
भोग्याकारां पशुगतभोग्यशकितादात्म्यप्रति-
पत्तां ध्यात्वा परमेश्वरे भोक्तारि अर्पयेत्,
इत्येवं भोग्यभावे निवृत्ते पतिरेव भवति, अ-
न्त्येष्टिमृतोद्धरणश्राद्धदीक्षाणाम् अन्यतमेनापि
यद्यपि कृतार्थता तथापि दुर्भुक्षोः क्रियाभू-
यस्त्वं फलभूयस्त्वाय इति सर्वमाचरेत् । मुमु-
क्षोरपि तन्मयीभावसिद्धये अयम् जीवतः
प्रत्यहम् अनुष्ठानाभ्यासवत् । तत्त्वज्ञानिनस्तु
न कोऽप्ययम् अन्त्येष्ट्यादिश्राद्धान्तो विधिः
उपयोगी—तन्मरणं तद्विद्यासंतानिनां पर्वदिनं
संविदंशपूरणात्, तावतः संतानस्य एकसंवि-
न्मात्रपरमार्थत्वात् जीवतो ज्ञानलाभसंतान-

दिवसवत् । सर्वत्र च अत्र श्राद्धादिविधौ मूर्ति-
यागः प्रधानम् इति श्रीसिद्धामतम्, तद्वि-
धिश्च वक्ष्यते नैमित्तिकप्रकाशने ।

अनुग्रहपरः शिवो वक्षितयानुगृह्णाति यं
स एव परमेश्वरीभवति नाम किं वाङ्मवम् ।
उपायपरिकल्पना ननु तदीशनामात्रकं
विदन्निति न शङ्कते परिमितेऽप्युपाये बुधः ॥

एह सरीरु सजलु अह भवसरु
इच्छामित्तण्णेण विचित्ति उ ।
सोधिअ सोखदेयि परमेसरु
इअजानन्त उत्तदिपवित्ति उ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे श्राद्धदीक्षाप्रकाशनं
नाम एकोनविंशमाह्निकम् ॥ १९ ॥

अथ विंशमाह्निकम् ।

अथ शेषवर्तनार्थं प्रकरणान्तरम् ।

तत्र या दीक्षा संस्कारसिद्धौ ज्ञानयोग्यान्
प्रति, या च तदशक्तान् प्रति मोक्षदीक्षा स-
वीजा, तस्यां कृतायाम् आजीवं शेषवर्तनं गुरुः
उपदिशेत् । तत्र नित्यं, नैमित्तिकं, काम्यम्
इति त्रिविधं शेषवर्तनम्, अन्त्यं च साधक-
स्यैव, तत् न इह निश्चेतव्यम् । तत्र नियत-
भवं नित्यं, तन्मयीभाव एव नैमित्तिकं, तदुप-
योगि सन्ध्योपासनं प्रत्यहमनुष्ठानं, पर्वदिनं,
पवित्रकम् इत्यादि । तदपि नित्यं स्वकालनैय-
त्यात्-इति केचित् । नैमित्तिकं तु तच्छासन-

१ शेषवर्तनं चोक्तं यथा

‘अधोष्यते शेषवृत्तिर्जीवित्तमुपयोगिनी ।

दीक्षा बहुप्रकारेण श्रद्धान्ता या प्रकीर्तिता ॥

सा सस्त्रियावै मोक्षाय भोगायापि द्वयाय वा ।

तत्र सस्त्रारसिद्धौ या दीक्षा साक्षात् मोचनी ॥

अनुसंभ्रियताया च साक्षान्मोक्षी सवीजिका ।

सयोभट्या दीक्षिता ये तेषामाजीववर्तनम् ॥

यत्तच्च पुत्रकादीना तन्मयात्प्रमिदये ॥’

इति ।

स्यानामपि अनियतम्, तद्यथा—गुरुतद्वर्गाग-
मनं तत्पर्वदिनं ज्ञानलाभदिनम् इत्यादिकम्—
इति केचित् । तत्र नियतपूजा, सन्ध्योपासा,
गुरुपूजा, पर्वपूजा, पवित्रकम् इति अवश्यं-
भावि । नैमित्तिकम्—ज्ञानलाभः, शास्त्रलाभो,
गुरुतद्वर्गगृहागमनं, तदीयजन्मसंस्कारप्रायण-
दिनानि, लौकिकोत्सवः, शास्त्रव्याख्या आ-
दिमध्यान्ता, देवतादर्शनं, मेलकः, स्वप्नाज्ञा,
समयनिष्कृतिलाभः—इत्येतत् नैमित्तिकं विशे-
षार्चनकारणम् । तत्र कृतदीक्षाकस्य शिष्यस्य
प्रधानं मन्त्रं सवीर्यकं संवित्तिस्फुरणसारम् अ-
लिखितं वक्रागमेनेव अर्पयेत्, ततः तन्मयी-
भावसिद्ध्यर्थं स शिष्यः संध्यासु तन्मयीभावा-
भ्यासं कुर्यात्, तद्वारेण सर्वकालं तथाविधसं-
स्कारलाभसिद्ध्यर्थं प्रत्यहं च परमेश्वरं च
स्यण्डले वा लिङ्गे वा अभ्यर्चयेत् । तत्र हृद्ये
स्यण्डले विमलमकुरवद्भ्याते स्वमेव रूपं या-
ज्यदेवताचक्राभिन्नं मूर्तिविम्बितमिव दृष्ट्वा

पं० ६ म० पु० श्रवणदिलानि इति च पाठान्तरम् ।

पं० ७ क० पु० व्याख्यादिमध्यान्तदेवतेति पाठः ।

हृद्यपुष्पैर्गन्धास्रवतर्पणनैवेद्यधूपदीपोपहारस्तु-
तिगीतवाद्यनृत्तादिना पूजयेत्, जपेत्, स्तु-
चीत् - तन्मयीभावमशङ्कितं लब्धुम् । आदर्शं
हि स्वमुखम् अविरतम् अवलोकयतः तत्स्वरू-
पनिश्चितिः अचिरेणैव भवेत्, न चात्र कश्चित्
क्रमः प्रधानम् - ऋते तन्मयीभावात् । परमत्रत-
न्मयीभावाविष्टस्य निवृत्तपशुवासनाकलङ्कस्य
भक्तिरसानुवेधविद्रुतसमस्तपाशजालस्य यत्
अधिवसति हृदयं तदेव परममुपादेयम्,
इति अस्मद्गुरवः ।

अधिशय्य पारमार्थिकः-

भावप्रसरं प्रकाशमुल्लसति या ।

२ यदुक्तम्

‘आवाहिते मन्त्रगणे पुष्पास्रवनिवेदितैः ।
धूपैश्च तर्पणं कार्यं अस्त्राभक्तिबलोदितम् ॥
दीक्षायां शक्तिभादादिमन्त्राणामासवेः परैः ।
रक्तैः प्राचर्पणं पश्चात्पुष्पधूपादिवितरः ॥
अगतस्व तु मन्त्रस्य न कुर्यात्तर्पणं यदि ।
हरत्यर्घ्यशरीरं स ह्यनुक्तं किल सम्मुना ॥’

इति ।

पं० ६ ग० पु० परतन्त्रेति पाठः ।

पं० १२ ग० पु० प्रसरमुल्लसति इति पाठः ।

परमामृतद्वक्तॄन्
तयार्चयन्ते रहस्यविदः ॥

कृत्वाधारधरां चमत्कृतिरसप्रोक्षाक्षणाक्षालिता-
मात्तैर्मानसतः स्वभावकुसुमैः स्वामोदसंदोहिभिः ।
आनन्दामृतनिर्भरस्वहृदयानर्घार्घपात्रक्रमात्
त्वां देव्या सह देहदेवसदने देवार्चयेद्भर्त्तिनश्च ॥

इति श्लोकद्वयोक्तमर्थम् अन्तर्भावयन् देव-
ताचक्रं भावयेत् । ततो मुद्राप्रदर्शनं, जपः,
तन्निवेदनम् । बोध्यैकात्म्येन विसर्जनम् । मुख्यं
नैवेद्यं स्वयम् अश्रीयात्, सर्वं वा जले क्षिपेत्,
जलं हि प्राणिनः पूर्वदीक्षिताः चरुभोजन-
द्वारेण इति आगमविदः । सार्जारमूपकश्वा-
दिभक्षणे तु शङ्का जनिता निरयाय—इति
ज्ञानी अपि लोकानुग्रहेच्छया न तादृक् कु-
र्यात्, लोकं वा परित्यज्य आसीत्, इति स्य-
ण्डिलयागः । अथ लिङ्गे, तत्र न रहस्यमन्त्रैः

१ मनसा योगेन, वचसा मन्त्रयोगेन, वपुरा संनिवेदनश्रेतेन मुद्रा-
प्रदर्शनेन बोध्यम् ।

२ मीननापायताम्रेणा संमुना ते पूर्वमेव दीक्षिता इत्यगमविदः ।

५ रहस्यमन्त्रैरिति । यथोक्तम्

पं० १ क० पु० दद्यामिति पठः ।

पं० १६ क० पु० 'न' इति पठे—न्ति ।

लिङ्गं प्रतिष्ठापयेत्, विशेषात् व्यक्तम्-इति
 पूर्वप्रतिष्ठितेषु आवाहनविसर्जनक्रमेण पूजां कु-
 र्यात् आधारतया । तत्र गुरुदेहं स्वदेहं शक्तिदेहं
 रहस्यशास्त्रपुस्तकं वीरपात्रं अक्षसूत्रं प्राहरणं
 वाणीयं मौक्तिकं सौवर्णं पुष्पगन्धद्रव्यादिह-
 व्यवस्तुकृतं मकुरं वा लिङ्गम् अर्चयेत् । तत्र च
 आधारबलादेव अधिकाधिकमन्नसिद्धिः भवति
 इति पूर्वं पूर्वं प्रधानम्, आधारगुणानुविधा-
 यित्वात् च मन्त्राणां तत्र तत्र साध्ये तत्तत्प्र-
 धानम् इति शास्त्रगुरवः । सर्वत्र परमेश्वराभे-
 दाभिमान एव परमः संस्कारः ।

‘इत्येतामूर्ध्वदास्योक्तमन्त्राणां न प्रतिष्ठितम् ।
 दहिष्कुर्वाणतो ह्येते रहस्यात्वेन सिद्धिदाः ॥
 स्वमीर्यानन्दमाहात्म्यप्रवेशवशात्तास्मिनीम् ।
 ये सिद्धिं ददते तेषां याज्ञायकं रूपमिष्युतिः ॥’

इति ।

६ अर्चयेदिति, आचार्य विशेषः

‘न तु पाषाणजं लिङ्गं शिल्पित्वं परिवर्त्ययेत् ।
 धातूयं तु सुवर्णोत्पवर्जमन्पट्टिवर्जयेत् ॥
 न चात्र लिङ्गमाणादि कचिदप्युपयुज्यते ।
 उदारवीर्यैर्मधैर्यद्वास्तेन फलदं हि तत् ॥’

इति ।

पं० ३ ग० पु० शक्तिदेहमिति नास्ति ।

पं० ४ ग० पु० रह शास्त्रेति, ग्रन्थहरणमिति च पाठः ।

अथ पर्वविधिः ।

तत्र सामान्यं, सामान्यसामान्यं, सामान्य-
विशेषो, विशेषसामान्यं, विशेषो, विशेषविशे-
पश्च इति षोढा पर्व-पूरणात् विधेः । तत्र
मासि मासि प्रथमं पञ्चमं दिनं सामान्यम्,
चतुर्थाष्टमनवमचतुर्दशपञ्चदशानि द्वयोरपि
पक्षयोः सामान्यसामान्यम्, अनयोरुभयोरपि
रादयोः वक्ष्यमाणतत्तत्तिथ्युचितग्रहनक्षत्रयोगे
सामान्यविशेषः, मार्गशीर्षस्य प्रथमरात्रिभागः
कृष्णनवम्याम्, पौषस्य तु रात्रिमध्यं कृष्णन-
वम्याम्, माघस्य रात्रिमध्यं शुक्लपञ्चदश्याम्,
फाल्गुनस्य दिनमध्यं शुक्लद्वादश्याम्, चैत्रस्य
शुक्लत्रयोदश्याम्, वैशाखस्य कृष्णाष्टम्याम्,
ज्यैष्ठस्य कृष्णनवम्याम्, आपादस्य प्रथमे दिने,
श्रावणस्य दिवसपूर्वभागः कृष्णेकादश्याम्,
भाद्रपदस्य दिनमध्यं शुक्लपष्ठ्याम्, आश्वयु-
जस्य शुक्लनवमीदिनम्, कार्तिकस्य प्रथमो
रात्रिभागः शुक्लनवम्याम्-इति विशेषपर्व ।
चित्राचन्द्रौ, मघाजीवौ, तिष्यचन्द्रौ, पूर्वफा-
ल्गुनीबुधौ, श्रवणबुधौ, शतभिषकचन्द्रौ, मूला-

दित्यौ, रोहिणीशुक्रौ, विशाखावृहस्पती, श्र-
वणचन्द्रौ इति । यदि मार्गशीर्षादिक्रमेण
यथासंख्यं भवति आश्वयुजं वर्जयित्वा तदा
विशेषविशेषः । अन्यविशेषश्चेत् अन्यपर्वणि
तदा तत्—अनुपर्व इत्याहुः । भग्नहयोगे च न
वेला प्रधानं—तिथेरेव विशेषलाभात्, अनु-
यागकालानुवृत्तिस्तु पर्वदिने मुख्या—अनुयाग-
प्राधान्यात् पर्वयागानाम्, अनुयागो मूर्ति-
यागः चक्रयागः इति पर्यायाः । तत्र गुरुः,
तद्वर्ग्यः ससन्तानः, तत्त्ववित्, कन्या, अन्त्या,
वेद्या, अरुणा, तत्त्ववेदिनी वा इति चक्रयागे
मुख्यपूज्याः—विशेषात् सामस्त्येन । तत्र मध्ये

- ० मूर्तियागो हि समाह्व्यतोऽस्ति पञ्चधा, यथा तन्त्रालोके
‘वेवलो यामलो मिश्रश्चक्रयुग्मीरसकरः ।
वेवल, केवलरेय गुरभिर्मिश्रितः पुनः ॥
साधकाद्यैः सपत्नीर्वैर्यामलः स द्विधा पुनः ।
पसीयोगात्कयानीतवेद्यासंयोगतोऽप्य वा ॥
चक्रिभ्यालाश्च नश्यन्ते शक्तियोगात्तथोचिताः ।
तत्संयोगाच्चक्रयुक्तो यागः सर्वफलप्रदः ॥
सर्वस्तु सहितो यागो धीरसाकर उच्यते ।’

इति ।

पं० ८ व० पु० सर्वयागानामिति पाठः ।

पं० ११ व० पु० तद्वर्ग्येति पाठः ।

गुरुः तदावरणक्रमेण गुर्वादिसमर्थ्यन्तं वीरः
 शक्तिः इति, क्रमेण-इत्येवं चक्रस्थित्या वा
 पङ्क्तिस्थित्या वा आसीत्, ततो गन्धधूपपुष्पा-
 दिभिः क्रमेण पूजयेत्, ततः पात्रं सदाशिव-
 रूपं ध्यात्वा शक्त्यमृतध्यातेन आसधेन पूर-
 यित्वा तत्र भोक्त्रीं शक्तिं शिवतया पूजयित्वा
 तथैव देवताचक्रतर्पणं कृत्वा नरशक्तिशिवा-
 त्मकत्रितयमेलकं ध्यात्वा आवरणावतरणक्र-
 मेण मोक्षभोगप्राधान्यं बहिरन्तश्च तर्पणं
 कुर्यात्, पुनः प्रतिसंचरणक्रमेण, एवं पूर्णं
 भ्रमणं चक्रं पुष्णाति । तत्र आधारे विश्वमयं
 पात्रं स्थापयित्वा देवताचक्रं तर्पयित्वा स्वा-
 त्मानं वन्दितेन तेन तर्पयेत्, पात्राभावे भद्रं
 वेष्टितशुक्तिः वा, दक्षहस्तेन, पात्राकारं भद्रं,

८ यथोक्तम्

‘प्रतिसंचारयोगेन पुनरन्तः प्रवेसनम् ।

भाष्यद्वयैवैतत् तद्वि पूर्णं भ्रमणमुच्यते ॥’

इति ।

९ आधारे इति यथोक्तम्

‘आपातयुक्त आधाररहित तर्पणं मत्वेत् ।

आधारेण विना ब्रह्मो न च सुख्यन्ति रश्मयः ॥’

इति ।

द्राभ्यामुपरिगतदक्षिणाभ्यां निःसन्धीकृताभ्यां
 वेल्लितशुक्तिः, पतद्भिः विन्दुभिः वेतालगुह्यकाः
 संतुष्यन्ति, धारया भैरवः, अत्र प्रवेशो न
 कस्यचित् देयः, प्रमादात् प्रविष्टस्य विचारं न
 कुर्यात्, कृत्वा पुनर्द्विगुणं चक्रयागं कुर्यात्,
 ततोऽवदंशान् भोजनादीन् च अग्रे यथेष्टं
 विकीर्येत, गुप्तगृहे वा संकेताभिधानवर्जं देव-
 ताशब्देन सर्वान् योजयेत्—इति वीरसंकर-
 यागः । ततोऽन्ते दक्षिणाताम्बूलवस्त्रादिभिः
 तर्पयेत्—इति प्रधानतमोऽयं मूर्तियागः ।
 अदृष्टमण्डलोऽपि मूर्तियागेन पर्वदिनानि पूज-
 यन् वर्षादेव पुत्रकोक्तं फलमेति, विना स-
 न्ध्यानुष्ठानादिभिः—इति वृद्धानां भोगिनां
 स्त्रीणां विधिरयम्, शक्तिपाते सति उपदे-
 ष्टव्यो गुरुणा ।

अथ पवित्रकविधिः । स च श्रीरत्नमाला-
 त्रिशिरोमतश्रीसिद्धामतादौ विधिपूर्वकः पार-
 मेश्वरांज्ञापूरकश्च, उक्तं चैतत् श्रीतन्त्रालोके

१० आशापूरकेति, यथोक्तं तन्त्रालोके

‘श्रीराशिगणनोद्भवविधनिर्वाहमिच्छितम् ।

‘विना पवित्रकेण सर्वं निष्फलम् ।’

इति । तत्र आषाढशुक्लात् कुलपूर्णिमादिनान्तं
कार्यं पवित्रकम्, तत्र कार्तिककृष्णपञ्चदशी
कुलचक्रं नित्याचक्रं पूरयति इति श्रीनित्या-
तन्त्रविदः । माघशुक्लपञ्चदशी इति श्रीभैरव-
कुलोर्मिविदः । दक्षिणायनान्तपञ्चदशी इति
श्रीतन्त्रसन्नावविदः । तत्र विभवेन देवं पूज-
यित्वा आहुत्या तर्पयित्वा पवित्रकं दद्यात्,
सौवर्णमुक्तारत्नविरचितात् प्रभृति पटसूत्रका-
र्पासकुशगर्भान्तमपि कुर्यात् । तच्च तत्त्वसंख्य-

मागराजः स्वभवने ग्रेषकाले स्यात्मावसत् ॥
वेपथुं तु पवित्रेण वायुमक्षं समासतम् ।
दिव्यं दशगुणं नाभं भैरवं पर्यपूजयत् ॥
अजिह्वपक्षं सं तुष्टं नाभं वैष्णव्यहं निजे ।
पाताले नासितुं शक्तः सोऽप्येनं परमेश्वरः ॥
भार्गं निजबटाभूटपीठं पर्यकरपयत् ।
सतः समस्तदेवैर्परितोऽखौ समूर्ध्वेति ॥
तस्मात्प्रदेशितुर्मूर्तिं देवतानां च सर्वशः ।
आत्मनश्च पवित्रं सं कुर्यात्पाण्डुरसरम् ।
दशकोट्यो न पूजानां पवित्रातोद्गमे समाः ।
धृष्या दीक्षा धृष्या ज्ञानं युवांराधनमेव च ॥
विना पवित्रादेनैवदूरेष्वायः शिवाश्रया ॥

इति ।

ग्रन्थिकं पदकलाभुवनवर्णमञ्चसंरूपग्रन्थि च
 जान्वन्तमेकं, नाभ्यन्तमपरं, कण्ठान्तम-
 न्यत्, शिरसि अन्यत् - इति चत्वारि पवित्र-
 काणि देवाय गुरवे च समस्ताध्वपरिपूर्णतद्रू-
 पभावेनेन दद्यात्, शेषेभ्य एकम् इति । ततो
 महोत्सवः कार्यः, चातुर्मास्यं सप्तदिनं त्रिदिनं
 च इति मुख्यान्वापत्कल्पाः, सति विभवे मासि
 मासि पवित्रकम्, अथ वा चतुर्षु मासेषु,
 अथ वा सकृत्, तदकरणे प्रायश्चित्तं जपेत्,
 ज्ञानी अपि संभवद्वित्तोऽपि अकरणे प्रत्यवैति
 लोभोपहितज्ञानाकरणे ज्ञाननिन्दापत्तेः ।

‘यदा प्राप्यापि विज्ञानं दूषितं परमेश्वरासनं
 तदा प्रायश्चित्ती ।’

इति वचनात् ।

इत्येष पवित्रकविधिः ।

ज्ञानलाभादौ लौकिकोत्सवान्तेऽपि सर्वत्र
 संविदुल्लासाधिक्यं देवताचक्रसंनिधिः विशेषतो
 भवति, इति तथाविधाधिक्यपर्यालोचनया त-
 थाविधमेव विशेषमनुयागादौ कुर्यात् ।

अथ व्याख्याविधिः ।

सर्वशास्त्रसंपूर्णं गुरुं व्याख्यार्थम् अभ्यर्थयेत, सोऽपि स्वशिष्याय परशिष्यायापि वा समुचितसंस्कारोचितं शास्त्रं व्याचक्षीत, अधरशासनस्थायापि करुणावशात् ईश्वरेच्छा-वैचित्र्योद्भाविताशक्तिपातसंभावनाभावितहृदयो व्याचक्षीत—ममोपदेशवर्जम् । तत्र निम्नासनस्थितेभ्यः तत्परेभ्यो नियमितवाङ्मनःकायेभ्यो व्याख्या क्रियमाणा फलवती भवति, प्रथमं गन्धादिलिप्तायां भुवि उल्लिख्य संकल्प्य वा पद्माधारं चतुरश्रं पद्मत्रयं पद्ममध्ये वागीशीं वामदक्षिणयोः गणपतिगुरु च पूजयेत्, आधारपद्मे व्याख्येयकल्पदेवताम् । ततः सामान्यार्घपात्रयोगेन चक्रं तर्पयेत्, ततो व्याचक्षीत सूत्रवाक्यपटलग्रन्थम्, पूर्वापरान्विरुद्धं कुर्वन् तत्रोक्तप्रसङ्गसमुच्चयविकल्पादिशास्त्र-

११ देहलीदीपन्यायेन युगपदुपकारकं तद्वत्, भोजनपात्रन्यायेन दृश्यगुणकारकम् आकृति, अनिष्टापादन प्रयत्न, अनेकक्रियाकारकसंवेद्यः समुच्चयः, शब्दज्ञानानुपाती वस्तुमूल्यो विकल्पः ।

न्यायौचित्येन पूर्वं पक्षं सम्यक् घटयित्वा सम्यक् च दूषयन् साध्यं साधयन् तात्पर्यवृत्तिं प्रदर्शयन् पटलान्तं व्याचक्षीत नाधिकम्, तत्रापि वस्त्वन्ते वस्त्वन्ते तर्पणं पूजनम् इति यावद्व्याख्यासमाप्तिः । ततोऽपि पूजयित्वा विद्यापीठं विसर्ज्य उपलिप्य अगाधे तत् क्षेपयेत् ।

इति व्याख्याविधिः ।

अथ समयनिष्कृतिः ।

यद्यपि तत्त्वज्ञाननिष्ठस्य प्रायश्चित्तादि न किञ्चित् तथापि चर्यामात्रादेव मोक्षभागिनः, तान् अनुग्रहीतुम् आचारवर्तनीं दर्शयेत् । अतत्त्वज्ञानी तु चर्येकायत्तभोगमोक्षः समयोल्लङ्घने कृते प्रायश्चित्तम् अकुर्वन् वर्षशतं क्रव्यादो भवतीति—इति प्रायश्चित्तविधिः वक्तव्यः, तत्र स्त्रीवधे प्रायश्चित्तं नास्ति, अन्यत्र तु बलावलं ज्ञात्वा अखण्डां भगवतीं मालिनीं एकवारात् प्रमृति त्रिलक्षान्तम् आवर्तयेत्

यावत् शङ्काविच्युतिः भवति, तदन्ते विशेष-
पूजा, तत्रापि चक्रयागः, स हि सर्वत्र शेष-
भूतः ।

इति समयनिष्कृतिविधिः ।

अथ गुरुपूजाविधिः ।

सर्वयागान्तेषु उपसंहृते यागे अपरेद्युः गु-
रुपूजां कुर्यात्, पूर्वं हि स विष्वङ्गतया तो-
पितो न तु प्राधान्येन, इति तां प्राधान्येन
अकुर्यन् अधिकारबन्धेन बद्धो भवति—इति
तां सर्वथा चरेत् । तत्र स्वास्तिकं मण्डलं कृत्वा
तत्र सौवर्णं पीठं दत्त्वा तत्र समस्तमध्वानं
पूजयित्वा तत्पीठं तेन अधिष्ठाप्य तस्मै पूजां
कृत्वा तर्पणं भोजनं दक्षिणाम् आत्मानम्
इति निवेद्य नैवेद्योच्छिष्टं प्रार्थ्य वन्दित्वा स्वयं
प्राश्य चक्रपूजां कुर्यात् ।

इति गुरुपूजाविधिः ।

नित्यं नैमित्तिकं कर्म कुर्वज्ज्यात्यविवर्जितः ।

पिनापि ज्ञानयोगाभ्यां चर्षामात्रेण मुच्यते ॥

सिषणाद् सच्छन्दु

तत्त्वकोणविअप्प इच्छ ।

चरि आमिन्ति णजिणजण

हुक्किअ भयरोअ चिदच्छ ॥

इति श्रीमद्भिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे शेषवर्तनप्रका-

शगं नाम विंशमाहिकम् ॥ २० ॥

अथैकविंशमाह्निकम् ।

एवं समस्तं नित्यं नेमित्तिकं कर्म निरूपितम् । अधुना अस्यैव आगमस्य प्रामाण्यम् उच्यते । तत्र संविन्मात्रमये विश्वस्मिन् संविदि च विमर्शात्मिकायां, विमर्शस्य च शब्दनारम्भकतायां सिद्धायां, सकलजगन्निष्ठवस्तुनः तद्वत्स्य च कर्मफलसंबन्धवैचित्र्यस्य यत् विमर्शनं तदेव शास्त्रम्—इति परमेश्वरस्वभावाभिन्न एव समस्तः शास्त्रसंदर्भो वस्तुत एकफलप्रापकः एकाधिकार्युद्देशेनैव, तत्र तु परमेश्वरनियतिशक्तिमहिम्नैव भागे भागे रूढिः लोकानाम् इति । केचित् मायोचितभेदपरामर्शात्मनि वेदागमादिशास्त्रे रूढाः, अन्ये तथाविध एव मोक्षाभिमानेन सांख्यवैष्णवशास्त्रादौ, परे तु विविक्तशिवस्वभावामर्शनसारे शैवसिद्धान्तादौ, अन्ये सर्वमयपरमेश्वरतामर्शनसारे मतद्वादिशास्त्रे, केचित् तु विरल-

विरलाः समस्तावच्छेदवन्ध्यस्वातध्यानन्दपर-
मार्थसंविन्मयपरमेश्वरस्वरूपामर्शनात्मनि श्री-
त्रिकंशास्त्रक्रमे, केचित् तु पूर्वपूर्वत्यागक्रमेण
लङ्घनेन वा—इत्येवम् एकफलसिद्धिः एकस्मा-
देव आगमात् । भेदेवादेऽपि समस्तागमानाम्
एकेश्वरकार्यत्वेऽपि प्रामाण्यं तावत् अवस्थि-
तम्, प्रामाण्यनिवन्धनस्य एकदेशसंवादस्य
अविगीतताया अनिदन्ताप्रवृत्तेश्च तुल्यत्वात्,
परस्परबाधो विषयभेदात् अकिञ्चित्करः । ब्रह्मह-
ननतन्निषेधवत् संस्कारभेदः संस्कारातिशयः
तदभावे क्वचित् अनधिकृतत्वम् इति समानम्—
आश्रमभेदवत्, फलोत्कर्षाच्च उत्कर्षः—तत्रैव

१ समस्तोपनिषद्विधिकशास्त्रप्रवृत्त्यर्थं पूर्वपूर्वोपजीवनं यपोर्ध्वस्वित्थं
सोपातकल्पनेत्यर्थः । त्यागसादाक्रमणपूर्वं, लङ्घनमनाक्रमणमेव ।

२ भेदेवादेऽपि—नैवाधिकमते

३ संस्कारातिशय इति यदुक्तम्

‘धर्मार्थानाममोक्षेषु पूर्णापूर्णादिभेदतः ।

विचित्रेषु फलेष्वेक उपायः शांभवागमः ॥

तस्मिन्विषयव्यवित्तयाद्विचित्रफलदातारि ।

चिद्रोपाधोपदेशोऽपि न विरोधावहो भवेत् ॥’

इति ।

४ यथोक्तं तन्त्रालोके

पं० ८ ग० पु० प्रश्नो. सतुल्यसादिति च पाठः ।

उपनिषद्भागवत्, भिन्नकर्तृकत्वेऽपि सर्वसर्व-
ज्ञकृतत्वमत्र संभाव्यते - तदुक्ततदतिरिक्तयु-
क्तार्थयोगात्, नित्यत्वेऽपि आगमानां प्रसिद्धिः
तावत् अवश्योपगम्या - अन्वयव्यतिरेकाध्य-
क्षादीनां तत्प्रामाण्यस्य तन्मूलत्वात्, 'सत्यं
रजतं पश्यामि' इति हि सौवर्णिकादिपरप्रसि-

१ 'यैकत्रापि वेदादौ तत्तद्व्यवहारात्मिनः ।

२ संस्कारास्तद्व्यवहाराणि तथा लिङ्गोद्भूतादिके ॥

३ यथा च तत्र पूर्वमिच्छाद्यमे नोत्तराध्यायम् ।

४ फलमेति तथा पञ्चरात्रादौ न शिवात्मताम् ॥'

इति ।

५ यथोक्तं तन्मूलोक्ते

१ तेन सर्वत्र पूर्वत्वमात्रेणैवा प्रसिद्धयति ।

२ बहुसर्वत्रत्वपूर्वत्वे न मानं चास्ति किञ्चन ॥

३ भोगापरवर्गतद्भेदप्रसिद्धिश्चावशोभितः ।

४ तद्विमर्शस्वभावोऽसौ शैशवः परमेश्वर ॥

५ तत्राज्ञांशिकाभोगात्ता प्रसिद्धिः परस्परम् ।

६ द्वाष्टं वाञ्छितं वितता लोकान्सर्वव्यवहारयेत् ॥

७ तथैवाज्ञात्वात्सर्वे व्यवहारधरास्तु ॥

८ सन्तः समुपजीवन्ति शैवमेवायमागमम् ॥'

इति ।

९ तस्मात्तस्मात् कर्तुरिति शेषः ।

१० भव्यक्षादीनां - प्रत्यक्षादीनामित्यर्थः ।

११ तन्मूलत्वात् - प्रसिद्धिमूलत्वादित्यर्थः ।

१२ प्रामाण्यमिति शेषः ।

द्वैव, प्रसिद्धिरेव आगमः सा कांचित् दृष्ट-
फला 'बुभुक्षितो भुङ्क्ते' इति वालस्य प्रसिद्धित
एव तत्र तत्र प्रवृत्तिः नान्वयव्यतिरेकाभ्यां—
तदा तयोः अभावात्, यौवनावस्थायां तद्धी-
वोऽपि अकिंचित्करः, प्रसिद्धिं तु भूलीकृत्य
सोऽस्तु कस्मैचित् कार्याय, काचित् अदृष्ट-
वेदेह्य-प्रकृतिलय-पुरुषकैवल्यफलदा, काचित्
शिवसमानत्वफलदा, काचित् ऐक्यपर्यवसा-
यिनी, सा च प्रत्येकम् अनेकविधा—इत्येवं
बहुतरप्रसिद्धिपूर्णं जगति यो यादृशो भवि-
ष्यन् स तादृशीमेव प्रसिद्धिं वलादेव हृदय-

१० चतुर्धा हि द्वाद्याणां चत्प्रवृत्तिः ये चावारः पुराणार्थे इति, तत्र
विषयविभागमाह 'कांचित्' इत्यादिना ।

११ तत्राय. — भन्वयव्यतिरेकभाव इत्यर्थः ।

१२ प्रसिद्धिभूलीवरणं विना विशिद्वि वार्यं न भिज्जति इति 'भस्तु'
इत्यभ्युपगमेनोक्तम् ।

१३ पूर्णकाण्डस्य द्वैविध्यं दृष्टादृष्टभेदेनोक्तं तत्राग्न्यीक्षिष्यादिना दृष्टफ-
लपर्यं फलसीमांताप्रभृति उपनिषद्भागपर्यन्तम्, अदृष्टत्वादि कैवल्यफलदा
इत्यन्तम्, उत्तरवाक्यस्यापि दीक्षाम्यप्रकाशस्वतन्त्रप्रबोधज्ञानस्यो द्वैविध्य-
मिति दर्शयति 'कांचित्' इत्यादिना ।

१४ सा—दृष्टादृष्टापि इत्यर्थः ।

१५ एतेन संभ्रम्यमान इत्यर्थः ।

पर्यवसायिनीम् अभिमन्यते—इति रिक्तस्यै
जन्तोः अतिरिक्ता वाचोयुक्तिः, तासां कांचन
प्रसिद्धिं प्रमाणीकुर्वता अभ्युपगन्तव्यमेव आ-
गमप्रामाण्यम्, इति स आगम आश्रयणीयो
यत्र उत्कृष्टं फलम्, इत्यलमन्येन ।

संपितृकाक्षपरमार्थतया यथैव
भात्यामृशत्यपि तथेति निवेद्यन्तः ।
सन्तः समस्तमयचित्प्रतिभाविमर्श-
सारं समाश्रयत शास्त्रमनुचरात्म ॥

जिस्म ददपसिद्धियडिण
व्यवहारे सोह अस्मि णीसंको ।
तह होहि जहुत्तिण
पसिद्धिरूढिण परमसिधो ॥

निजददप्रसिद्धिघटिते
व्यवहारे लोक अस्ति निःशङ्कः ।
तदा भवति जनोत्तीर्ण-
प्रसिद्धिरूढः परमशिवः ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे आगमप्रामाण्य-
प्रकाशनं नाम एकविंशमादिकम् ॥ २१ ॥

१६ 'रिक्तस्य जन्तोर्गतिस्तु कस्यान्वयैः अत्रान्वयः ।

विलम्बा यत केनामी सिद्धान्तनिपया प्रदाः ॥

इत्यभ्युपगम्यतिरेकवादपक्षः ।

अथ द्वाविंशमाह्निकम् ।

अथ समस्ता इयम् उपासा समुन्मिषत्ता-
दृशदृढवासनारूढान् अधिकारिणः प्रति श्री-
मत्कौलिकप्रक्रियया निरूप्यते, तत्र उक्तं यो-
गसंचारादौ

‘आनन्दं ब्रह्म तदेहे त्रिषोऽष्टान्त्यव्यवस्थितम् ।

अब्रह्मधारिणस्तस्य त्यागादानन्दवर्जिताः ॥

आनन्दकृत्रिमाहारवर्जं चक्रस्य याजकाः ।

द्वयेऽपि नरके घोरे तस्मादेनां स्थितिं भजेत् ॥’

तदनया स्थित्या कुलयागः, सच पोढा—वाद्ये
शक्तौ स्वदेहे यामले प्राणे संविदि च इति ।
तत्र च उत्तर उत्तर उत्कृष्टः, पूर्वः पूर्वस्तदुच्य-
र्थम् । सिद्धिकामस्य द्वितीयतुर्यपञ्चमाः सर्वथा
निर्वर्त्याः, षष्ठस्तु मुमुक्षोः मुख्यः, तस्यापि
द्वितीयाद्या नैमित्तिके यथासंभवम् अनुष्ठेया
एव विधिपूरणार्थं च । तत्र वाह्यं स्थण्डिलम्,
आनन्दपूर्णं वीरपात्रं, अरुणः पटः, पूर्वोक्त-

१ त्रिषोऽष्टान्त्यव्यवस्थितम्

इति शन्यत्र पाटः । त्रिषो इत्यस्य

‘उपकारि इयं तत्र षष्ठमन्यत्रदात्मवम् ।’

इत्येवमर्थेन च ज्ञातव्यमस्ति ।

मपि वा लिङ्गादि । तत्र स्नानादिकर्तव्यानपे-
क्षयैव पूर्णानन्दविश्रान्त्यैव लब्धशुद्धिः प्रथमं
प्राणसंविदेहैकीभावं भावयित्वा संविदश्च पर-
मशिवरूपत्वात् सप्तविंशतिवारं मन्त्रम् उच्चार्य
मूर्ध-वक्त्र-हृद्गुह्य-मूर्तिषु अनुलोमविलोमाभ्यां
विश्वाध्वपरिपूर्णता परमेश्वरे अपरत्वे परापरत्वे
परत्वेऽपि च । तथाहि—माया-पुं-प्रकृति-गुण-धी-
प्रभृति धरान्तं सप्तविंशतितत्त्वानि—कलादीनां
तत्रैव अन्तर्भावात्, विद्याशक्तावपि परापरत्वे
ब्रह्मपञ्चकस्य सद्यस्त्वाजातत्वभवोद्भवत्वादीनां
धर्माणां सप्तविंशतिरूपत्वमेव उक्तं श्रीमल्ल-
कुलेशादिपादैः । परत्वेऽपि पञ्चशक्तिः हि परमे-
श्वरः, प्रतिशक्ति च पञ्चरूपता, एवं पञ्चविं-
शतिः शक्तयः, ताश्च अन्योन्यम् अनुद्भिन्न-
विभागा इत्येका शक्तिः, सा चानुद्भिन्न-
विभागा—इत्येवं सप्तविंशतिरूपया व्याख्या सं-
विदग्रेः शिखां बुद्धिप्राणरूपां सकृदुच्चारमात्रे-
णैव वद्धां कुर्यात्—येन परमशिव एव प्रति-
वद्धा तद्व्यतिरिक्तं न किञ्चिद्भिधावति, तथा-
विधुबुद्ध्यधिष्ठितकरणचक्रानुवेधेन पुरोवर्तिनो

यागद्रव्यगृहदिगाधारादीनपि तन्मयीभूतान्
 कुर्यात्, ततोऽर्घपात्रमपि शिखाबन्धव्या-
 स्यैव पूरयेत् पूजयेच्च, तद्विष्णुभिः स्थण्डिला-
 न्यपि तद्रसेन वामानामाङ्गुष्ठयोगात् देहचक्रेषु
 मन्त्रचक्रं पूजयेत् तर्पयेत् च, ततः प्राणान्तः,
 ततः स्थण्डिले त्रिशूलारत्मकं शक्तित्रयान्तमा-
 सनं कल्पयेत्, मायान्तं हि सार्णे औंकारे च
 शक्तित्रयान्तमासनं कल्पयेत्, मायान्तं हि
 सार्णे औंकारे च शक्तित्रयान्तं तदुपरि याज्या
 विमर्शरूपा शक्तिः—इत्येवं सकृदुच्चारणैव आ-
 धाराधेयन्यासं कृत्वा तत्रैव आधेयभूतायामपि
 संविदि विश्वं पश्येत्, तदपि च संविन्मयम्—
 इत्येवं विश्वस्य संविदा तेन च तस्याः संपुटी-
 भावो भवति, संविद उदितं तत्रैव पर्यवसितं
 यतो विश्वं, वेद्याच्च संवित् उदेति तत्रैव च
 विश्राम्यति—इति एतावत्त्वं संवित्तत्त्वं संपुटी-
 भावद्वयात् लभ्यते । तदुक्तम्

‘सृष्टिं तु संपुटीकृत्य ..... ।’

इति । ततो गन्धधूपासवकुसुमादीन् आत्म-

२२ आ०] श्रीमदग्निवसुष्ठाचार्यविरचितः । २०१

प्रहीभावान्तान् अर्पयित्वा स्वविश्रान्त्या जत्वा
उपसंहृत्य जले निक्षिपेत् ।

इति वाखयागः ।

अथ शक्तौ, तत्र अन्योन्यं शक्तितालासा-
वीराणाम्—उभयेषाम् उभयात्मकत्वेन प्रोह्या-
सप्रारम्भसृष्ट्यन्तशिवशक्तिप्रबोधे परस्परं व्या-
पारात्, परमेशनियत्या च शुद्धरूपतया तत्र
प्राधान्यम्, एतेन च विशिष्टचक्रस्यापि श-
क्तित्वं व्याख्यातम्, तत्र शिखाबन्धव्याप्त्यैव
पूजनं शक्तित्रयान्तमासनं कोणत्रये मध्ये वि-
सर्गशक्तिः इति तु व्याप्तौ विशेषः । एवं
स्वदेहे तत्रैव चक्रे ततो ब्रह्मरन्ध्राद्यनुचक्रेषु ।
अथ यामले

शुक्लेक्षणमेतत्
तद्ब्रह्मेदस्ततोऽनपेक्ष्य वषः ।

जात्यादींश्चासङ्गात्
लोकेतरयुगलजं हि वादात्म्यम् ॥

कार्यहेतुसहोत्थत्वाग्रैषं साक्षाद्यान्यथा ।
क्षुप्तावतो मिथोऽभ्यर्च्या तर्प्यानन्दान्तिकत्वतः ॥

पं० १५० पु० शिखाव्याप्त्येति पाठः ।
पं० १० पं० पु० निमर्शशक्तिरिति च पाठान्तम् ।
२६

चक्रमर्चेत्तदौचित्यादनुचक्रं तथानुगम् ।
 वहिः पुष्पादिनान्तश्च गन्धमुत्तयासवादिभिः ॥
 एवमानन्दसन्दोहितचचेष्टोच्छलत्स्थितिः ।
 अनुचक्रगणश्चक्रतादात्म्यादभिलीयते ॥

निजनिजभोगाभोग-

प्रपिकासमयस्वरूपपरिमर्शे ।

क्रमशोऽनुचक्रदेव्यः

संविचक्रं हि मध्यमं यान्ति ॥

अनुचक्रदेवतात्मक-

मरीचिगणपूरणाधिगतवीर्यम् ।

तच्छक्तितद्गदात्मक-

मन्योन्वसमुन्मुखं भवति ॥

तद्युगलमूर्ध्वधाम-

प्रवेशसस्पन्दजातसंक्षोभम् ।

क्षुभ्रात्यनुचक्राण्यपि

तानि तदा तन्मयानि न पृथक् ॥

इत्थं यामलमेतद्

गलितमिदासंकथं यदैव तदा ।

क्रमतारतम्ययोगात्

सैव हि संविद्विसर्गसंघट्टः ॥

तद्भुवधामानुत्तर-

मुभयात्मकजगदुदारमानन्दम् ।

नो शान्तं नाप्युदितं
 शान्तोदितघृतिकारणं परं कौलम् ॥
 अनवच्छिन्नपदेप्सु-
 स्तां संविदमात्मसात्कुर्यात् ।
 शान्तोदितात्मकद्वय-
 मथ युगपदुदेति शक्तिशक्तिमतोः ॥
 स्वात्मान्योन्यावेशात्
 शान्तान्यत्वे द्वयोर्द्वयारमत्वात् ।
 शक्तिस्तु तद्वदुदितां
 सृष्टिं पुष्पाति नो तद्वान् ॥
 तस्यां चार्यं कुलमथ
 तथा नृषु श्रोक्तयोगसंग्रहात् ।
 अथ सृष्टे द्वितयेऽस्मिन्
 शान्तोदितधासि येऽनुसंदधते ॥
 प्राच्यां विसर्गसत्ता-
 मनवच्छिदिते पदे रुढाः ।
 उदितं च मिथो वक्तात्
 मुख्याद्वक्त्रे प्रगृह्यते च बहिः ॥
 तप्तं देवीचक्रं
 सिद्धिज्ञानाख्यवर्गदं भवति ।
 शान्ताभ्यासे शान्तं
 शिवमेति यदत्र देवताचक्रम् ॥

शून्यं निरानन्दमर्थं
 निर्धृतिनिजधामतोऽर्थं च ।
 रणरणकरसाक्षिजरस-
 भरितवह्निर्भावचर्वणरसेन ॥
 आन्तरपूर्णसमुच्छल-
 दनुचक्रं याति चक्रमथ तदपि ।
 उच्छलति प्राग्वदिति
 त्रिविधोज्ज्वर्थो विसर्गोऽयम् ॥
 एतद्विसर्गधामनि
 परिमर्शनतस्त्रिधैव मनुवीर्यम् ।
 तत्तत्संविद्धमे
 मन्त्रस्तत्तत्फलं सूते ॥
 कोणप्रधान्तराश्रित-
 नित्योदितमङ्गलच्छदे कमले ।
 नित्यावियुतं नालं
 षोडशदलकमलसन्मूलम् ॥
 मध्यस्थनालगुम्फित-
 सरोजयुगघट्टनक्रमादग्नौ ।
 मध्यस्थपूर्णशशघर-
 सुन्दरदिनकरकरौघसंघटात् ॥
 त्रिदलारुणवीर्यकला-
 सङ्गान्मध्योऽङ्कुरसृष्टिः ।

इति शृङ्गघरवासरपति-

चित्रगुसंघट्टमृद्रया श्रुति ॥

सृष्ट्यादिक्रममन्तः-

कुर्वस्तुर्ये स्थितिं लभते ।

एतत्संचरमुद्रा-

वेशेऽन्वोन्यं स्वशक्तिशक्तिमयोः ॥

पानोपभोगलीला-

हासादिषु यो भवेद्विमर्शमयः ।

अव्यक्तध्वनिराच-

स्तोऽश्रुतिनादनादान्तैः ॥

अव्युच्छिन्नानाहत-

परमार्धैर्मन्त्रपीर्यं तत् ।

गमनागमविभ्रान्तिषु

कर्णे नयने दिलक्ष्यसंपर्के ॥

तत्संमीलनयोगे

देहान्तराख्ये च यामले चक्रे ।

कुचमध्यहृदयदेशा-

दोष्ठान्ते कण्ठगं यदव्यक्तम् ॥

तद्यक्रद्वयमध्यग-

भाकर्ण्य क्षोभविगमसमये यत् ।

निर्दोन्ति तत्र चैवं

योऽष्टविधो नादभैरवः परमः ॥

ज्योतिर्धनिश्च यसान्

सा माघी ज्योतिरुच्यते परमा ।

एवं कर्मणि कर्मणि

विदुषः स्याज्जीवतो मुक्तिः ।

तज्ज्ञः शास्त्रे मुक्तः

परकुलविज्ञानमाजनं गर्भः ॥

शून्याशून्यालयं कुर्यादेकदण्डेऽनलानिलौ ।

शूलं समरसीकृत्य रसे रसमिव स्थितम् ॥

त्यक्ताशङ्को निराचारो नाहमसीति भावयन् ।

देहस्या देवताः पश्यन् ह्लादोद्देगादि चिद्वने ॥

कर्माक्षिमुग्रनासादिचक्रस्थं देवतागणम् ।

ग्रीतारं सदा पश्यन् खेचर्या सिध्यति ध्रुवम् ॥

श्वश्रे सुदूरे झटिति स्वदेहं

संपातयन्वासमसाहसेन ।

आकुक्ष्य हस्तद्वितयं प्रपश्यन्

मुद्रामिमां व्योमचरी भजेत ॥

इत्येष यामलयागः । उक्तव्यासिके प्राणे

विश्वमये प्रोक्तसंविद्याध्या तर्पणान्नगन्धधूपा-

दिसमर्पणेन उपोद्बलनं प्राणयागः । विश्रा-

न्तिरूढिस्तु संविद्यागः प्रागेव निरूपितः ।

एवम् एतेभ्यो यागेभ्योऽन्यतमं कृत्वा यदि

तथाविधनिर्विचिकित्सतापवित्रितहृदयः शि-

ष्यो भवति तदा तस्मै तद्यागदर्शनपूर्वकं ति-

लाज्याहुतिपूर्वकनिरपेक्षमेव पूर्वोक्तव्याख्या
 अनुसंधानक्रमेण अवलोकनया दीक्षां कुर्यात्,
 परोक्षदीक्षादिके नैमित्तिकान्ते तु पूर्व एव
 विधिः—केवलम् एतद्यागप्रधानतया इति ।
 गुरुशरीरे सत्तमः कुलयागः सर्वोत्तमः, सोऽपि
 प्राग्यागसाहित्येन सकृदेव कृतः सर्वं पूरयति
 इति शिवम् ॥

बाहोरि सत्तिदेहिणि अदेह
 इजामलि पाणवुद्धिगुरुबोधह ।
 जो अणुसंविदि सन्धि अरोह
 इसो पर इषुल लद्धणि सोहइ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे कुलयागप्रकाशनं
 नाम द्वाविंशमाहिकम् ॥ २२ ॥

इत्थं षडर्धत्रयसंप्रदायं
 सप्रत्ययाप्रत्ययमिन्नमाप्य ।
 श्रीशंभुनाथात्करुणारसेन
 स्वयं प्रमद्यादनपेक्षपृच्छ्या ॥
 काश्मीरिकोऽभिनवगुप्तपदाभिधानः
 श्रीतन्त्रमारमकरोद्भुना क्रमेण ।

एवं कर्मणि कर्मणि

विदुषः स्याज्जीवतो मुक्तिः ।

तज्ज्ञः शास्त्रे मुक्तः

परकुलविज्ञानभाजनं गर्भः ॥

शून्याशून्यालयं कुर्यादेकदण्डेऽनलानिलौ ।

शूलं समरसीकृत्य रसे रसमिव स्थितम् ॥

त्वक्ताशङ्को निराचारो नाहमसीति भावयन् ।

देहस्या देवताः पश्यन् ह्लादोद्वेगादि चिद्वने ॥

कर्णाक्षिमुखनासादिचक्रस्थं देवतागणम् ।

ग्रहीतारं सदा पश्यन् खेचर्या सिध्यति ध्रुवम् ॥

श्वश्रे सुदूरे क्षटिति स्वदेहं

संपातयन्वासमसाहसेन ।

आकुश्व हस्तद्वितयं प्रपश्यन्

मुद्रामिमां न्योमचरीं भजेत ॥

इत्येष यामलयागः । उक्तव्याप्तिके प्राणे

विश्वमये प्रोक्तसंविद्याध्या तर्पणान्नगन्धधूपा-

दिसमर्पणेन उपोद्बलनं प्राणयागः । विश्रा-

न्तिरूढिस्तु संविद्यागः प्रागेव निरूपितः ।

एवम् एतेभ्यो यागेभ्योऽन्यतमं कृत्वा यदि

तथाविधनिर्विचिकित्सतापवित्रितहृदयः शि-

ष्यो भवति तदा तस्मै तद्यागदर्शनपूर्वकं ति-

पं० ५ ग० पु० शून्यालये इति पाठः ।

पं० ६ क० पु० शून्यं समरसेति पाठः ।

लाज्याहुतिपूर्वकनिरपेक्षमेव पूर्वोक्तव्याप्त्या
अनुसंधानक्रमेण अवलोकनया दीक्षां कुर्यात्,
परोक्षदीक्षादिके नैमित्तिकान्ते तु पूर्व एव
विधिः—केवलम् एतद्यागप्रधानतया इति ।
गुरुशरीरे सत्तमः कुलयागः सर्वोत्तमः, सोऽपि
प्राग्यागसाहित्येन सकृदेव कृतः सर्वं पूरयति
इति शिवम् ॥

वाहोरि सत्तिदेहिणि अदेह
इजामलि पाणबुद्धिगुरुयोधइ ।
जो अणुसंविदि सन्धि अरोह
इसो पर इकुल लद्धणि सोहइ ॥

इति श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचिते तन्त्रसारे कुलयागप्रकाशनं
नाम द्वाविंशमाह्निकम् ॥ २२ ॥

इत्थं पठर्धक्रमसंप्रदायं
सप्रत्ययाप्रत्ययभिन्नमाप्य ।
श्रीशंभुनाथात्करुणारसेन
स्वयं प्रसन्नादनपेक्षमुत्था ॥
कादमीरिकोऽभिनवगुप्तपदामिधानः
श्रीतन्त्रमारमकरोद्भुना क्रमेण ।

यत्तेन सर्वजन एष शिवं प्रयातु
लोकोत्तरप्रसरशोभवतत्रसारम् ॥

कृतिस्तत्रभवच्छ्रीमन्महामाहेश्वराचार्यवर्यश्रीमदभिनव-
गुप्तपादानाम् ॥

सद्विधानां संश्रये ग्रन्थविद्वद्-
व्यूहे हासं कालवृत्त्योपयाते ।
तत्तत्सद्धर्मोद्दिधीर्षकतान-
सत्प्रेक्षौजःशालिना कर्मवृत्त्यै ॥ १ ॥
श्रीमत्कदम्बीराधिराजेन मुख्यै-
र्धर्मोद्घुक्तैर्मन्त्रिभिः स्वैर्विवेच्य ।
प्रत्यष्टापि ज्ञानविज्ञानगर्भ-
ग्रन्थोद्धृत्य मुख्यकार्यालयो यः ॥ २ ॥
तत्राजीवं निर्विशद्विमुक्कुन्द-
रामाध्यक्षत्वाश्रितैः सद्भिरेव ।
पूर्व्या शुद्धा व्याख्यया संस्कृतः स्तात्
पूर्णो ग्रन्थः श्रेयसे सजनानाम् ॥ ३ ॥
(तिलकम्)

श्रीस्वात्मसंविदभिन्नरूपशिवार्पणं भूयात् ।

समाप्तं चेदं तत्रसारारण्यं शास्त्रम् ।